

Юрка Віцебіч

**АНТЫБАЛЬШАВІЦКІЯ ПАЎСТАНЬНІ
І ПАРТЫЗАНСКАЯ БАРАЦЬБА
НА БЕЛАРУСІ**

ПЕРШЫ СЛУЦКІ ПОЛК СТРАЛЬЦОЎ

БЕЛАРУСКОЙ НАРОДНОЙ РЭСПУБЛІКІ

Юрка Віцьбіч

**АНТЫБАЛЬШАВІЦКІЯ
ПАЎСТАНЬНІ
І ПАРТЫЗАНСКАЯ
БАРАЦЬБА
НА БЕЛАРУСІ**

Выданьне другое, выпраўленае

Смаленск

2007

УДК [274/278+94] (476)

ББК 63.3 (4 Бел)

В 41

Выдавецтва выказвае падзяку
за падтрымку ў выданьні кнігі
Згуртаваньню Беларусаў у Вялікай Брытаніі

ISBN 978-5-658-48549-2

© Віцьбіч Ю., 2007

© Юрэвіч Л., уступны артыкул, 2007

«ГАРЫЦЬ І НЯ ГАСЬНЕ ПАД ПОПЕЛАМ ПРЫСАК...»

Тэма антыбальшавіцкіх паўстанняў на Беларусі была адной з самых важных для Віцьбіча. Яшчэ з часоў Вяліскага паўстання, у якім ён браў удзел трынаццацігадовым гімназістам, будучы пісьменьнік вынес нянавісьць да бальшавізму і прыныцова адрознае ад звыклага, ходавага, разуменьне характару беларускага народу.

У перадваенныя гады Віцьбіч не мінаў магчымасьці расказаць пра супраціў беларусаў захопнікам (як ён уяўляў сабе гэта, — у аповесьці «Арцыбіскуп і сьмерд»), вывесьці ў тым або іншым абліччы ўдзельнікаў змаганьня — дарагіх яму людзей (як у аповесьці «Сьмерць Ірмы Лаймінг», дзе гераіня сьпісана зь Іры Лаймінг, сястры гімназіста-партызана, вядомага пад імем Фульгура). У аповесьці «Лшоно Габоо Бйрушалайм» Віцьбіч зрабіў аднаго з кіраўнікоў антыбальшавіцкага змаганьня партызана Паўлюка Нілёнка літаратурным пэрсанажам: «Удзень курная смуга зацягвала неба, засьцілаючы ад зямлі сонца, уночы гайдаліся паміж сузор'ямі водбліскі пажараў. І па дарозе, па бездарожжы павету вей-ветрам шпацыраваў з воўчай зграяй сваіх трохсот коньнікаў і дзясяткаў кулямётных тачанак бацька Нілёнак. На выпешчаных шляхецкіх конях імкнуўся бацька навосьлеп па павеце — на сьвітаньні руйнаваў камуну пад Зацьвілішкамі, а шэраю гадзінаю пад коньнікамі ўжо енчыў брук мястэчка Янавічаў, што за восемдзесят кілямэтраў ад Зацьвілішак».

Да навуковай распрацоўкі тэмы антыбальшавіцкай барацьбы Віцьбіч падышоў на эміграцыі. Не задавальняючыся ўласнымі ўражаньнямі і ўспамінамі, ён распытваў кожнага, хто меў нейкае дачыненне да антыбальшавіцкага змаганьня ці быў сьведкам яго, шукаў у літаратуры хоць ускосных доказаў народнага абурэньня. Ён адкрыў для сябе шмат паўстанняў, бунтаў, дэманстрацыяў, невядомых нават гісторыкам: «Дагэтуль мы ведалі адно-два-тры паўстаньні, якія літаральна заштампавалі, штогод перадрукоўваючы артыкулы й нарысы аб іх зь некаторымі варыяцыямі ў галіне формы. Мне пашэнціла аднавіць цэлы шэраг паўстанняў і партызанаў, дагэтуль невядомых шырокім колам нашае эміграцыі, як, напрыклад, Мірскае,

Дабранскае, Бешанковіцкае, Панькоўска-Будаўскае, Барысаўскі галодны бунт, Амсьціслаўская сялянская дэманстрацыя і г. д. Пашчасьціла таксама знайсці шмат новага й цікавага, што датычыць трох галоўных паўстаньняў: Слуцкага, Гомельскага й Вяліскага».

Віцьбіч ведаў, што на Бацькаўшчыне забаронена ня толькі ўсякае праўдзівае слова пра антыбальшавіцкія паўстаньні, але зьнішчаны або, у лепшым выпадку, гібеюць у турмах і лягерах тыя, хто знаў гэтую праўду. Тут жа, на эміграцыі, апынуліся людзі, якія ня толькі ўдзельнічалі ў барацьбе, але й кіравалі ёю. Трэба было сьпяшацца запісаць іхнія сьведчаньні-ўспаміны, пакуль яшчэ была такая магчымасьць. З болей гаварыў Віцьбіч, што «спазьніўся толькі на тыдзень, каб атрымаць неабходныя зьвесткі ад скончыўшага жыцьцё самагубствам былога кіраўніка Мірскага паўстаньня».

На думку Віцьбіча, «найбольш матэрыялу ў архівах НКВД, аднак з грамадзянаў СССР толькі той, хто страціў розум, будзе шукаць да іх доступ». Разам з тым ён не сумняваўся, што надыдзе час, калі навукоўцы Незалежнае Беларусі будуць карыстацца гэтымі матэрыяламі і калі дакумэнты, засакрэчаныя сёньня, знойдуць сваё месца. Але нават калі ўлады і ня зьнішчаць усіх дакумэнтаў, іх вартасьць не такая важкая, як сьведчаньні непасрэдных удзельнікаў антыбальшавіцкіх выступаў. Сабраць жа такія сьведчаньні можна толькі цяпер. Таму сярод шэрагу прычын, якія падштурхнулі Віцьбіча да больш глыбокай распрацоўкі тэмы, немалаважную ролю адыграла вера, што яго «сьціплая праца станеца каштоўным матэрыялам для іншага — наступнага дасьледніка гісторыі, у распараджэньні якога будзе больш фактаў і магчымасьцяў». Безумоўна, засьцярога гэтая ня можа нікога зьвесці ў зман: па-сапраўднаму Віцьбіч лічыў сваю працу не падрыхтоўчым матэрыялам для наступных дасьледнікаў, а хутчэй падмуркам і арыенцірам у моры хлусьні і няведаньня, з чым неадменна сутыкнецца будучы гісторык.

Было ў яго яшчэ адно жаданьне — разбурыць легенду «о тихом и несопротивляющемся злу белорусе». Шырака распаўсюджаная, укаранёная ў галовах людзей легенда нарабіла вялікай шкоды. Народжаная спачуваньнем да прыгнечаных, забітых і абяздоленых, яна, у сапраўднасьці, спрыяла скажэньню рэальнай гісторыі Беларусі, перашкаджала ўспрыняцьцю мінулага. Легенда непакоіла Віцьбіча асабліва таму, што была пашыраная і сярод саміх беларусаў, культывуючы

пасіўнасьць і нявер'е ў свае сілы. Яшчэ задоўга да эміграцыі Віцьбіч разумеў яе шкоднасьць, але ж толькі ў працы над кнігай зьявіліся выключныя мажлівасьці для паказу няслушнасьці гэтай легенды: сама тэма і шырыня палатна задуманай кнігі — шматлікасьць паўстанцаў і партызанаў — рабілі доказы больш пераканальнымі. І Віцьбіч зноў і зноў вяртаецца да асэнсаваньня пастаўленай перад сабою задачы: «Гэтая тэма мне непасрэдна блізкая, і, распрацоўваючы яе, хочацца ў залежнасьці ад маіх магчымасьцяў разбурыць пашыраную легенду...».

Наколькі Віцьбіч быў гатовы да выкананьня манаграфічнага дасьледаваньня, сьведчыць той факт, што свае прапановы распрацоўкі тэмы ён даслаў у Інстытут па вывучэньні гісторыі і культуры СССР (Нью-Ёрк) у сьнежні, а ўжо ў студзені пісаў кіраўніцтву Інстытуту: «...склаў сьпіс з 52 асобаў, зь якімі буду мець непасрэднае кантактаваньне або празь ліставаньне». Асаблівасьць збору фактычнага матэрыялу, ананімнасьць інфарматараў, адсутнасьць у архіве Віцьбіча падрабязных зьвестак пра іх і поўнага ліставаньня зь імі не дазваляюць назваць сёньня дакладны лік ягоных карэспандэнтаў. Аднак відавочна, што іх было значна больш за папярэдне акрэсьлены лік, нават калі, сапраўды, толькі непасрэдна апытаных было «каля пяцідзiesiąці».

Ананімнасьць асобаў, чые ўспаміны і сьведчаньні Віцьбіч выкарыстоўваў, была вымушаная і зразумелая. Эмігранты з Савецкага Саюзу ведалі звычайны для КДБ мэтад калектыўнай адказнасьці, жылі ў страху за сваіх сваякоў, што засталіся па той бок заслоны, на Бацькаўшчыне. Таму кожнага патэнцыяльнага рэспандэнта Віцьбіч папярэджваў: «Імя асобы, якая дае патрэбныя звесткі, у самой маёй працы або зусім апускаецца (паводле жаданьня таго, хто інфармуе), або хаваецца за псеўданімам, які гэтая асоба сама для сябе абярэ, або называецца поўнасьцю, калі гэтая асоба ня мае нічога супраць». Як бачна з рукапісу, таго, хто хацеў бы назваць сваё імя поўнасьцю, уключна з аўтарам, не было. Нават празь два дзесяцігодзьдзі пасля вайны былы суражанін Рыгор Еўдакімавіч Драчалуцкі, дасылаючы чарговы свой ліст, напамінае: «Тое, што я раскажваю Вам, можаце выкарыстаць паводле сваіх меркаваньняў. Адзінае маё патрабаваньне — перад землякамі называць мяне Аляксеем Лявонавічам Драчалуцкім, бо я, Рыгор Еўдакімавіч, у Суражы адзін. Аляксей Лявонавіч, мой сябра, на бацькаўшчыне памёр».

На выкананьне дасьледаваньня Віцьбічу было адведзена два месяцы. Праўда, пазьней адміністрацыя Інстытуту па вывучэньні гісторыі і культуры СССР прадоўжыла тэрмін і стыпэндыю яшчэ на месяц, але дадаткова патрабавала скласьці бібліяграфічны даведнік «Другая сусьветная вайна на Беларусі».

Віцьбіч быў рады заняцца любімай тэмай, да якой яшчэ ніхто не дакранаўся і якая паўставала суцэльнай белаю плямай. Адведзеныя ж два месяцы, з улікам назапашанага матэрыялу, уяўляліся больш чым дастатковым тэрмінам для напісаньня сур'ёзнай працы. Пра паступовае ўсьведамленьне празьмерна сьцісллага тэрміну сьведчыць карэкция некалькіх плянаў кнігі, якія Віцьбіч пасьлядоўна дасылаў у Інстытут. Калі першыя варыянты плянаў уключалі і страйкі работнікаў, і апазыцыю вайскоўцаў, і нацдэмаўшчыну, і змаганьне з бальшавікамі — перад, падчас і пасля Другое сусьветнае вайны, — з апошняга варыянту было выключана ўсё, што ляжала па-за межамі канкрэтна акрэсленай тэмы. З пляну вылушчылася і тое, што было больш-менш распрацавана да таго часу іншымі дасьледнікамі і адлюстравана ў розных публікацыях.

І ўсё ж не дэфіцыт часу быў асноўнай цяжкасьцю. Найбольшая вартасьць кнігі — сьведчаньні ўдзельнікаў — сталася і найбольш слабым месцам, што разумеў і сам аўтар, які, у прадчуваньні закідаў чытачоў, рэцэнзэнтаў, рэдактараў у непрыхаванай суб'ектыўнасьці дасьледаваньня, пісаў: «...крыніцы, уключаючы сюды й мае ўспаміны,носяць больш або менш суб'ектыўны характар, а часам (маю на ўвазе савецкую літаратуру) гранічна тэндэнцыйныя. Таксама тэндэнцыйная, але зусім у іншым пляне, эмігранцкая літаратура».

За час пошукаў матэрыялаў пра антыбальшавіцкія паўстаньні Віцьбіч пераканаўся ў адсутнасьці публікацыяў, зьвязаных з гэтымі падзеямі, аднак рабіў розныя захады, каб дасягнуць найбольшай аб'ектыўнасьці, хаця для самога пісьменьніка суб'ектыўнасьць выкладу не зьяўлялася недахопам, і апора на недакумэнтаваны матэрыял не была ў ягоных вачох заганаю. Віцьбіч, нягледзячы на сур'ёзнае стаўленьне да свайго даваеннага навуковага дасьведчаньня ў якасьці гісторыка-археоляга, перш за ўсё быў і заставаўся пісьменьнікам-эмігрантам, для якога любоў да Бацькаўшчыны, веданьне сутнасьці бальшавізму і ўласнае дасьведчаньне зьніталіся ў адно. Да таго ж ніякая, нават самая вялікая колькасьць дакумэнтаў не засьцерагае гісторыка

ад суб'ектывізму, бо менавіта адбор матэрыялу, яго ацэнка і выклад залежаць ад пазыцыі аўтара.

Слабасьць віцьбічавых старонак, што грунтаваліся толькі або пераважна на мэмуарным матэрыяле, адразу ўбачыў прафэсар Гарвардзкага ўнівэрсытэту Нікалас Вакар, дасьледнік гісторыі Беларусі, аўтар працы «Byelorussia: The making of the nation». Імкнучыся перасьцерагчы свайго, як ён лічыў, калегу-пачаткоўца, Вакар пісаў: «...гісторык не павінен забывацца, што падзеі рэдка выглядаюць аднолькава ў вачох удзельніка і ў вачох староньняга назіральніка. Мэмуарная літаратура мае гістарычнае значэньне, але ня варта зьмешваць яе з гісторыяй. Небясьпека, акрамя таго, заключаецца і ў тым, што, імкнучыся даказаць вельмі многае на падставе аднабаковага матэрыялу, гісторык часта пазбаўляе даказальнасьці й тое нямногае, што зьяўляецца ў ягоным пераказе бясспрэчным гістарычным фактам». Вакар раіў абмежавацца зборам успамінаў, падаючы іх менавіта як матэрыял для будучага гісторыка, і гэтым можна было б пазьбегнуць закідаў у суб'ектывізьме. Віцьбіч, адказваючы на ліст Вакару, адразу адкідае прапанову абмежавацца зборам успамінаў, адмовіцца ад дасьледаваньня й вывадаў і аргумэнтуюе сваю пазыцыю: «Зусім ня страшна, калі часам навуковец, абапіраючыся на шэраг часткова правэраных фактаў, зьвернецца да “рабочай гіпотэзы”. Пройдзе час, і гіпотэза стане рэальнасьцю, калі тая або іншая навуковая праца, нават школьны падручнік, будзе мець у той ці іншай ступені налёт індывідуальнасьці аўтара. Людзі, што стваралі найноўшую гісторыю Беларусі, фізычна зьнішчаны бальшавікамі, працы (друкаваныя альбо рукапісныя), дзе адлюстравалася дзейнасьць гэтых асобаў, спаленыя або выкарыстаныя як макулятура. Усе архівы, што мелі адносіны да гісторыі Беларусі, згінулі падчас Другое сусьветнае вайны. Архівы НКВД пэрыядычна зьнішчаюцца самімі ж энкавэдыстамі. Толькі на эміграцыі можна сабраць тое-сёе, што мае адносіны да маёй тэмы». Віцьбіч і не спрабуе пераканаць Вакара ў імкненьні нейкім чынам аб'ектывізаваць матэрыял. Да таго ж ён не сумняецца, што ягоныя гіпотэзы правільныя — як тэарэмы, а калі нехта і не ўспрымае сёньня іх такімі, пазьней прыйдзе да такой жа высновы.

Асаблівасьць вастрэні палемікі паміж Віцьбічам і Вакарам у тым, што ў сапраўднасьці Віцьбіч і сам разумеў сур'ёзнасьць закідаў і настойліва шукаў шляхі зьменшыць уражаньне суб'ектыўнасьці дасьледаваньня. Аднак у прыватным ліставаньні ён ня мог ня выказаць уласнага стаўленьня да безасабовасьці як узору «навуковасьці». Да таго ж Віцьбіча раздражнялі парады-паграбаваньні быць ва ўласнай працы, якую лічыў «абавязкам палітычнага эмігранта», усяго толькі староньнім назіральнікам: «...наш сьвяты эміграцыйны абавязак — давесьці сьвету нашае права на нашую Зямлю!». Віцьбіч лічыў сябе «пасярэднікам паміж героямі-паўстанцамі і гісторыяй».

Па сутнасьці, кніга Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі» мусіла стаць першай у шэрагу такіх дакумэнтальных твораў, як пазьнейшыя працы «Я з вогненнай вёскі» Алеся Адамовіча, Янкі Брыля і Ўладзімера Калесьніка, «Блакадная кніга» Алеся Адамовіча і Данііла Граніна, як кнігі Сьвятланы Алексіевіч. Віцьбіч адным зь першых убачыў у сьведчаньнях сучаснікаў дакумэнты агромністай сілы, але ён сьвядома паступіўся тым, што пазьней сталася сілай аналягічных твораў — індывідуальнасьцю апавядальніка, якая перашкаджала аўтару падкрэсьліць, вылучыць агульнае і аб'ектыўнае.

У падрыхтоўцы працы Віцьбічам немалую ролю адыграла літаратура, адшуканая ім за першыя «пяць дзён (11—15 лютага 1952 году)» у Нью-Ёрскай Публічнай бібліятэцы. «Беларускі аддзел яе зусім не такі бедны, як на першы пагляд здаецца, — адзначаў Віцьбіч. — І хаця матэрыялу для маёй працы непараўнальна менш, чым для іншых тэмаў, але ўсё ж тое, што я раскапаў, прымусіла некалькі зьмяніць ранейшы пагляд на некаторыя падзеі й факты». За тры месяцы працы над дасьледаваньнем Віцьбіч правёў у бібліятэцы тры тыдні. Ён перагарнуў і прачытаў ня толькі ўсе беларускія выданьні, што мелі дачыненьне да тэмы, але й расейскія, украінскія, польскія крыніцы — гэта відаць зь ягоных шматлікіх падрыхтоўчых запісаў і спасылак. Асабліва актыўна і падрабязна цытуе Віцьбіч рэдкія сьведчаньні савецкіх гісторыкаў, дэманструючы іхнюю непрыхаваную тэндэнцыйнасьць.

І тым ня менш Вакар меў рацыю, перасьцерагаючы Віцьбіча. Усё адбылося менавіта так, як ён прадбачыў: ананімныя рэцэнзэнты

адхілілі кнігу, і Віцьбіч ня здолеў пераканаць кіраўніцтва Інстытуту ў навуковай вартасці свайго дасьледаваньня.

Каб лепш зразумець матывы рэзка адмоўнага стаўленьня рэцэнзэнтаў, спынімся яшчэ раз на некаторых асаблівасьцях працы Віцьбіча. Вось ягонае крэда ў агульным падыходзе да распрацоўкі тэмы і ў ацэнцы сябе самога як аўтара: «Абстрагуючыся ад цэлага раду староньніх момантаў у пошуках ісьціны, чалавек усё ж ня можа вылузнуцца з самога сябе. Чалавек ёсьць чалавек, а не стандартная вымяральная прылада накшталт тэрмомэтра або баромэтра». Прынамсі, Віцьбічу-навукоўцу не ўдалося пераадолець Віцьбіча-пісьменьніка і палеміста. У кнізе знойдзецца нямала старонак, што нагадваюць хутчэй Віцьбічавы нарысы, а не навуковае дасьледаваньне. Гэта і аповед пра Панькоўска-Будаўскае і Бешанковіцкае паўстаньні, гэта і большая частка разьдзелу пра Вяліскае паўстаньне, гэта, безумоўна, і пераважная большыня партрэтаў партызанаў. Віцьбіч непрыхавана палемічны. Палемічныя і апісаньні паўстаньняў, асабліва дзеяньняў асобных партызанаў. Палемічная рэзкасьць адчуваецца і ў крытыцы ацэнак, што разыходзіліся зь ягоным, Віцьбічавым, разуменьнем падзеяў.

Ці здолеў Віцьбіч пераадолець суб'ектыўзм сваіх інфарматараў? На думку самога Віцьбіча — безумоўна, а з пункту гледжаньня рэцэнзэнтаў — хутчэй за ўсё, не. Можна заўважыць і ацаніць намаганьні аўтара, зразумець, што магчымасьць праверкі фактаў была больш чым абмежаваная, але нельга ня ўбачыць, як часта Віцьбіч адкідае ўсялякае сумненьне ў праўдзівасьці выказаных сьведкам (або нават самім аўтарам) тэзісаў. Асабліва гэта кідаецца ў вочы, калі гаворка ідзе пра карныя атрады або здраду, у выніку якіх гінулі партызаны. Віцьбіч ня хоча дапусьціць і думкі, што ў падобных акцыях могуць браць удзел беларусы. Нават думка пра такую мажлівасьць выклікае ягоную гнеўную водпаведзь. Хаця, як гэта бачна зь ліставаньня, Віцьбіч сам з горыччу і болям абмяркоўваў выпадкі здрады, ён ня мог дазволіць «такому» трапіць на старонкі сваёй кнігі.

Незадаволенасьць апанэнтаў выклікалася й тым, што, на іх погляд, праца Віцьбіча зьяўляецца, «галоўным чынам, сэрэыяй ня звязаных адзін з адным эпізодаў самага рознага кірунку. Да таго ж некаторыя эпізоды наўрад ці можна аднесці да ліку беларускіх зьяў або рухаў». Гэтак падсумоўваў меркаваньне рэцэнзэнтаў у сваім афіцыйным лісьце да Віцьбіча Аляксандар Далін.

Што да нязвязанасці эпизодаў, дык Віцьбіч, наадварот, бачыў у гэтым каштоўнасць працы, якая дазваляла ахапіць як бы ўсю Беларусь і яе вызваленчы рух. А вось тое, што рэцэнзенты не лічылі пэўныя эпизоды зьявамі беларускага вызвольнага руху, паказала іхнюю прадуртасць і асабліва закранула Віцьбіча. Падставы былі: расейскія эмігранты хварэлі на імперскія амбіцыі, і «сепаратизм нацiональных меншiнстваў» выклікаў у іх шалёны адпор.

Парваўшы адносіны з Інстытутам, Віцьбіч не спыніў працы над тэмай. Ён працягваў шукаць сьведкаў падзеяў, выпісваў з кнігарняў у ЗША, Канадзе кожную новую кнігу пра Беларусь, ліставаўся з тымі, хто мог хоць нечым дапамагчы — фактамі, імёнамі, назвамі. Віцьбічу хацелася, каб сьпіс тых, пра каго ён мог сказаць, «налічваў сотні імёнаў і пашыраўся на ўсю Беларусь». Ён радаваўся, што яму «пашчасьціла наблізіць да ісьціны закранутыя ў гэтай тэме падзеі і асобы, а частку іх вярнуць зь небьцьця й захаваць для гісторыі». Віцьбіч быў перакананы: «Ніхто не паднясе нам Незалежную Беларусь на талерцы. Шлях да яе ляжыць толькі праз зацятую вайну з нашымі адвечнымі ворагамі».

Праца, зробленая Віцьбічам, велізарная. Можна сказаць, што яму ўдалося зьдзейсьніць задуманае: «У часе вайны я паставіў помнік на брацкіх могілках 1000 расстраляным вялікім паўстанцам, і бальшавікі яго знішчылі, дык цяпер я спадзяюся паставіць яшчэ больш велічны помнік».

Гэты помнік — кніга «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі».

За дваццаць тры гады, ад часу супрацоўніцтва з Інстытутам па вывучэньні гісторыі і культуры СССР і да апошніх дзён жыцьця, Віцьбіч сабраў вялікі фактычны матэрыял пра антыбальшавіцкае змаганьне беларускага народу. Сьпяшаўся публікаваць і надрукаваў шэраг артыкулаў, прысьвечаных асобным паўстаньням і партызанам. Перапрацаваць назапашаны матэрыял і занавя асэнсаваць яго не паспеў: сілы й час забірала цяжкая праца «дзеля хлеба надзённага».

А ў 1975 годзе Юркі Віцьбіча ня стала.

Засталіся ягоныя кніжкі, нарысы, артыкулы, пляны задуманых і няздзейсьненых мастацкіх твораў, навуковых дасьледаваньняў, сотні й сотні лістоў. Сярод усяго — і няскончаная кніга «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі». Машынапіс

гэтае кнігі (у расейскай мове) быў знойдзены аўтарам гэтых радкоў у 1994 г. сярод архіўных збораў Фундацыі імя Пятра Крэчэўскага (Нью-Ёрк). Тады ж распачалася падрыхтоўка рукапісу да друку.

Узнавіць цэласнасьць тэксту і пасьлядоўнасьць выкладу дапамаглі ўцалелыя ў архіве копіі рабочых плянаў кнігі, якія Віцьбіч дасылаў намесьніку дырэктара Інстытуту А. Даліну. Параўнаньне некалькіх варыянтаў плянаў дазволіла вызначыць апошні па часе і выявіць, якія разьдзелы адсутнічаюць у машынапісе.

Згубленыя старонкі былі адноўленыя па чарнавых накідах і зацемках аўтара. Разьдзел «Руская (Беларуская) Дабравольная Армія» знайшоўся апублікаваным (у чарнавым варыянце) на старонках часопісу «Наш Сьцяг» з заўвагай: «З архіву Юркі Віцьбіча». Так быў сабраны апошні варыянт дасьледаваньня, выкананы Віцьбічам у 1952 годзе.

Машынапісны варыянт тэксту быў зьвераны таксама з раскіданымі па шматлікіх часопісах і газэтах публікацыямі Віцьбіча, прысьвечанымі тэме вызвольнай барацьбы на Беларусі. Больш позьнія па часе зьмены, удакладненьні і дапаўненьні, зробленыя аўтарам, выявіліся пры пераглядзе надрукаваных матэрыялаў і супастаўленьні іх зь першапачатковым тэкстам і ўлічаныя ў падрыхтаванай кнізе. (Значам, што гэты этап падрыхтоўкі кнігі да друку аказаўся вельмі працаёмкі: трэба было ад рукі перапісваць захаваныя на мікрафільмах і мікрафішах публікацыі Юркі Віцьбіча ў газэтах і часопісах мінулых гадоў, якія перахоўваюцца ў Балта-Славянскім аддзеле Нью-Ёрскай Публічнай бібліятэкі.)

Такім чынам, на аснове адноўленага машынапісу і газетна-часопісных публікацыяў быў створаны найбольш поўны й дакладны тэкст кнігі.

У перакладзе машынапіснага тэксту з расейскай мовы на беларускую ўлічаны асаблівасьці мовы Віцьбіча, адлюстраваныя ў ягоных прыжыцьцёвых публікацыях.

Гранічна кароткі тэрмін, адпушчаны Віцьбічу на дасьледаваньне выключна складанай тэмы, адбіўся на стане і якасьці навуковага апарату — камэнтару, цытатаў, спасылак, бібліяграфіі. На ўсім відаць быў сьлед пасьпешлівасьці.

Неабходна было падняць выкарыстаную Віцьбічам літаратуру, праверыць дакладнасьць усіх прозьвішчаў аўтараў, назваў працаў, гадоў выданьня, правільнасьць цытатаў і спасылак, іх адпаведнасьць балонкам першакрыніцаў. Спасылкі ў тэксьце, пазначаныя зорачкамі, — аўтарскія. На жаль, некалькі публікацыяў, названых Віцьбічам, праверыць не ўдалося — яны адсутнічаюць у беларускай калекцыі Нью-Ёрскай Публічнай бібліятэкі.

Статыстычныя звесткі, лічбы, названыя Віцьбічам, адпавядаюць часу напісаньня працы — пачатку 1950-х гадоў.

*Лявон Юрэвіч,
New York, 1996*

Палеглым верным Сынам Беларускага Асобнага Атраду.
 Палеглым верным Сынам Першага Беларускага Гарадзенскага Палка.
 Палеглым верным Сынам Самаабароны сталіцы Беларусі Менску.
 Палеглым верным Сынам Слуцкага Паўстанья.
 Палеглым верным Сынам Вялікім Паўстанцам —
 Барацьбітам за Волю Беларусі.
 Палеглым верным Сынам Бястрашным Нарадавольцам Вялейшчыны.
 Палеглым верным Сынам Няўтомным Змагарам Наваградчыны.
 Палеглым верным Сынам на полі навукі — настаўнікам, прафэсарам,
 дацэнтам, паэтам, пісьменьнікам, мастакам, артыстам,
 які славілі Імя Беларусі.
 Палеглым верным Сынам пастраленым, павешаным, жывымі спаленым
 за тое, што зваліся Беларусамі на роднай беларускай зямельцы.
 Загінуламу ў выгнаньні вернаму Сыну Беларусі, Першаму Прэзыдэнту
 Беларускай Народнай Рэспублікі Пятру Крэчэўскаму.
 Загінуламу ў няволі вернаму Сыну Беларусі, Другому Прэзыдэнту
 Беларускай Народнай Рэспублікі Васілю Захарку.
 Палеглым 800 000 верным Сынам Беларусам, замучаным у ссылках
 халоднага Сібіру, Калымы, Салаўкоў, Беламорканалу, Ухта-Пячорскіх
 сьмяротных лягерах, загінулым у пясках Караганды, у стэпах
 Казахстану, якія ня вытрымалі паходу ў няволю, памерлым у халодных
 прыстанях Мурманску. Бяз страху адышоўшым ад жыцьця ў
 канцлягерах Картускае Бязрозы, замучаным маральна ў Лукіскіх Мурах у
 Вільні, ціха памерлым у Сьвятым Крыжы, без Дароў Божьх
 адышоўшым у Вронках у жыцьцё вечнае, тым, што з болей памерлі ў
 казематах Варшаўскае Цытадэлі, усім бязьвінным, за Імя Беларуса
 бястрашна памерлым, — Беларусам Паўночнае, Усходняе,
 Паўдзённае і Заходняе Беларусі.
 Загінулым сьмерцю мучанікаў у Дахаў, Маўтгаўзэне,
 Грос-Розэне, Бухэнвальдзе.
 Палеглым верным Сынам Героям, якія ў жорсткіх баёх за Волю
 Народаў пад Нарвікам, Тобрукам, Монтэ-Касына жыцьцё сваё
 злажылі, каб мы жылі.
 Палеглым верным Сынам у абароне нашых усходніх Брамаў:
 Бранску, Рослаўлю, Смаленску і ўсяе зямлі Смаленскай.

*Палеглым верным Сынам у абароне гараду Воршы, Амсьціслаўлю
і ўсяе зямлі Аршанскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Заслаўя, Асіповічаў, Менску
і ўсяе зямлі Менскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Барысава, Полацку,
Вяліжу, Віцебску і ўсяе зямлі Віцебскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Бабруйску, Рэчыцы,
Гомелю, Магілёва і ўсяе зямлі Магілёўскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Грэску, Слуцку
і ўсяе зямлі Слуцкай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Пінску, Драгічына, Турава,
Лунінца, Мазыра і ўсяе зямлі Палескай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Кобрына, Бельску,
Супрасьлю, Пружанаў, Берасьця і ўсяе зямлі Берасьцейскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Аўгустова, Сувалак,
Ломжы, Беластоку і зямлі Беластоцкай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Саколак, Гародні
і ўсяе зямлі Гарадзенскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Ганцавічаў, Ліды
і ўсяе зямлі Лідзкай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Слоніма, Нясьвіжы,
Любчы, Наваградку і ўсяе зямлі Наваградзкай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Трокаў, Ашмянаў,
Смаргоняў, Вільні і ўсяе зямлі Віленскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Маладэчна, Ільлі,
Радашкавічаў, Жодзішкаў, Валожына, Вялейкі і ўсяе зямлі Вялейскай.*

*Палеглым верным Сынам у абароне гарадоў Дзісны, Друі,
Крулеўшчыны, Глыбокага і ўсяе зямлі Глыбоцкай.*

*Усім палеглым верным Сынам, жывымі спаленым, сьмерцю мучанікаў
загінулым, бяз розьніцы прафэсіі, веравызнаньня, якія на родных
палатках Бацькаўшчыны жыцьцё сваё злажылі, ці ў халодных стэпах
Сібіру, ці ў крэматорыях нацыстоўскага рэжыму Нямецчыны,
ці ў жорсткіх баёх за Волю Народаў у Эўропе, Азіі, Афрыцы,
якія жыцьцё сваё аддалі за Беларускаю Справу.*

АД АЎТАРА

Тэма маёй працы цалкам супадае з мэтай майго жыцця — змаганьне з бальшавізмам...

Перш за ўсё лічу сваім абавязкам выказаць удзячнасьць той Глыбокапаважанай Інстытуцыі, якая дала мне магчымасьць распрацаваць тэму, што поўнасьцю супадае з маёй асабістай місіяй палітычнага эмігранта. Бяру на сябе сьмеласьць сказаць, што зьяўляюся піянерам у абсягу гэтай тэмы, бо, прыступаючы да яе распрацоўкі, ня меў перад сабою ніякіх наезджаных дарог, акрамя шэрагу яшчэ не дасьледаваных «белых плямаў».

Працуючы над гэтай тэмай, карыстаўся ўласнымі ўспамінамі, браў шматлікія інтэрвію ва ўдзельнікаў і сьведкаў антыбальшавіцкай барацьбы на Беларусі, выкарыстаў небагатую ў гэтай галіне літаратуру, якая ёсьць у Нью-Ёрскай Публічнай і прыватных бібліятэках. Усе гэтыя крыніцы, уключаючы сюды й мае ўспаміны, носяць больш або менш суб'ектыўны характар, а часам (маю на ўвазе савецкую літаратуру) гранічна тэндэнцыйныя. Таксама тэндэнцыйная, але зусім у іншым пляне, эмігранцкая літаратура, дзе, зыходзячы з патрыятычных, а можа, часам і палітычных меркаваньняў, тыя або іншыя падзеі ці асобы, што маюць адносіны да гэтай тэмы, падаюцца ў крыху ідэалізаваным асьвятленьні. У пошуках ісьціны аўтар улічваў усе гэтыя абставіны, і яму прыйшлося пераадолець немалыя цяжкасьці.

Ня мне ацэньваць, наколькі ўдала гэта атрымалася. Але ўсё ж хочацца думаць, што пасяля карпатлівай дасьледчай працы з абмежаванай колькасьцю першакрыніц мне пашчасьціла наблізіць да ісьціны закранутыя ў гэтай тэме падзеі і асобы, а частку іх вярнуць зь небыцьця й захаваць для гісторыі. І хочацца таксама думаць, што мая сьціплая праца стане каштоўным матар'ялам для іншага дасьледчыка гісторыі, у распараджэньні якога будзе больш фактаў і магчымасьцяў. Калі гэты навуковец захоча больш падрабязна пазнаёміцца з той або іншай часткай тэмы, то заўсёды магу адаслаць яго да тых асобаў, у якіх браў інтэрвію. Беларускаю эміграцыйную літаратуру, на якую

спасылаюся ў сваёй працы, можна знайсці ў Беларускай Бібліяграфічнай Службе, што знаходзіцца ў сучасны мамэнт у Нью-Ёрку. Разам з тым неабходна зазначыць, што цытаваныя тут кнігі савецкіх аўтараў, такіх, як С. Агурскі¹, Г. Лялевіч², І. Лочмель³, А. Зюзькоў⁴, М. Баравы, А. Чарвякоў⁵ і іншыя, ёсць у Нью-Ёрскай Публічнай Бібліятэцы і могуць разглядацца як унікалы, бо па той бок жалезнай заслоны яны знішчаны разам з іхнімі аўтарамі⁶.

4 кастрычніка 1952 году

Юры СТУКАЛІЧ

Паймі! Пачуй! Сон наш і свой стрывожы!
Закон і суд свой праведны пашлі!..
Вярні нам Бацькаўшчыну нашу, Божа,
Калі Ты цар і неба і зямлі!

*Янка Купала*⁷

Край мой родны, знішчаны, зьбіты,
зьліты крывёю, сьлязьмі абмыты...

*Язэп Фарботка*⁸

У сьнежных далінах, далінах
бяскрайніх
гарыць і палае пад ветрам
паходня.

І носяцца іскры
над струджаным краем,
наўсцяж і Заходняй і Ўсходняй...

*Уладзімер Дубоўка*⁹

Ніхто ня знаў, як звону гнеў
зьбіраўся ў дужны гоман...
Звон страпянуўся, зазьвінеў,
над сьветам грывнуў громам.

*Алесь Салавей*¹⁰

ПРАДМОВА

Падзеі й людзі, адлюстраваныя ў гэтай працы, не існавалі па-за часам і прастораю. Таму, натуральна, асноўнай частцы тэмы павінен папярэднічаць кароткі нарыс, прысьвечаны геаграфіі й гісторыі Беларусі.

Беларусь, бясспрэчна, знаходзіцца менавіта там, дзе кампактнай масай здаўна жывуць беларусы. Калі межы дзяржавы, а ў тым ліку і дзяржаўнай фікцыі — БССР, устанаўліваюць салдаты й дыпляматы, то межы народаў вызначаюцца навукоўцамі. Шэраг расейскіх, нямецкіх, польскіх, беларускіх і іншых вучоных пасля навуковых даследаванняў акрэслілі межы, дзе жыве беларускі народ, г. зн. межы этнаграфічнай Беларусі*.

Беларусь ляжыць у геамэтрычнай сярэдзіне Эўропы, і ў ёй знаходзіцца ейны геаграфічны цэнтар (42,5° і 54°). Плошча Беларусі, разьмешчаная паміж 51° і 57° паўночнай шыраты і 40° і 52° усходняй даўгаты, роўная 490 571 км²** і формай нагадвае няправільную трапецыю, якая працягнулася з усходу на захад на 700 км, а з поўначы на поўдзень — на 550 км. Па сваёй тэрыторыі яна сярод эўрапейскіх

* *Карский Е. Ф.* Этнографическая карта белорусского племени (Труды комиссии по изучению племенного состава населения России. Вып. 2). Петроград, 1917. 32 с., карта; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. Верхнее Приднепровье и Белоруссия. СПб., 1905. 620 с., карта; *Флоринский Т. Д.* Славянское племя. Киев, 1907; *Нидерле Л.* Обзорение современного славянства // Энциклопедия славянской филологии. Вып. 2. СПб., 1909. 160 с.; *Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н.* Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. М., 1915. 132 с., карта; *Stankiewicz Jan.* Stan badań nad klasyfikacją dialektów języka białoruskiego. Wilno, 1926; *Сидорук И.* Проблема українсько-білоруської мовної межі. Авгсбург, 1948; *Бузук П.* Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч. I. Фонэтыка і морфолёгія. Вып. 1. Гаворкі Цэнтральнае і Ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасьцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX в. Менск, 1928. 111 б., 20 карт (Дыялекталёгічны атлас); *Цьвікевіч А.* Беларусь. Бэрлін, 1919.

** *Шкілёнак М.* Наша Бацькаўшчына. Беларусь // Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі. № 6. 1946. Б. 19.

краінаў меншая за Расею, Германію, Украіну, Швэцыю, Францыю, Гішпанію, роўная Англіі, Італіі, Нарвэгіі, Фінляндыі і значна большая за ўсе астатнія. На Амэрыканскім кантынэнце тэрыторыя этнаграфічнай Беларусі роўная па велічыні штатам Пэнсільваніі, Нью-Ёрку, Канэктыкуту, Нью-Джэрзі, Дэлаўэру і Мэрылэнду, узятым разам. Суседзямі беларусаў на поўначы і ўсходзе зьяўляюцца расейцы, на захадзе — латышы, летувісы й палякі, на поўдні — украінцы.

На тэрыторыі этнаграфічнай Беларусі каля 15 мільёнаў жыхароў*, зь іх 77 % складаюць беларусы. Большыню насельніцтва гарадоў і мястэчак складаюць гебраі (14 % жыхароў краіны), якія прыйшлі сюды праз Польшчу з Германіі напрыканцы XIV ст. Расейцы (4 %) жывуць у гарадох, як прышлыя службылы элемент, і ў вёсках як эмігранты, што ўцякалі ў XVII і XVIII стст. у Літву празь Беларусь ад рэлігійных ганеньняў у Расеі (стараверы). У заходняй частцы краіны жывуць палякі, складаючы ў значнай ступені так званую засьцяцанковую шляхту, г. зн. дробнапамеснае дваранства. На поўначы ёсьць многа латгалцаў (адгалінаваньне латыскага народу, якое адрозьнівалася веравызнаньнем і некаторымі істотнымі асаблівасьцямі мовы). У гарадох сустракаюцца таксама татары, якія былі некалі наёмнымі коньнікамі вялікага князя Вітаўта¹¹ і пасля назаўсёды аселі на Беларусі**.

Шчыльнасьць насельніцтва складае 44,3 чалавека на 1 км², вагаючыся ад 72,3 чалавека на км² на Меншчыне, Гарадзеншчыне, Наваградчыне да 12,1 чалавека на км² у Прыпяцкім Палесьсі.

За падсавецкі пэрыяд частка Беларусі ператварылася з краіны аграрнай у аграрна-індустрыяльную, разам з тым дзяржаўныя межы парушылі ейную эканамічную цэласнасьць, а франты сусьветных войнаў спапялілі ейныя гарады. Таму, падаючы насельніцтва беларускіх гарадоў перад Другой сусьветнай вайной (звесткі 1939 г.), побач, у дужках, адзначаецца іхняе насельніцтва перад Першай сусьветнай

* Шкілёнак М. Наша Бацькаўшчына. Беларусь // Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі. № 6. 1946. Б. 19.

** У БССР у 1920-х гг. нацыянальны склад насельніцтва ў працэнтных адносінах быў наступны: беларусы — 80,6 %, гебраі — 8,2 %, расейцы — 7,7 %, палякі — 2 %, украінцы — 0,7 %, латгалцы — 0,3 %, летувісы — 0,1 %. Гл.: Шчарбакоў В. К. Нарыс гісторыі Беларусі. Ч. I. Менск, 1934. 238 б., карты.

вайной. Сталіца краіны Менск мае 238,8 (110) тысячы жыхароў. Іншымі найбольш буйнымі гарадамі Беларусі зьяўляюцца: Віцебск — 167,4 (115), Гомель — 144,2 (65), Смаленск — 165 (70), Магілёў — 99,9 (60), Бабруйск — 84,1 (42), Беласток — 61,3 (90), Гародня — 50 (70), Брэст-Літоўск — 50 (60), Бранск — 87,4 (43), Дзвінск-Даўгаўпілс — 45,1 (120)*.

Беларусь багатая на водныя прасторы. Толькі Ёсходняя Беларусь налічвае 3350 рэчак, агульная даўжыня якіх 38000 км, і 2475 азёраў плошчай 897,5 км². Да найбольш значных рэк басэйну Чорнага мора належыць Дняпро (2200 км) з прытокамі: Прыпяць (810 км), Бярэзіна (545 км), Сож (590 км), Друць (300 км). Да басэйну Балтыйскага мора — Заходняя Дзвіна (1000 км), Нёман (865 км), Ловаць (500 км). Дзеве тысячы кілямэтраў гэтых рэчак выкарыстоўваюцца для суднаходства, дзесяць тысяч — для сплаву лесу. З азёраў найбольш значныя: Нарач (80 км²), Асьвейскае (57 км²), Князь, перайменаванае бальшавікамі ў Чырвонае (47 км²), Нешчарда (25 км²), Лукомскае (37 км²)**. Рэкі даўней мелі вялікае гістарычнае значэнне, асабліва тыя, якія ўваходзілі ў «Вялікі водны шлях з варагаў у грэкі»: Ловаць, Заходняя Дзвіна, Дняпро. Азёры й да сёння багатыя на рыбу.

Лясы й балоты зьяўляюцца таксама адной з істотных прыкмет Беларусі***. У сярэднім лясы займаюць 28 % усёй тэрыторыі, а на Палессяі — Бярэзінскім, Прыпяцкім, Дняпроўскім і ў Вокаўскім Лесе, у раёне пушчаў, — да 50 %. З пушчаў (амаль першабытныя непраходныя лясы, якія займаюць вялікія прасторы) найбольш ведамыя — Белавеская, Налібоцкая, Аўгустоўская, Рудніцкая, Ліпчанская, Акуліцкая, Бранскі Лес.

* Звесткі пра гарады: *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия к тридцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции. Минск, 1947. 75 с.; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Менск, 1925. 351 б., карта; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX.

** Звесткі пра рэкі: *Шкілёнак М.* Наша Бацькаўшчына. Б. 20; *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 4; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 54—86; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 316—324.

*** *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 4—5; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 86—91, 96—106; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 32—41.

Восьмая частка Беларусі пакрытая балотамі, з якіх некаторыя (Вялікія Галы, Качайла, Грычын, Сьвіцкі Мох і інш.) цягнуцца на дзясяткі кілямэтраў. У пушчах і лясох шэрагу раёнаў Беларусі сустракаюцца зубр, мядзьведзь, кабан, рысь, лось, бабёр, касуля, воўк, ліса, выдра, барсук. Балоты даюць вялікую колькасць «чорнага золата» — торфу, запасы якога, паводле падлікаў 1941 году, складаюць 34,5 мільярда тон*.

Паўсюдна сустракаюцца тэхнічныя гліны й пяскі. На Палесьсі, у Даманавіцкім раёне, выяўлены вялікія запасы каменнай солі, якія месцяцца ў дэвонскіх геалгічных слаях. Вялікае значэнне маюць залежы фасфарытаў у раёне Крычава (17 млн тон) і Гародні**.

Клімат Беларусі пераходны ад марскога да кантынэнтальнага. Вялікі ўплыў на яго аказвае блізіня Атлянтычнага акіяну, які саграваеца Гальфстрымам. Ваганьне тэмпературы ў найбольш халодныя зімы не перавышае 40° марозу (па Цэльсію), а летам — 36° цяпла. Паміж поўднем і поўначчу ёсьць значная розьніца ў чаргаваньні пораў году: у 1941 г. на Мазыршчыне закончылі да 1 мая сяўбу яравых культур, а на Вялейшчыне ў гэты ж час езьдзілі па лёдзе возера Нарач на санках. Сярэдняя колькасць ападкаў 500—600 мілімэтраў на год. Рэкі замярзаюць на пачатку сьнежня, а ў сакавіку пачынаецца крыгалом. Вэгетацыйны пэрыяд доўжыцца ад 130 дзён (на поўначы) да 154 (на поўдні)***.

Адны з першых (у новы ўжо час) дасьледчыкаў беларускага народу Д. Шэндрык і М. Доўнар-Запольскі¹² так характарызуюць яго: «Наагул беларусы ўяўляюць сабою бадай ці ня самы чысты тып славянскага племені. Гэта тлумачыцца тым, што беларускае племя ў сваім гістарычным мінулым не зьлівалася зь іншымі народнасьцямі, у той час як вялікарусы, займаючы землі фінскіх плямёнаў, зьмешваліся з імі, а маларускае племя ўяўляла сабою вельмі стракатую сумесь старажытнарускіх плямёнаў зь цюркскімі народнасьцямі»****, а ў су-

* Бугаев Е. И. Советская Белоруссия... С. 5.

** Шкілёнак М. Наша Бацькаўшчына. Б. 3.

*** Зьвесткі пра клімат: Шкілёнак М. Наша Бацькаўшчына. Б. 20; Бугаев Е. И. Советская Белоруссия... С. 4; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 41—51; Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 20—32.

**** Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 137.

вязі з гэтым, як адзначаюць даследчыкі, «агульны калярыт беларускай мовы, пастава, адзеньне, знешнасьць беларуса рэзка адрозьніваюць яго ад вялікаруса й малароса»*. Аднак яны ня ўлічваюць пэўнага ўплыву на беларусаў з боку балтаў — пераважна летувісаў і часткова латышоў, а ў мінулым — яцьвягаў¹³ і голядзі¹⁴. Тыповы беларус хутка арыентуецца, здольны да глыбокіх душэўных перажываньняў, лёгка ўспрымае абстрактныя ідэі, захапляецца паэзіяй і мастацтвам, не матэрыяліст — гэта рысы славянскія. Разам з тым тыповы беларус — упарты, вельмі ўстойлівы пры знешнім узьдзеянні, скрытны — гэта рысы, характэрныя для тыповага балта. На думку расейца, беларус спакойны й маўклівы, а на думку летувіса, ён рухавы й гаваркі**.

Ёсьць меркаваньне, што беларусы — абарыгены сваёй краіны. Гэта пацьвярджае большую, пры супастаўленьні з суседнімі роднаснымі народамі, колькасьць географічных назваў славянскага паходжаньня: Менск (мена), Магілёў, Гародня, Берасьце, Ворша («рша» — балотная руда), Наваградак, Бабруйск, Барысаў, Смаленск, Бярэзіна, Гарынь, Стаход, Мухавец, Лань, Пціч, Нешчарда і г. д. На пэрыфэрыі краіны сустракаюцца і фінскія назвы, такія, як Обшча, Костра, Насва, Протва і г. д. Пра летувісаў сьведчаць магільныя насыпы ў раёне Дзьвіны, у якіх труны зроблены з каменных плітаў, што ўласьціва толькі старажытным летувісам.

Агульнавядома, што фундамэнтам, які лёг у аснову беларускага народу, зьяўляюцца тры славянскія племені — крывічы, дрыгавічы й радзімічы. Аднак памылкова было б лічыць толькі іх продкамі сучасных беларусаў. Тым больш што крывічы таксама зьяўляюцца «адным з асноўных элемэнтаў ва ўтварэньні вялікарускага племені»***. Паміж рознымі славянскімі плямёнамі ў той час было шмат агульных рысаў у іх гаспадарчай дзейнасьці, побыце й мове, хаця адначасна, нягледзячы на ўзаемную блізіну, былі і адрозьненні. Ва ўсякім разе, раскопваючы курганы, якімі так багатая Беларусь, можна бязь цяжкасьці вызначыць, дзе жылі крывічы, дзе дрыгавічы, дзе радзімічы. І, разам з тым, лёгка можна адрозьніць курганы крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў ад курганоў іншых славянскіх плямёнаў. Было яшчэ адно істот-

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. Б. 135.

** Станкевіч Ян. Крыўя. Беларусь у мінуласьці. Менск, 1942. Б. 4.

*** Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 57.

нае, што радніла крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. «Ужо ў XII—XIII ст., — як сьцьвярджае Доўнар-Запольскі, — пры ўсёй беднасьці мясцовых літаратурных помнікаў выдзяляюцца гаворкі кіеўская, галіцка-валынская, наўгародзкая і смаленска-полацкая. Сувязь плямёнаў палачан і смалян была змацаваная агульнасьцю іхняй гаворкі. Гэтая смаленска-полацкая (крывіцкая) гаворка, мяркуючы па ўсіх зьвестках, была вельмі блізкая да гаворкі дрыгавічоў і радзімічаў, хаця пра гэтыя гаворкі мы ведаем вельмі мала. Тым і тлумачыцца зьява, што тры племені выпрацавалі зь цягам часу адну мову і зліліся ў адно вялікае беларускае племя»*.

Гістарычныя прычыны спрыялі далейшаму адасабленьню і далей — нараджэньню беларускага народу. Калыскай беларускай дзяржаўнасьці зьяўляецца Полацк. Адна з даўніх скандынаўскіх сагаў успамінае бітву з палачанамі на рубяжы двух тысячагодзьдзяў пры вусьці Дзьвіны:

Ударылі ў мячы!
Як многа воінаў
Засталося там навекі.
Ударылі ў мячы!**

Паходы кіеўскіх князёў на палачан пачаліся яшчэ пры Ўладзімеру Сьвятым¹⁵, калі ён разбурыў Полацк, забіў полацкага князя Рагвалода¹⁶ і ягоных двух сыноў, а ягоную дачку Рагнеду¹⁷, да якое перад тым беспаспяхова сватаўся, прымусіў быць сваёю жонкаю***. Гэтыя паходы знайшлі пазьней высокамастацкае адлюстраваньне ў «Слове аб палку Ігаравым», дзе ўпамінаецца бітва 1067 году ў Менску****: «На Немізе снопы стелют головами, молотят чепи харалужными, на тоце живот кладут, веют душу оть тела».

Няма ніякіх зьвестак, што гэтыя крывавыя войны й вымушаныя шлюбы спрыялі кансалідацыі Кіеўскай і Полацкай Русі. Гісторыя сьведчыць, што Рагнеда разам з сынам Ізяславам¹⁸ за спробу забіць

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. Б. 69, 139.

** Віцьбіч Юрка. Сакрат ёсьць сябра, але ісьціна яшчэ большы сябра // Шыпшына. 1950. № 9. Б. 46.

*** Найдзюк Язэп. Беларусь учора й сьняня. Менск, 1944. Б. 22.

**** Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 412.

Уладзімера была выслана ім у роднае ёй Полацкае княства. А ўнук Ізяслава Ёсяслаў «Чарадзея»¹⁹, якому быў дадзены Кіеўскі вялікакняжацкі прастол, неўзабаве зноў уцякае ў родны Полацк, бо, як сьведчыць «Слова»: «Тому в Полотске позвониша заутреню рано у святых Софеи в колоколы, а он в Кыеве звон слыша». Наўрад ці гэтыя скупыя звесткі сьведчаць аб прыязні паміж Полацкам і Кіевам.

Тымчасам на расейскі і ўкраінскі народы насоўваліся з усходу татары, а на беларускі — з захаду летувісы й немцы-крыжаносцы. Барацьба для ўсіх трох народаў была няроўная. Зьнешні націск на Беларусь быў такі вялікі, што і да сёння на Дзвіне захаваліся камянівалуны, якія называюць Барысавымі* — ад выбітага на іх вакол шасьціканцовага крыжа надпісу: «Господи, помоги рабу Твоему Борису». Гэта быў крык адчаю, што вырваўся з грудзей сына князя Ёсяслава «Чарадзея», полацкага князя Барыса²⁰ († 1128 г.), і засьведчаны на камянях. Да нас дайшоў таксама плач князя Ёсяслава²¹, які ўбачыў разбурэньне немцамі-крыжаносцамі яго гораду Герсіка²² (1209 г.): «О Герсік, любы горад, о спадчына маіх бацькоў! О непрадбачанае разарэньне майго народу!»**

У Вялікім Княстве Літоўскім, у якім культура хрышчонае Беларусі заняла вядучае становішча, некаторыя князі летувіскага паходжаньня прынялі праваслаўе й гаварылі на беларускай мове таго часу, якая была й мовай дзяржаўнай. Уласна летувіскімі засталіся толькі імёны князёў уладаноснай дынастыі. Характэрныя ў гэтых адносінах словы віленскага прэлата Эразма Вітэлі²³ зь ягонай прамовы Папу Рымскаму: «Ліцьвіны маюць сваю мову. Але ў сувязі з тым, што русіны насяляюць сярэдзіну дзяржавы, усе звычайна карыстаюцца іхняй мовай,

* Адзін з Барысавых камянёў — «Кравец» (Высокі Гарадзец Талачынскага раёну Віцебскай вобласьці) быў узарваны бальшавікамі 14 ліпеня 1937 году. Літаратура пра Барысавыя камяні: *Сапунов А. П.* Река Западная Двина. Историко-географический обзор. С картами, планами и рисунками. Витебск, 1893. 581 с.; *Древности: Археологический вестник.* 1867. Июль-август. С. 156; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX; *Сементовский А. М.* Белорусские древности. Вып. I. СПб., 1890. 136 с.; *Батюшков П. Н.* Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890. 583 с.; *В-т.* Аб камянях-краўцах // *Крывіч.* 1923. № 6. Б. 46—47; *Віцьбіч Юрка.* Аб чым крычыць каменье // *Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі.* 1946. № 3. Б. 17.

** *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 492.

бо яна больш дасканалая, мэлядчыная й лёгкая»*. У гэты пэрыяд беларуская культура дасягае найбольшага росквіту. Дастаткова ўспомніць, што першая друкаваная кніга на беларускай мове — «Псалтыр» Францыска Скарыны²⁴ — зьявілася ў 1517 годзе**, г. зн. значна раней за першыя друкаваныя кнігі на расейскай і ўкраінскай мовах. І ў гэты ж час канчаткова замацоўваецца за часткай тэрыторыі, на якой жылі беларусы, назва «Беларусь», якая ўпамінаецца ўпяршыню нямецкімі летапісцамі яшчэ на пачатку XIV ст.*** Сьцьверджаньне некаторых беларускіх гісторыкаў, што сваё нацыянальнае імя беларусы атрымалі ад расейцаў, адпавядае пэўным палітычным мэтам і ня мае навуковай аргумэнтацыі.

Тымчасам на межах Літвы паяўляецца Масква, якая акрэпла і скінула з сябе татарскае ярмо. На працягу ўсяго XVI ст. войны з невялікімі перапынкамі былі ў 1500, 1508, 1513, 1516, 1518, 1534, 1536 гг. і нарэшце завяршыліся дваццацічатырохгадовай (1558—1582) Лівонскай вайной. У 1514 г. войска, якое складалася выключна з беларусаў, на чале з гетманам князем Канстанцінам Астрожскім²⁵, да-

* *Крыжаніч Алясь*. Чаму «беларус»? // Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі. 1946. № 3. Б. 23—27.

** *Гарэцкі Максім*. Гісторыя беларускае літаратуры. М., 1924. 382 б.; *Віцьбіч Юрка*. Вялікі сын вялікага народу (Францішак Скарына) // Шыпшына. 1947. № 4. Б. 31—35.

*** В. П. Ламакін адзначае, што назву «беларусы» першы раз сустракаем у нямецкіх аўтараў. Так, Peter Suchenvirt, які жыў у другой палове XIV ст., апісваючы прыгоды рыцара Кройцнэка, успамінае, як той ішоў са сваёй дружнай на Прусію, а потым «gen Weizzen-Reuzzen gezogen war». (Живая Старина. Ч. III. С. 245—250.)

Польскі гісторык і пісьменьнік XIV ст. Jan Czarnkowski (Janko z Czarnkowa), акрэсьліваючы ўзаемаадносіны паміж Кейстутам і Ягайлам, гаворыць, што Кейстут трымаў Ягайлу з маткай у палоне «...in quodam castro Russiae Poloczki dicto...» (Monogr. hist. pol. T. II. S. 718).

Ю. Сулімірскі (Аб назовах «Крывія» і «Беларусь» // Крывіч. 1925. № 2 (10). Б. 36—46) сьцьвярджае, што Беларусь як геаграфічнае паняцьце сустракаецца ўжо на першай выдрукаванай мапе кардынала фон Пуза ў Германіі ў 1460 г.

Гл. таксама: *Власт*. Пачатны летапіс аб Крывічоў у асьвятленьні гістарычнай крытыкі // Крывіч. 1925. № 2 (10). Б. 46—70.

шчэнту разьбіла расейскае войска, пра што нагадвае беларуская гістарычная песня:

Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці.
А як з Воршы ўцякалі,
Рэчку невялічку пракліналі:
«Бадай ты, рэчка, сто лет высыхала,
Як нашая слава тутака прапала»*.

Пра Івана IX Грознага²⁶, які сказаў зусім не з патрыятычных памкненняў: «У Дзьвіны дно залатое, а берагі сярэбраныя», сьведчыць вялікі гранітны Сокараўскі Крыж. Пад крыжам ляжаць сыны краіны, загінуўшыя ў барацьбе з царом, пра што гаворыць надпіс царкоўна-славянскім пісьмом:

1569

Тут пали в поле 200 жавнир во Христу
Поставил по битве по зари...**

За пэрыядам росквіту прыходзіць пэрыяд упадку. Амаль раствараная ў беларускім моры Літва кідаецца ў абдымкі Польшчы, каб сумесна супрацьстаяць узрослай моцы Масквы. Пасьля Люблінскай (1569 г.) і Брэсцкай (1596 г.) уній ідзе апалячваньне вярхоў беларускага народу, што знайшло сваё адлюстраваньне ў «Фрынасе» (Плачу) архіяпіскапа Мялеція Сматрыцкага²⁷, выдадзеным у 1610 годзе. Ата-ясамліваючы праваслаўе з народнасьцю, ён зьвяртаецца да старажытных беларускіх родаў: «Дзе зараз той вельмі каштоўны каменьчык-карбункул, бліскучы, як сьветач, які я насіла ў сваёй кароне паміж іншымі пэрламі, як сонца паміж зорамі, — дом князёў Астрожскіх, які вылучаўся сярод іншых бляскам сьвятла сваёй старажытнай веры?

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сянья. Б. 62—63. Песня прыведзена поўнасьцю на беларускай мове.

** Сокараўскі крыж, які знаходзіўся на мяжы трох раёнаў Віцебскай вобласці — Бешанковіцкага, Лепельскага і Ёшацкага — быў узарваны бальшавікамі ў 1932 г. Адначасна з бліжэйшае царквы зьнік памінальны сінодзік, дзе былі пазначаны імёны ўсіх двухсот «жавнир».

Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 461; *Віцьбіч Юрка*. Там, дзе шуміць незабытае Пола // *Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі*. 1946. № 2. Б. 18—19.

Дзе іншыя дарагія й вельмі каштоўныя камяні той самай кароны, слаўныя дамы рускіх князёў, неацэнныя сапфіры, надзвычай каштоўныя дьямэнты: князі Слуцкія, Заслаўскія, Збаражскія, Вішнявецкія, Сангушкі, Чартарыйскія, Пузыны, Пронскія, Ружынскія, Саламярэцкія, Галаўчынскія, Кропшынскія, Масальскія, Горскія, Сакалінскія, Лукомскія і іншыя многія, якіх лічыць паасобку была б доўгая справа? Дзе і другія вельмі каштоўныя мае скарбы: радавітыя, паўтараю, слаўныя, высакадумныя, моцныя і даўно па ўсім сьвеце праслаўленыя добрай славай, магутнасьцю і мужнасьцю народу рускага дамы: Хадкевічаў, Глебавічаў, Кішак, Сапег, Дарагастайскіх, Войнаў, Валовічаў, Зяновічаў, Трызнаў, Пацаў, Халецкіх, Тышкевічаў, Корсакаў, Храбтовічаў, Гарнастайскіх, Бокіх, Мышкаў, Гойскіх, Сямашак, Гулевічаў, Ярмалінскіх, Чалганскіх, Каліноўскіх, Кірдызяў, Загароўскіх, Мялешкаў, Багавіцінаў, Паўловічаў, Сасноўскіх, Скумінах, Пацеяў і іншых?» Пералічыўшы гэтыя слаўныя беларускія прозьвішчы, аўтар гнеўна ўсклікае: «Аднак жа вы, злачынцы, абдзёрлі мяне з такой пышняй рызы маёй і над бедным целам маім, зь якога самі нарадзіліся, здзекуецца сьмехам і кпінамі! Але пракляты той, хто на ганьбу сваёй маці адкрывае яе голае цела; праклятыя й вы, хто з майго голага цела насьміхаецца й цешыцца!»*

Аб'яднаньне Літвы з Польшчай адцягнула іх дзяржаўную пагібель толькі на адно стагодзьдзе²⁸. Разам з тым было б вялікай памылкай думаць, што беларускі народ пасяля паступовага апалячваньня сваёй эліты сам кінуўся ў абдымкі Варшавы або Масквы.

Націск на народ з боку Польшчы не застаўся без належнага адказу. Яшчэ ў 1595 г. тысячы беларускіх сялян далучыліся да Сэвярына Налівайкі²⁹ і адбілі ў Рэчы Паспалітай Слуцк і Магілёў**. А ў XVII ст. дваццаць тысяч сялян у саюзе з запарожскімі казакамі і пад кіраўніцтвам важакоў Дубіны, Івана Касога, Гаркушы³⁰, Ільлі Галоты³¹, Антона Нябабы³², Стэфана Падабайлы³³, Няпаліча, Галавацкага³⁴, Крыва-

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 117; *Віцьбіч Юрка*. Беларусы ведалі яго напамяць // *Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі*. 1946. № 4. Б. 19.

** *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 100, 472, 563; *Шчарбакоў В. К.* Нарыс гісторыі Беларусі. Ч. I. С. 177—178, 196; *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 11; *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. М., 1940. С. 22—27.

шапкі, Міхачыка, Хвеські, Паддубіча змаглі авалодаць гарадамі Гомель (1649 г.), Мазыр (1649 г.), Бабруйск (1648 г.), Пінск (1648 г.) і іншымі*.

У тым жа стагодзьдзі, у 1623 годзе, віцябляне разам з жыхарамі Воршы, Полацку й Магілёва забілі ўніяцкага архіепіскапа³⁵, які здзекваўся зь іхняй веры, мовы і звычаяў. Калі пра гэта даведаўся Папа Урбан VIII³⁶, ён напісаў польскаму каралю Сыгізмунду III³⁷: «Няхай будзе пракляты той, хто ўтрымае свой меч ад крыві. Ты, усемагутны кароль, не павінен устрымлівацца ад мяча і агню»**. Між іншым, трэба зазначыць, што той самы Урбан VIII у тым жа 1623 г. забараніў зьнішчаць гарэадорам быкоў у Гішпаніі. Няма сумнення, што гішпанскія быкі былі непараўнальна даражэй гэтаму сьвятару за праваслаўных беларусаў. Выконваючы волю караля й папы, суд прысудзіў сьцяць галаву 119 бунтаўшчыкам і разьбіць вечавы зvon, які заклікаў да бунту. Захавалася гістарычнае паданьне, што ланд-войт Навум Воўк, які забіў Іясафата Кунцэвіча, ідучы на плаху, убачыўшы, як разьбіваюць молатам зvon — сымбаль волі, — сказаў: «Бі, каралеўскі палач, бі! Можна зьнішчыць зvon, але нельга зьнішчыць народ!»***

Няма ніякіх гістарычных зьвестак, што беларускі народ з радасьцю сустрэў разьдзелы Рэчы Паспалітай Польскай і сваё далучэньне да Расейскай імперыі. Народам у той час былі прыгонныя сяляне і нязначная частка мяшчанаў. Для іх становішча істотна не зьмянілася ні ў сацыяльным, ні ў рэлігійным, ні ў нацыянальным пляне, хаця сучасны савецкі гісторык Бугаёў лічыць, што «гэты гістарычны акт меў вялікае прагрэсіўнае значэньне для беларускага народу — ім зьнішчаўся рэлігійны й часткова нацыянальны прыгнёт»****. Беларусь архіепіскап Георгій Каніскі³⁸ параўноўваў Кацярыну II³⁹ з сон-

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 120—121; *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 531, 569, 571; *Шчарбакоў В. К.* Нарыс гісторыі Беларусі. Ч. I. Б. 178, 182—185; *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 12; *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы... С. 46—58.

** *Віцьбіч Юрка*. Можна зьнішчыць зvon, але нельга зьнішчыць народ // Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі. 1946. № 4. Б. 13—14.

*** *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 116; *Семёнов В.* Россия. Т. IX. С. 97, 456—457, 472; *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 11; *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы... С. 36—42.

**** *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 12.

цам, а памешчыкі-палякі звярнуліся да яе зь вернападданым адра-сам: «Хоць мы цяпер і ня ў Польшчы, але адчуваем сябе, як у Польшчы»*. Калі ўлічыць, што бальшыня памешчыкаў на Беларусі была палякамі, то натуральна, што становішча беларусаў-сялян не змянілася ў сэнсе змякчэння прыгонніцтва. Выдатны сын расейскага народу Аляксандар Герцэн⁴⁰ у сваім «Былым і думам» параўноўвае беларускага прыгоннага селяніна з ірландзкімі парыямі. Што да рэлігійнага мамэнту, то трэба ўлічыць: пераважная бальшыня беларусаў была ў той час ужо больш за стагодзьдзе вуніятамі. Таму калі Сыгізмунд III далучаў у 1623 г. ад праваслаўя да вуніі мячом і плахай, дык Мікалай I⁴¹ у 1839 г. далучаў ад вуніі да праваслаўя казацкімі нагайкамі. Гэтыя далучэнні знайшлі адлюстраваньне ў словах беларускага народнага паэты Якуба Коласа⁴²: «З двух бакоў айцы дубінай заганялі нас у рай...»⁴³

Што да нацыянальнага мамэнту, дык кароткі час існавала Беларуская губэрня⁴⁴. Пазьней яна была падзеленая на Віцебскую й Магілёўскую, а яшчэ пазьней усе беларускія губэрні атрымалі назву «Северо-Западный край».

Беларускае сялянства не спыніла сваёй барацьбы з царызмам, хаця гэтая барацьба мела выключна эканамічны, а не нацыянальна-вызваленчы характар. У 1832 г. сяляне вёскі Вышадкі Суражскага павету Віцебскай губэрні адмовіліся падпарадкоўвацца памешчыку Дышлоўскаму. Віцебскі губэрнатар у сваім данясеньні цару адзначаў, што гэты памешчык па-зверску адносіўся да сваіх сялянаў. Тым ня менш суд прыгаварыў: «Трох сялянаў пры народным сходзе, на страх і прыклад іншым, прагнаць скрозь строй праз тысячу чалавек адзін раз, потым, закаваўшы ў кайданы, саслаць на работы ў Сібірскі край»**. У 1840—1841 гг. паўстаўшыя сяляне Янавольскай воласьці Віцебскай губэрні ў колькасьці блізу 1000 чалавек, узброеныя стрэльбамі й дубінамі, уступілі ў бой з царскім войскам. Паўстаньне было жорстка падаўлена**. У 1847 г. у некалькіх паветах Віцебскай губэрні хваляваньні сялян прынялі форму масавых уцэкаў «на вольныя землі» Сібіру. Цэлыя вёскі, сотні й тысячы сем'яў ішлі на ўсход, узбройваючыся чым папала і нішчачы памешчыцкія сядзібы. Каб спыніць гэтыя хваляваньні, Мікалай I паслаў войска ў складзе аднаго палка,

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сянья. Б. 131.

** *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы... С. 75.

аднаго спецыяльнага батальёну й дзвюх рот, акрамя мясцовай паліцыі й жандармэры*. «Сялянскія хваляваньні на Беларусі, — як указвае І. Лочмель, — насілі больш востры характар, чым у іншых мясцовасцях Расеі**». Гэтыя хваляваньні працягваліся да самага вызвалення сялян ад прыгонніцтва. І зусім не выпадкова, што рэформа пачалася менавіта з беларускіх губерняў (Рэскрыпт Аляксандра II⁴⁵ Віленскаму генэрал-губэрнатару Назімаву⁴⁶ ў 1857 г.)**. Магчыма, цар прадчуваў, што ягоным забойцам у 1881 г. будзе нарадаволец беларус Ігнат Грынявіцкі^{47***}.

У 1863 г., калі ў Польшчы й Літве ўспыхнула паўстаньне супраць расейскага царызму, на чале сялян-беларусаў стаў Кастусь Каліноўскі⁴⁸, які ў данясеннях царскіх генэралаў характарызуецца як «галоўны кіраўнік мяцжу ў краі»****. Пра адносіны палякаў да Каліноўскага дае поўнае ўяўленьне ліст аднаго зь іх да судовага сьледчага: «Барані мяне, Божа, зьмешваць з польскімі дваранамі якіх-небудзь Каліноўскіх і ўсіх тых пачвар, што выкідае ўсякая грамадзкая разруха»****. І. Лочмель не памыляецца, калі прыпісвае Каліноўскаму словы: «Такой дурной галаве, як Варшава, нельга давяраць будучы лёс Беларусі»*****, але ён чамусьці не ўспамінае, што за дзень перад сваёй пакутнай сьмерцю ў 1864 г. на Лукішскім пляцы ў Вільні Кастусь Каліноўскі пісаў: «Браты мае, мужыкі родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці і можа раз астатні. <...> Цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае й народнае права, за сваю веру, за сваю зямлю радную. Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, народзе, што тады толькі зажывеш шчасьліва, калі над табою маскаля ўжо ня будзе»*****.

Запавет Кастуся Каліноўскага не прапаў марна. Ён адрадіў масавы нацыянальна-вызваленчы рух, у якім узялі ўдзел сотні, тысячы, дзясяткі тысячаў сыноў і дачок народу. Гэты рух прывядзе праз 50 га-

* Лочмель И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 76; Памятная книга Витебской губернии на 1866 год. С. 100—117.

** Лочмель И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 77.

*** Найдзюк Язэп. Беларусь учора й сьняня. Б. 146; Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. Александр Второй (1818—1881). М., 1950. С. 71—72.

**** Лочмель И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 81.

***** Тамсама. Б. 82.

***** Найдзюк Язэп. Беларусь учора й сьняня. Б. 139—144.

доў да Першага Ёсебеларускага Кангрэсу, які быў скліканы на 15 сьнежня 1917 году ў Менску*⁴⁹. На ім прысутнічала 1872 дэлегаты ад усіх сацыяльных слаёў і нацыянальных меншасьцяў этнаграфічнай Беларусі. Першы Ёсебеларускі Кангрэс напаткаў лёс расейскага Ёстаноўчага Сходу⁵⁰. Бальшавікі пераканаліся, што, аказаўшыся ў меншынні, яны ня ў стане авалодаць Кангрэсам мірным шляхам, і разганалі яго 17 сьнежня сілай зброі. Аднак выбраная і ўпаўнаважаная на гэта Кангрэсам Рада на сваім паседжаньні 19 сакавіка 1918 г. аб'явіла сябе Радай Беларускай Народнай Рэспублікі⁵¹, а 25 сакавіка 1918 году сваім гістарычным Актам, ведамым пад назвай Трэцій Устаўной Граматы, абвясціла Беларусь Незалежнай Народнай Рэспублікай**.

Барацьба народу на гэтым не спынілася, хаця бальшавікі вымушаны былі праявіць большую гібкасць. Калі, захапіўшы ў кастрычніку 1917 г. на Беларусі ўладу, бальшавікі ні слова не гаварылі пра беларускую дзяржаўнасьць***, то пасля Першага Ёсебеларускага Кангрэсу ў сьнежні 1917 г. і Акту 25 сакавіка 1918 г. яны вымушаныя былі стварыць 1 студзеня 1919 году эрзац беларускай дзяржаўнасьці — Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку (БССР)****. І ўсё ж за ўсю сваю папярэднюю тысячагадовую гісторыю беларускі народ ня бачыў столькі пакутаў, колькі за 35 гадоў існаваньня савецкай улады.

І ў вялікіх і ў малых гарадох краіны ляжаць сотні, тысячы, дзясяткі тысяч расстраляных антыбальшавікоў і патрыётаў. Толькі ў Вяліжы на Пакроўскім Полі, у Віцебску ў Духаўскім ірве, у Барысаве на Батарэях расстраляна ў кожным месцы паасобку больш за тысячу паўстанцаў, партызанаў і нацдэмаў. І калі францускі гісторык Арну⁵² пачаў сваю кнігу, прысьвечаную бальшавіцкім папярэднікам, словамі: «Шапкі далоў! Мы будзем гаварыць пра пакутнікаў Парыскай Камуны⁵³», дык зь яшчэ большым правам можна сказаць, перафразуючы ягоныя ж словы: «Шапкі далоў! Мы будзем гаварыць пра замучаных бальшавіцкай камунай».

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 165—166.

** Тамсама. Б. 170—172.

*** *Бугаев Е. И.* Советская Белоруссия... С. 18.

**** Тамсама. Б. 21—22; *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы... С. 87—89; *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 214.

ВЯЛІСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

Ю. С.

беларус, літаратар, нарадзіўся ў Вяліжы, у час паўстаньня меў 13 гадоў (1905 году нар.)⁵⁴

В. П.

беларус, сьвятар, нарадзіўся ў Вяліжы, у час паўстаньня меў 22 гады (1896 году нар.)

А. К.

беларус, былы афіцэр царскай арміі, нарадзіўся ў Вяліжы, у час паўстаньня меў 28 гадоў (1890 году нар.)

І. К.

беларус, селянін, нарадзіўся ў вёсцы Бяляева Будніцкай воласьці Вяліскага павету, у час паўстаньня меў 26 гадоў (1892 году нар.)

Вяліскае паўстаньне зьяўляецца першым па часе, найвялікшым па колькасьці змагароў і разам з тым найбольш стыхійным анты-бальшавіцкім паўстаньнем на Беларусі. Сапраўды, калі Слуцкае паўстаньне, або, дакладней, Слуцкі фронт БНР у сьнежні 1920 г. меў палітычны (Рада Случчыны) і вайсковы (Камандзір Слуцкае Дывізіі) цэнтр, калі Гомельскім паўстаньнем, ці Стракапытаўшчынай, у сакавіку 1919 г. кіравалі партыя эсэраў і падпалкоўнік Стракапытаў, калі чатырохдзённую Койданаўскую Незалежную Рэспубліку ў ліпені 1920 г. ачольваў Паўлюк Калечыц⁵⁵, дык нават былым вяліскім паўстанцам цяжка адказаць на пытаньне, хто, уласна, імі кіраваў. Яны ўспомняць баявыя эпизоды, у якіх удзельнічалі, прыгадаюць імёны паўстанцаў сваёй групы й галоўнага ў ёй, але ім няведама, ці каардынаваў хто дзеяньні гэтых групаў⁵⁶. Ведама толькі, што ў паўстаньні ўдзельнічала каля 50,000 сялянаў, мяшчанаў ды інтэлігентаў. Ведама таксама, што яно ахапіла

цалкам Вяліскі павет Віцебскай губэрні, большую частку паветаў Парэцкага й Бельскага Смаленскай губэрні й часткова Віцебскі павет⁵⁷. І хоць гэта паўстаньне знайшло адлюстраваньне на савецкіх мапах грамадзянскай вайны* і хоць большавікі жорстка падавілі яго, тым ня менш яны надавалі яму другараднае значэньне ў параўнаньні зь іншымі паўстаньнямі супраць іх. Гэта й зразумела, бо межы паўстаньня знаходзіліся на значнай адлегласьці ад чыгуначных шляхоў, якія зьвязвалі прамысловыя цэнтры РСФСР з дэмаркацыйнай савецка-нямецкай лініяй.

Немагчыма дакладна акрэсьліць межы той значнай тэрыторыі, якую яно з выключнай хуткасьцю ахапіла. Уявіце сабе прастакутнік, трохкі меншы за Бэльгію і не нашмат большы за штат Масачусэтс⁵⁸. Яго межамі зьяўляюцца чыгункі: на поўначы — Маскоўска-Відзаўская, на поўдні — Маскоўска-Брэсцкая, на захадзе — Петраградзка-Жлобінская, на ўсходзе — Наваторжская. Унутры прастакутніка няма ня толькі шасэйных дарог, але нават больш ці менш прыстойных большакоў. Ён увесь зрэзаны рэчкамі й рачулкамі, якія хутка імкнуць у розных напрамках, бо менавіта тут знаходзяцца водападзелы трох мораў: Балтыйскага, Каспійскага й Чорнага. Тут бяруць пачатак тры вялікія ракі — Волга, Дняпро й Заходняя Дзьвіна. Таму невыпадкова ў мінулым гэтая мясцовасьць мела назву Волакаўскага (ад слова «перавалокі») Лесу, а ў сучаснай геаграфіі назва страціла адзін склад і гучыць як Вокаўскі Лес.

Вяліскае паўстаньне ўскалыхнула вялікі абшар, празь які прабягае Дзьвіна, да якой далучаюцца Мяжа і Ёсьвяча. Тут таксама пачынаецца ціхая Ловаць, кіруючыся на поўнач да возера Ільмень. Гэтыя рэкі складалі адну з колішніх эўрапейскіх артэрыяў — «Шлях з варагаў у грэкі». Дзьвіна, пра якую наш зацяты вораг Іван Грозны сказаў, што ў яе «дно залатое, а берагі сярэбраныя»,

* Сьведка Ю. С. бачыў гэтую мапу з абазначаным на ёй Вяліскім паўстаньнем у Кіеве ў 1926 г. у казарме 45-га артылерыйскага палка.

тут вузейшая, чым пад старадаўняй сталіцай Крывіччыны Полацкам, але ня менш шпаркаплыўная ды парогавая. У Вялікім павеце, паблізу ад Усвятчы й Ловаці, ляжыць мястэчка Ўсвят — даўні, на сорок шэсьць гадоў старэйшы ад сталіцы Беларусі Менску, горад «Всвят», які ўпяршыню прыгадваецца ў гісторыі яшчэ ў сувязі з унукам Рагнеды полацкім князем Брачыславам⁵⁹. На Дзвіне, каля сяла Вярхоўя, знаходзяцца Вітава Гара ды Вітаў Мост, што невыпадкова, бо ў сьлынным летапісе Быхаўца XVI стагодзьдзя чытаем: «Пойдзе князь вялікі Вітальд, сабраўся пад гарады пскоўскія — Вяліж, Красны горад». І на гэтым паўзьмежным абшары не паддаюцца ўліку ўсе курганы, гарадзішчы й замчышчы. Паміж імі заслгоўвае прыпаміну вайсковае ўмацаваньне насупраць утоку Мяжы ў Дзвіну, якое заклаў у канцы XVI ст. віцебскі ваявода Станіслаў Пац⁶⁰. Тут, з-пад парослага вялізнымі дубамі валу, б'е цудоўная крыніца, пра якую ў народзе кажуць, што яна «цячэ порахам».

Першымі больш падрабязна прыгадалі Вяліж ратмістар Віцебскага замку Аляксандар Гваніні⁶¹ ў сваім ведамым «Апісаньні Вялікага Княства Літоўскага» і Рэйнгольд Гайдэнштайн⁶² — навуковы сакратар караля Стэфана Баторыя⁶³. Разам з тым на званіцы вяліскае Мікалаеўскае царквы вісеў пазелянелы ад часу звон. На ягоным версе меўся на тагачаснай расейскай мове вялікімі літарамі надпіс: «Алексий Михайлович всея Великия и Малыя и Беля Руси Царь, Государь и Самодержец», а ўнізе дробнымі літарамі на тагачаснай беларускай мове адзначалася: «А майстра зрабив Дёмка». Дарэчы, вяліжане называлі яго не «Царский» або «Алексеевский колокол», а «Дзёмкін звон». Пэўне ж гэта таму, што ад каралёў Рэчы Паспалітае яны дасталі разам з прывілеямі надзвычай паказальны герб — залаты крыж і голы меч. І нават трапіўшы ў Расейскую імперыю, Вяліж з 1781 г. аж да Кастрычніцкае рэвалюцыі меў у сваім гербе Пагоню. Напярэдадні рэвалюцыі аддалены ад бліжэйшай чыгункі на 80 кілямэтраў Вяліж налічваў усё ж 17 тысяч жыхароў. У ім было 11 цэркваў, 7 каплі-

цаў, касьцёл, мужчынская дзяржаўная й жаночая прыватная васьміклясныя гімназіі, гарадзкое чатырохкляснае вучылішча, гебрайскія — жаночая прагімназія й мужчынскае чатырохкляснае вучылішча, ладне пачатковых школ, чатыры бібліятэкі, кінатэатар, два вялікія стогадовыя паркі зь летнім тэатрам і павільёнам для аркестру. Над каменным і двухпавярховым цэнтрам з брукаванымі вуліцамі й там-сям асфальтаванымі тратуарамі панавала вежа старадаўняе ратушы. І ўсё гэта дзякуючы Дзьвіне, на якой з 1892 г. тут існуе вялікая параплаўная прыстань. А перад тым у Вяліжы з давен-даўна будаваліся на яго ўзбярэжных вялікія судны — барліны, стругі, паўстругі, шкуны, пакуль не змянілі іх драбнейшыя лайбы. Барліна, як і струг, падымала да 50 тысячаў пудоў збожжа, ільнянога семя, пянкі, мёду, воску, попелу, паташу, скуры, шчаціны, хутраў і г. д., што сплаўлялася Дзьвіной у Рыгу, а зь яе — за мяжу.

Нельга абмінуць тое, што ў кагадзе прыгаданым Вялікім гербе над Пагоняй з крыжам Ярылы панавалі двухгаловы арол Расейскай імперыі. Праўда, ён не трымаў тут у кіпцюрох бэрла й дзяржаву, але затое паміж галовамі з разяўленымі дзюбамі мелася царская карона. Таму паказальна, што ў Вяліжы на яго Рынкавай плошчы стаяў бронзавы помнік Аляксандру I⁶⁴, гэтак званаму Багаславленнаму, які за свае часы тройчы наведваў горад, а ў парку Ліпкі ўзвышалася падобная да вежы, зь Ягор'еўскім крыжам на купале, капліца — помнік, прысьвечаны 300-годзьдзю Дому Раманавых. А можа, яшчэ больш характэрна і набывае сымбалічнае значэньне тое, што ў Вяліжы, паблізу вуліцы Аляксандра I, знаходзілася вялікая турма, абнесена высокая мурам, а на Аляксандраўскай вуліцы — крыху меншы за турму астрог — нязграбная драўляная будыніна з кратамі ў вокнах, абгароджаная пяцісажнёвымі бэрнамі, завостранымі зверху.

Як у самым Вяліжы, гэтак і па ўсіх мястэчках, сёлах, вёсках ды хутарох ягонага павету вы скрозь пачуеце беларускую мову, усюды пабачыце беларускія звычэй — гэта адвечная Беларусь. Між іншым, у тутэйшай мове захавалася больш, чым дзе-небудзь яшчэ,

архаізмаў, ужо незразумелых для мянчука ці случчаніна, але, пэўне, іх ужывалі за часы Ёсяслава Вялікага «Чарадзея». Ладне чужынцаў праходзіла тут з усходу на захад або наадварот, зьмяняючы ў часе кароткатрывалых мірных умоваў ранейшыя назовы рэкаў і рэчкаў на Мяжу, Рубеж і г. д. Гэтыя межы і рубяжы не падзялілі паміж сабой крэўных нашчадкаў крывічоў, а лясныя нетры дапамаглі ім захаваць сваю нацыянальную апрычонасьць.

Ва Ёсвьяце нарадзіўся знаны Аляксей Сапуноў⁶⁵, для шматлікіх гістарычных працаў якога сымбалічнымі зьяўляюцца пошукі Альгердавага Шляху. Шмат чаго далі Беларусі вяліжане — археоляг і этнограф А. Шлюбскі⁶⁶, археоляг Д. Аўнусін, лінгвіст І. Кузьмін. Зь вяліскае мастацкае школы, як ейныя настаўнікі і вучні, трапілі ў БССР мастакі і скульптары — М. Керзін⁶⁷, М. Эндэ⁶⁸, В. Волкаў⁶⁹, А. Волкаў⁷⁰, М. Хрусталёў⁷¹, браты Пятро⁷² і Хрыстафор Даркевічы⁷³, Ф. Фогт⁷⁴, А. Бембель⁷⁵. І, урэшце, вяліжанінам зьяўляецца «нацдэм з партбілетам у кішэні» — наркамзем БССР Зьміцер Прышчэпаў⁷⁶, які імкнуўся да таго, каб Беларусь стала Даніяй⁷⁷.

Значную плошчу ў павеце займаюць ведамыя нават з школьных падручнікаў вяліскія лясы, што мяжуюць з Вокаўскім Лесам. Яшчэ Рэйнгольд Гайдэнштайн, апісваючы паход на Вялію, адзначыў: «...лес гэтакі хмуры, што нават сярод белага дня страшна было ў ім апынуцца». Дый цяпер, праз 380 год, сустракаюцца ў вяліскіх лясах дзікі, лосі й мядзьведзі. Аднак хоць гэтыя лясы давалі сялянам заробак, але належалі ня ім. Іх бязьлітасна нішчаць, спляўляючы па ўсіх трох вялікіх рэках, але прырода зь нябачанай яшчэ нідзе ў Эўропе хуткасьцю іх адраджае.

Найлепшая зямля таксама перайшла да буйных абшарнікаў — палякаў і расейцаў, а беларускім сялянам засталіся падзол ды супясок, што забяспечвалі хлебам толькі да Калядаў. Ад голаду іх ратавала тая ж Дзьвіна, якую яны пяхчотна менавалі карміцелькай, пяючы ў ваднэй сваёй песьні:

Мы, братка, плятагоны.

Плывуць нашыя загоны...

Або ў іншай:

Ой, на той на Мядзьеждай Гары
Падмывае Дзьвіна тры крыжы,
А пад імі ляжаць асначы —
Ой, тутэйшыя ўсё дзяцюкі...

Ці ня ў гэтым сталым змаганьні із шматлікімі парогамі Дзьвіны загартавалася іхняя зацятасць?

Становішча беларусаў-гарадчанінаў, некалі незалежных і зможных гаспадароў-купцоў, адбілася таксама ў народнай песьні:

За лясамі, за ракамі
Ўсе вялікія мяшчане —
Ў хатах не знайсці:
Узімку стругі майструюць,
Улетку, як адзін, вандруюць
Каторы куды
Ў розны гарады.
Хто да стырна, хто за дрыгалку,
А хто цягне моўчкі лямку*.

Гэтую песню пацвярджае архіўная даведка аб тым, што ў 1894 г. вялікая Мяшчанская Управа выдала тутэйшым жыхарам 2940 пашпартоў толькі на сплаў у Рыгу. І ці не бурлацкая, або, як тут кажуць, аснацкая доля спрычынілася да іхняе барацьбы з новымі прыгнятальнікамі?

Мяжа гебрайскай аселасьці Расейскай імперыі разьдзяляла гэтую тэрыторыю напалам, і калі ў Вяліжы большыню насельніцтва складалі гебраі, то ў Парэччы і ў Белым жыло толькі некалькі гебраяў — купцоў першай гільдыі са сваімі сем'ямі⁷⁸. Акрамя беларусаў і гебраяў, асобнымі групамі сяліліся расейцы і латгалцы. Першыя — стараверы па сваім веравызнаньні — уцяклі ў Літву яшчэ ў XVII ст., ратуючыся ад рэлігійнага перасьледу ў Расеі, другія — латышы-каталікі. І ўсе яны — і беларусы, і гебраі, і расейцы, і латгалцы — жылі больш бедна, чым багата.

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 464.

Гэбраі задыхаліся ў мяжы аселасьці, значная частка іх існавала ў страшэннай беднасьці, жывучы з разьліку аднаго селядца, дзвюх цыбулін і дзясятка бульбін у дзень на сям'ю. Рускія-стараверы адчувалі рэлігійны ўціск з боку любога стражніка. Латгалцы ўвесь час дамагаліся, але так і не дамагліся школ на сваёй роднай мове*. Здавалася б, бальшавіцкія лёзунгі аб разьдзеле памешчыцкай і царкоўнай зямлі паміж сялянамі, аб раўнапраўі нацыянальнасьцяў, аб свабодзе веравызнаньня будуць сустрэты тут прыхільна. А ў сапраўднасьці не прайшло й году пасля залпу крэйсера «Аўрора»⁷⁹, як успыхнула Вяліскае паўстаньне.

Перадусім трэба заўважыць, што ў Вяліскім паўстаньні беларускі нацыянальна-вызвольны мамэнт адбіўся ў большай ступені, чым, напрыклад, у Гомельскім і Койданаўскім паўстаньнях, але затое ў значна меншай, чым у Слуцкім. Гэтая акалічнасьць зразумелая. Хоць вяліжане ўдзельнічалі ў Першым Усебеларускім Кангрэсе, але маладая на тыя часы Рада Беларускае Народнае Рэспублікі была бадай няведаная паміж вяліскіх паўстанцаў, а ў дадатак, што найгалоўнае, яе аддзяляла ад месца паўстаньня дзяржаўная мяжа⁸⁰. Беларускае нацыянальнае пытаньне знайшло адбітак у змаганьні коннага аддзелу, у часткі гімназістаў і духавенства. А вельмі магчыма, што нейкая роля ў гэтым паўстаньні належыць Віцебскаму Саюзу Беларускага Народу.

У часе выбараў ва Ўстаноўчы Сойм у Вяліскім павеце, ня ў прыклад усім іншым паветам Віцебскае губэрні, першае месца заняў сумесны сьпіс Віцебскага Саюзу Беларускага Народу й Віцебскага Саюзу Праваслаўных Парафіяў⁸¹. Адрозьнічана гэтага бальшавікі зьліквідавалі першы, але ён працягваў сваё існаваньне пад заслонай другога, быццам вылучна царкоўнага па сваім статусе. Характэрна, што чало Віцебскага Саюзу Беларускага Народу — доктар Грыгаровіч, Бялыніцкі-Біруля, Палонскі, Сту-

* *Семёнов В. П.* Тамсама. Б. 464—465; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 34—35, 288, 337—338, 341; *Киселёв О. М.* Велиж. Витебск, 1895.

каліч⁸², — якое пазьней увайшло ў прэзыдыюм Віцебскага Саюзу Праваслаўных Парафіяў, было расстралянае ў Віцебску ў сьнежні 1918 г., менавіта за Вяліскае паўстаньне*⁸³. Між іншым трэба адзначыць, што на Першым Усебеларускім Кангрэсе ў сьнежні 1917 г. у Менску гэтыя асобы ўзначальвалі русафільскую групу і выступалі за цеснае яднаньне Беларусі з Расеяй**. Праўда, не заўсёды можна даць веры савецкім абвінаваўчым актам, нават калі яны расклееныя па вуліцах. Аднак, беручы пад увагу пачатак паўстаньня і ягоны далейшы рух, можна прыпусьціць, што калі келіх народнае пакуты перапоўніўся, дык Віцебскі Саюз Праваслаўных Парафіяў празь сьвятароў зрушыў зь месца народную грамаду. І ўсё ж толькі прыпусьціць, бо...

Яшчэ за паўгоду да паўстаньня, у чэрвені 1918 г., чэкісты расстралялі ў Вяліжы трох беларусаў і двух немцаў: агранома Шаганава, кажамяку Крупскага, гандляра Турыка, натарыюса Нормана і тэхніка Брандта***. Шосты, па нацыянальнасьці летувіс, паводле большавіцкіх сьцьверджаньняў, уцёк, і яны асудзілі яго да расстрэлу завочна. Гэта быў ксёндз тутэйшага Петрапаўлаўскага касьцёлу айцец Будрыс. Значна пазьней, ужо на эміграцыі, аўтару гэтых радкоў давялося пачуць, што айца Будрыса нібы хтосьці сустракаў у Вільні...

У Вяліжы ўцякае ў Дзьвіну ручай Каневец. Ён адметны тым, што цячэ ў глыбокім рове, з бадай прастаспаднымі берагамі, і не драбнее ні на кроплю ў сухмень. Аднак яшчэ больш памятны ён тым, што ў ім неаднойчы бегла ня столькі вады, колькі крыві. Гэтак здаралася й тады, калі няпрыступны вяліскі замак, баронены Каневецкім ровам, штурмавалі і гусары Яна Барнеміса, і страль-

* Кастрычнік на Беларусі: Зб. артыкулаў і дакумэнтаў (Магэрыялы да гісторыі Кастрычнікавай рэволюцыі на Беларусі) / Уклад. С. Агурскі. Вып. 1. Менск, 1927. Б. 109.

** *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сянья. Б. 166.

*** *Віцьбіч Юрка*. Дзе мой Паўлюк? // Шыпшына. 1947. № 4. Б. 15—17.

цы Мацьвея Шарамецьцева⁸⁴. Гэтак было і ў часе Другое сусьветнае вайны, калі з абодвух бакоў — з расейскага і з нямецкага — паляглі тысячы салдатаў, застылыя трупы якіх складваліся да вясны, нібы дровы, у доўгія і высокія штабелі. У чэрвені 1918 г. тут нечакана зьявіўся самотны грудок. Паміж вяліжанамі ён адразу стаўся шанаваны як магіла айца Будрыса. І хто ведае, ці не супадае з праўдаю домysel, што ксяндза, які карыстаўся вялікай пашанай у горадзе й павеце, бальшавікі не адважыліся расстраляць адкрыта, а забілі тайна ў ровы таго крывавага Канеўца.

Паводле абвесткі ЧК гэтыя шасьцёра падрыхтоўвалі «контр-рэволюцыйны мятеж» супраць «власти рабочих и крестьян» і зьяўляліся ягоным штабам. Пасьля іхняга расстрэлу сталася тое зацішша, за якім звычайна ідзе навальніца.

На пачатку лістапада 1918 г. у Вяліжы паназьбіралася некалькі сотняў мабілізаваных у Чырвоную армію маладых сялянаў. З тае прычыны, што казарма павятовага ваеннага камісарыяту ня ў стане была зьмясьціць гэтулькі пакліканых да савецкага войска, іх раскватаравалі па прыватных дамох, і тым самым бальшавікі страцілі над імі кантроль. Калі 10 лістапада скончылася ўрачыстае сьвяткаваньне першае гадавіны Кастрычніцкае рэвалюцыі і павятовы ваенны камісар абвясціў мабілізаваным, што заўтра яны накіроўваюцца на фронт супраць чэхаславакаў⁸⁵, дык тыя разам з часткай вяліжанаў пайшлі на Рынкавую плошчу. Тут, перад будынкам павятовага выканкаму, яны пачалі крычаць:

— Нашых айцоў харчпадаткам⁸⁶ душыце?! Нашыя маткі з голаду пухнуць! З нашае веры зьдэкваецца?! А мы мусім вас абараняць?! Няхай камісары паміраюць за Леніна⁸⁷ з Троцкім⁸⁸, а мы хадзем дамоў!

У гэты самы час вяліскія камуністы і камсамольцы, сярод якіх беларусы не складалі і аднаго працэнта, запылілі па розных закутах. Яны зьявіліся на вуліцах толькі тады, калі амаль усе мабілізаваныя пакінулі горад, і пачалі саджаць у турму тых, што заста-ліся, а таксама градчанінаў, якія прымалі ўдзел у дэманстрацыі ды падпалілі дом-камуну, дзе жылі «ответственные работники

партии и правительства». Чэкісты не хавалі ад вязьняў, што іх чакае расстрэл. У горадзе і ў непадуладным гарадзкім уладам павеце бальшавікі абвясцілі ваенны стан, а тым самым выканкам стаўся рэўкамам. Але ж, пэўне, яны ня чуліся пераможцамі, бо начальнік ЧК Мусаеў, праз два дні забіты гімназістам-паўстанцам Лаймінгам, і ягоны памочнік Хадакоў, застрэлены праз год гімназістам-партызанам Таварасам, адразу пачалі фармаваць роту ЧК.

15 лістапада 1918 г. Віцебская ГубЧК атрымала ад вяліскае ЧК тэлеграму: «У Вяліскім павеце ўзбунтавалася разагітаванае папамі кулаччо. У самым горадзе забіты начальнік ЧК таварыш Мусаеў. Усе мы змагаемся зь мяцежнікамі, але сьпяшайцеся на дапамогу».

Мабілізаваньня, вярнуўшыся да сваіх вёсак ды хутароў, тым самым сталіся дзээртырамі й ведалі, што іх чакае бязьлітасная савецкая кара. Адмысловая ўстанова — Камітэт па барацьбе з дэзэртырствам (Камдзэ)⁸⁹ — вышуквала і адразу ж расстрэльвала дэзэртыраў. Пройдзе пяць-дзесяць гадоў, і бальшавікі тэрорам надломляць у народзе супраціў, але гэта быў першы год іхняе ўлады, і гвалт адразу выклікаў адпор. Мабілізаваньня, разам із сваймі сваякамі і знаёмымі, пайшлі назад на горад, каб зьнішчыць тую злыбяду, што перашкаджала ім жыць чалавецкім жыцьцём. Па вялікіх і малых дарогах Вяліскага павету, па яго шляхох і сьцежках рушыліся тысячы сялянаў. Выбухнуўшы адначасна ў некалькіх мясцох, паўстаньне ахапіла ўвесь павет.

Ішлі мужыкі... Ішлі паголеныя, шэравокія, маўклівыя латгалцы. Яны быццам прадчувалі, што ў недалёкай будучыні іхнія вёскі Ленкан і Лаўгал, Зэдань і Спросэ Ільлінскае воласьці Яжоў⁹⁰ цалкам пераселіць на Калыму. Ішлі барадатыя, плячыстыя, магутныя расейскія стараверы. Ідучы на бой за Бацькаўшчыну й пакідаючы свае сялібы, якія прывольна разьлегліся вакол маляўнічага возера Чарнагосьць, яны хрысьціліся старадаўнім двухперсьцевым крыжам. Але галоўную масу паўстанцаў складалі спрадвечныя насельнікі краіны — беларусы. Калісьці хаты іхніх далёкіх продкаў

спальвалі дашчэнту Ўладзімер Манамах⁹¹, Іван Грозны, Стэфан Баторы, Аляксея Раманаў «Тишайший»⁹², Карл Дванаццаты⁹³, Пётра Раманаў «Великий»⁹⁴, Напалеон Банапарт⁹⁵. Тысячагадовая шматпакутная гісторыя прывучыла іх да вялікае цярплівасьці, і ўсё ж пачуцьцё чалавецкае годнасьці не дазволіла ім, хаця б на адзін год, перакінуцца ў большавіцкае быдла. Яны ж зьяўляліся косьцю ад косьці крывічоў, што тут панавалі калісьці*.

Ішлі мужыкі... Калыхаліся над іхнімі галовамі вілы й косы, рагаціны й швораны, а за паясамі былі заткнутыя сякеры. Некалькі сотняў мясцовых паляўнічых неслі рознакалібровыя стрэльбы, пачынаючы ад крамянёвых фузыяў⁹⁶, кінутых у 1812 г. французамі, і канчаючы сучаснымі бэльгійскімі дубальтоўкамі. Толькі былыя жаўнеры Першае сусьветнае вайны мелі трохлінейныя вінтоўкі з абмежаванай колькасьцю патронаў.

Але нянавісьць паўстанцаў да большавікоў была нагэтулькі вялікая, што ў баі пад Вяліжам, у Сямічоўскім Бары, яны з косамі й віламі кідаліся на кулямёты. Шмат іх пагінула пад зьнішчальным агнём, і ўсё ж не адзін чэкіст памёр сабачай сьмерцю з праламаным чэрапам. Страшныя ў руках паўстанцаў сякера ці шворан*.

Ішлі мужыкі... Наперадзе аднаго з атрадаў Сьртэйскай воласьці ішоў сажанёвага росту стары. Ягонныя густыя насупленыя бровы зьвісалі над выцьвілымі вачыма, як аленевы мох; сівая барада ад старасьці пазелянела, нагадваючы антыкварную медзь. Галаву старога прыкрывала лямцавая маргелка, ногі былі абутыя ў лазовыя лапці-кавярзні, за сьпінай у лыкавым кашалі ён нёс акраец мякінавага хлеба й дзясятка цыбулін. А ў руках, якія за доўгае жыцьцё правялі на ральлі баразну даўжынёю з экватар, ён сьціскаў сваю адзіную зброю — бярозавы кій.

— Чаму, дзед, дома не застаўся? Куды йдзеш? — запыталіся ў яго падчас прывалу.

* *Стукалич Юрий.* «Не чернилами, а кровью» // Новое Русское Слово. 1950. 10 мая.

— Як куды? — нават здзівіўся дзед. — Па мужыцкую праўду іду. У горад парадак наводзіць. Ніколі былы грэнадзёр лейб-гвардыі Літоўскага палка Якуб Талан не дазволіць, каб над ім панавалі крывасмокі...

Пасья бою ў Сямічоўскім Бары між забітымі знайшлі старога. Шырока раскінуўшы рукі са скручанымі апошняй сутаргай пальцамі, ён нібы абдымаў зямлю, якую адбіралі ў яго бальшавікі. Сьнег запарушыў пад ім парудзелы ад крыві верас, і валацугавецер матляў на ягоным кажусе рознакаляровыя латы. Закапалі яго лютыя каты ў няведамай магіле, але не забудзецца пра яго беларускі народ*.

Па ўсім павеце стагналі званы. У яго 28 мястэчках ды сёлах з царкоўных і касцельных званіцаў гудзеў узбураны набат. І ў Бялавіне, у сьціплай царкоўцы Міхаіла Архістраціга, прыстасаванай пасья бальшавікамі пад сьвінарнік, і ў Крута-Сергіеўску, у велічнай сьвятыні Сергія Раданежскага, расьпілаванай імі пазьней без усякае патрэбы на дровы, і ў Найсьвяцейшае Тройцы ў Маклаку, перайначанай празь некалькі год у клюб імя Карла Маркса⁹⁷, і ў Спаса ў Глазамічах, пераробленай, счакаўшы пэўны час, у гараж МТС, і ва Ўсьвятах, у прыгожым храме Сьвятога Духу, што стаўся пазьней кінатэатрам «Парыская Камуна», і ў прарока Ільлі ў мястэчку Ільліне, што самы свой назоў набыло ад царквы, пабудаванай паводле загаду караля Казіміра⁹⁸, сьвятары выходзілі із сьвятыняў насустрач паўстанцам, багаслаўляючы іх на збройны чын і акрапляючы сьвятой вадой. Як сьцягі, плылі ўперадзе аддзелаў пратэсы.

...Калі народны паток дакаціўся да сяла Глазамічы, дзе сьвятары ў дваццацігадовы айцец Васіль Лузгін, ён адправіў малебен, у якім зьвярнуўся да жанчын і да сваёй жонкі з кароткім словам:

— Ня трэба плакаць. У матак і жонак ня хопіць сьлёз, калі бальшавікі паняволяць нашую Беларусь! Градзе чорная ноч...

* *Стукалич Юрий*. «Не чернилами, а кровью» // Новое Русское Слово. 1950. 10 мая.

Можа мы пераможам, можа не, але лепш памерці ў чэсным баі за веру й Бацькаўшчыну, чым жыўцом гніць у турмах, — а потым, узяўшы крыж, дараносіцу і епітрахіль, далучыўся да паўстанцаў*.

У самым агні паўстаньня й наступнага за ім партызанскага змаганьня кідаліся ў вочы сьветла-шэрыя з пасярэбранымі гузікамі шынялі й цёмна-сінія зь белымі кантамі шапкі гімназістаў Вяліскай гімназіі. Гэта былі бязвусыя юнакі, амаль хлопчыкі, у веку ад 15 да 18 гадоў. Але нават гімназісты 12—14 год прымалі ўдзел у паўстаньні, выконваючы абавязкі выведнікаў і сувязных ды здзіраючы па начах загады рэўкаму і ЧК. Адны з гімназістаў змагаліся за Расею, другія — за Беларусь. Нацыянальную сьвядомасьць гімназістаў-беларусаў абудзілі настаўнікі М. Навіцкі⁹⁹, В. Сьцягайла і У. Лось. Яны пасыла заняткаў знаёмлі на сваіх кватэрах гімназістаў з гісторыяй, геаграфіяй і літаратурай Беларусі, давалі ім для чытаньня кнігі на беларускай мове із сваіх кніжніцаў. За гэта яшчэ да Лютаўскай рэвалюцыі 1917 году іхнія кватэры знаходзіліся пад сакрэтным наглядам паліцыі, а іх саміх дырэктар гімназіі пазбаўляў сьвяточных узнагародаў.

«Дарма, хлопцы, — гаварыў, усьміхаючыся, гімназістам Навіцкі, — Беларусь даражэйшая за грошы».

В. Сьцягайла і У. Лось пазьней, пераехаўшы ў БССР, трапяць у савецкія катавальні як беларускія нацдэмы. І калі чэкіст будзе арыштоўваць у Віцебску Сьцягайлу, які мірна калоў у той час дровы, і вылае яго пры гэтым, назваўшы нацдэмаўскім сабакам, то Сьцягайла ў адказ спакойна запытае, паказаўшы на сякеру: «А вы не баіцеся, што гэты нямузычны інструмэнт вас зачэпіць?»

У 1931 г. памрэ на Салаўках пратаярэі Міхал Навіцкі, высланы туды за тое, што ў 1927 г. разам зь Філарэтам¹⁰⁰, япіскапам Бабруйскім, заступнікам арыштаванага мітрапаліта Мэльхісэдэка¹⁰¹, падпіша зварот да вернікаў і статут Беларускае Аўтакефальнае Царквы¹⁰².

* *Віцьбіч Юрка*. «Во блаженном успении вечный покой...» // Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі. 1946. № 6. Б. 7—8.

У крыві і слязах патопяць бальшавікі Вяліскае народнае паўстаньне. Частка гімназістаў загіне пры гэтым, яшчэ больш пойдзе ў лясы, станецца партызанамі, каб там таксама загінуць, працягваючы няроўнае змаганьне. Гэтак сьмерцю храбрых закончаць сваё кароткае, але прыгожае жыцьцё Алег Хрусталёў, Зьміцер Лаймінг, Браніслаў Таварас, Сяргей Маханкевіч, Фэлікс Адахоўскі, Уладзімер Маеўскі, Міхал Сладкевіч, Аркадзь Пушкарскі, Глеб Лаўчыноўскі, Анатоль Гарыня, Віктар Гудзееў, Ігар Мацкевіч, Аляксандар Бароўскі, Станіслаў Лясуціс. Яны галаруч захапілі на нейкі час савецкі кулямёт, перарэзалі тэлеграфныя драты, што злучалі Вяліж зь Віцебскам, пісалі адозвы да паўстанцаў і спрабавалі спаліць будынак ЧК.

Васьміклясьнік Зьміцер Лаймінг, сын памешчыка маёнтку Вярхоўе Вяліскага павету, меў выключную фізычную сілу. Ён жартуючы разгінаў падковы і лёгка хрысьціўся двухпудовай гірай. А, між тым, свайму сябру Міця неяк сказаў, што яму лягчэй данесьці гімназістку Кляру Р. на руках ад Вяліжу да Віцебску, чым прызнацца ёй у сваім першым юнацкім каханьні. І падчас паўстаньня выявілася, што ён валодае гэткай жа вялізнай душэўнай сілай.

Чатырох узброеных чэкістаў, якія спрабавалі захапіць яго жыўцом, бяззбройны Лаймінг раскідаў на бакі, як зубр раскідвае ваўкоў. Доўга працягвалася няроўная барацьба, але пасья нечаканага ўдару каменем па галаве ён страціў прытомнасьць і ачуняў ужо толькі на падлозе ЧК. Расплюшчыўшы вочы, ён убачыў, што перад ім стаіць нізкарослы начальнік ЧК Мусаеў. Замахваючыся нагайкай, Мусаеў віскліва крычаў: «А ну ўставай, сабака!»

Тады адразу зьнікнуў ва ўсім целе тупы боль. Кроў прыліла да твара, і нянавісьць апаліла вочы, і насупіліся бровы, і сціснуліся кулакі. Гэты брудны, сьмярдзючы сацыяльны вырадак адважыўся назваць яго, Лаймінга, нашчадка тэўтонскіх рыцараў, сабакам? Гэта ж ягоны бацька — ротмістар Тэкінскага коннага палка — скончыў сваё жыцьцё ў 1916 годзе ў баі пад Равай-Рускай¹⁰³! Гэта ж ягоны дзед, палкоўнік, загінуў за веру і Бацькаўшчыну на

Грынвіцкіх рэдутах пад Плеўнай¹⁰⁴ ! Гэта ж ягоны прадзед, генэрал, абараняў у 1812 г. на Барадзінскім полі крывавыя Баграцьёнавы флешы¹⁰⁵ ! Таму зусім не выпадкова ў фамілійным гербе Лаймінгаў пад дэвізам «Гонар і адвага» красуецца горды залаты леў!

Юнак хутка ўстаў. І раней, чым Мусеў пасьпеў выцягнуць з кабуры наган, ён схапіў чэкіста ўпоперак цела і прыўзняў угору. Пасьля рвануўся да акна і з такой сілай шпурнуў ненавіснага ворага, што той выбіў сьпінай раму й разам зь ёю вылецеў на вуліцу. У той жа момэнт два стрэлы абарвалі жыцьцё гімназіста. Лаймінг узмахнуў рукамі, нібы збіраўся ўзняцца ад зямнае гразі да чыстага вечнага неба, а пасьля бяз стогну заваліўся ніцма. Праз хвіліну паўз будынак ЧК з плачам прабегла Кляра. А Міця нічога ня чуў, і нязвычайна спакойным здаваўся ягоны толькі што ўсхваляваны твар. Ён не асароміў сваіх бацьку, дзедка і прадзедка і памёр за Бацькаўшчыну, як Лаймінг.

Пачуцьцё любові да паўстанцаў не дазваляе мне гаварыць аб тых нялюдзкіх пакутах, якія яны перацярапелі ў вяліскай турме. Пры ўспаміне аб іхняй самаахвярнасьці «вусны мае маўчаць, і язык не глаголе, але сэрца вяшчае». У гэтай турме за гадзіну перад расстрэлам Анатоль Гарыня пяў на францускай мове жаўнерскую, пад крывавым Вэрдэнам¹⁰⁶ народжаную, песьню...

Дагэтуль не ўзышло сонца волі над нашай краінай, але мы захаваем для гісторыкаў Незалежнае Непадзельнае Беларусі імёны гераічных гімназістаў.

У гісторыка-дасьледчай працы непажаданы літаратурныя рэмінісцэнцыі, але пры ўспамінах пра палеглых юнакоў, як вячэрні звон, гучаць словы пісьменьніка:

...И все они умерли... умерли... умерли...

Как хороши, как свежи были розы...*

* *Тургенев И. С.* Стихотворение в прозе: «Как хороши, как свежи были розы».

Аднак адсунем убок рамантычны жаночы сум і зноў вернемся да суровай мужнай сапраўднасці. Калі 18 лістапада перадавыя паўстанцкія групы наблізіліся да Сямічоўскага Бору, што знаходзіўся ў сямі кілямэтрах ад Вяліжу ды разлёгся на шэсьцьдзесят квадратных кілямэтраў, рэўкам змяніў у горадзе ваенны стан на абложны. У самым бары загадзя заняла выгодную для сябе пазыцыю рота вяліскае ЧК, сфармаваная з вяліскіх камуністаў і камсамольцаў — беларусаў, рускіх, гебраяў, разам з павялічанай у два разы міліцыяй. У гэты ж час у Вяліж прыбыў батальён Віцебскае ГубЧК, які складаўся з латышоў, і адразу накіраваўся да Сямічоўскага Бору, дзе ўжо распачаўся зацяты бой. Так, зацяты да апошняга ўздыху, да астатняе кроплі крыві і разам з тым ува ўсіх адносінах няроўны. Перадусім трэба заўважыць, што калі сьпярыша мелася блізу пяцідзесяці тысячаў паўстанцаў, дык да Сямічоўскага Бору дайшло ня больш за тры тысячы. І гэта зразумела. У тыл паўстанцаў, дзе засталіся толькі жанчыны, дзеці і старыя, бальшавікі накіравалі з Невелю на Ёсвяты так званую «інтэрнацыянальную брыгаду», што складалася з латышоў і кітайцаў, а са станцыі Заходня Дзвьіна ў напрамку да Ільліна — роту курсантаў Цьвярское партшколы. Але й гэтыя тры тысячы, што дайшлі, складаліся з паасобных групаў, якія былыя франтавікі спрабавалі ў вайсковым сэнсе задзіночыць.

З аднаго боку былі не атрады, а натоўп паўстанцаў, з другога — больш-менш дысцыплінаваныя роты ЧК. З аднаго боку — пераважна сякеры, вілы й косы, з другога — два кулямёты, вінтоўкі, рэвальвэры й ручныя гранаты. Першыя шарэнгі паўстанцаў амаль поўнасьцю паляглі, але ім на зьмену прыйшлі другія, трэція, ужо часткова ўзброеныя вінтоўкамі і ручнымі гранатамі. Паўстанцы зламалі і напалову перабілі чэкісцкія роты, калі ў бой уступіў сьвежы батальён Віцебскага ГубЧК. Ад усходу да заходу сонца цягнуўся бой у Сямічоўскім Бары. Пад покрывам ночы паўстанцы падабралі сваіх раненых і пачалі адыходзіць. Пры адступленьні частка іх трапіла ў бальшавіцкі палон.

У гэтым баі айцец Васілій Лузгін прычашчаў Сьвятымі Дарамі тых, што паміралі, перавязваў параненых, перацягваючы іх

у больш бяспечнае месца. Нават сам паранены ў руку, ён працягваў сваю справу, а калі скончыліся бінты, скарыстаў замест іх сваю расу. Яшчэ ня скончыўся бой, як айца Васілія акружылі і схпілі камсамольцы. Яго расстралялі без суда тут жа, на месцы* . Наступала тая чорная ноч, пра якую ён прыгадваў у сваім казаньні. Ніхто ня ведае, дзе ягоная магіла, але пры ўспаміне аб ім заўсёды прыгадваецца зь Сьвятога Слова: «Я пастыр добры: добры пастыр аддае жыццё сваё за авец» (Іаан, 10, 11).

У тую ж ноч невялікі конны аддзел паўстанцаў, абмінуўшы Сямічоўскі Бор і бальшавіцкія кардоны на ўскраіне Вяліжу, прарваўся ў горад. Аддзел акружыў турму, каб вызваліць зь яе вязьняў, але трапіў пад скрыжаваны агонь роты вяліскай ЧК і поўнасьцю загінуў. Гэты гераічны аддзел напалову складаўся з афіцэраў і салдатаў Булака-Балаховіча¹⁰⁷. Калі раніцай чэкісты прыстрэльвалі параненых, адзін зь іх у шапцы з жоўтым акалышам пасьпеў крыкнуць: «Жыве Беларусь!».

На ўскраіне Вяліжу шырака разляглося Пакроўскае Поле. На ім убаку ад дарог знаходзяцца вялікія ямы, дзе некалі бралі пясок. Пасьля паўстаньня штодня і штоноч сьпярыша вызная тройка Віцебскае ГубЧК, потым Рэўтрыбунал 15-й арміі і, урэшце, штаб ЭКА (экспэдыцыйна-карны аддзел) прысуджалі дзясяткі, сотні паўстанцаў да расстрэлу. Гэтыя прыгаворы не падлягалі апэляцыі. Празь некалькі гадзін пасья суда чэкісты вялі асуджаных уначы, а часам і ўдзень, на Пакроўскае Поле і там расстрэльвалі. Гэты крыжавы шлях ад турмы да ямаў на Пакроўскім Полі прайшлі з горда ўзьнятай галавою каваль Міхал Кавенскі, аснач Іван Галабурда, настаўнік Сымон Панцырны, каменячос Пятро Калінкевіч, афіцэр Аляксей Пятрушка, ганчар Стэська Шманцар, хлебароб Хведар Наўмёнак і шмат іншых працавітых сялянаў, рабочых, інтэлігентаў, слаўныя імёны якіх нам няведамыя. Аднак і гэтага пераліку хопіць, каб пераканацца, што супраць бальшаві-

* *Віцьбіч Юрка*. «Во блаженном успении вечный покой...» // Звіняць званы Сьвятой Сафіі. 1946. № 6. Б. 7.

коў змагалася не «разагітаванае папамі кулаччо», як яны сьцьвярджалі ў сваёй тэлеграме, а народ без падзелу на станы.

Сярод іх быў і вяліскі дыякан Ціхан Абрадзін. Быццам жывы, устае ён у бяссоннай нашай памяці. Жыцьцярадасны, вельмі рухавы, ён валодаў моцным і разам з тым прыемным басам. Часам вялізная Ільлінская царква, дзе ён служыў, здавалася цеснай для яго зычнага голасу. І даўно б ужо быць яму губэрнскім пратадыяканам, калі б не характар. Бадай ні на каго ў Полацкую духоўную кансісторыю не паступала столькі скаргаў, колькі на Абрадзіна. У «Кліравых ведамасьцях» супраць ягонага прозьвішча звычайна адзначалася: «Зело рэлігійны, але нораву наравістага».

І настаяцель, маленькі сухенькі пратаярэй, часта выгаворваў яму: «Даколе спрачацца мне з табой? Табе не дыяканам быць, а жаўнерам. Ня Ціханам звацца, а Ільвом. Глядзі, трапіш за кару ў манастырскія сьцены».

Няроўнай была барацьба ў Сямічоўскім Бары, але яшчэ больш няроўнай была яна ў самім Вяліжы. І ўсё ж дыякан Абрадзін разам з групаю гімназістаў, ня маючы ніякай зброі, спрабаваў захапіць у бальшавікоў кулямёт, павернуты ў бок сялянаў.

Праз колькі дзён чэкісты вялі дыякана на расстрэл. Выйшаўшы з турэмнае брамы, ён з глыбокай верай паглядзеў на неба, набожна перахрысьціўся і нечакана запяў:

Зряше мя безгласна и бездыханна предлежаша,
восплачите о мне, братие и друзи, сродници и знаемии:
вчерашний бо день беседовал с вами
внезапни найдзе на мя страшный час смертный...

І ўсю дарогу да жудаснага Пакроўскага Поля адпяваў сам сябе дыякан. Цяпер ягоны голас не сьціскалі сьцены, і ён вольна ляцеў над горадам, пранікаючы ва ўсе яго хаты. Дарэмна людзі, каб ня мучыць сваё сэрца, закрывалі вушы — усё роўна чуваць быў знаёмы аксамітны бас:

О всех за веру и отечество на брани
Живот свой положивших Господу помолимся...

Дайшоўшы да Ільлінскай царквы, дыякан тройчы да зямлі пакланіўся ёй. Нават у чэкістаў не хапіла мужнасьці забараніць яму пяць, але яны падрыхтавалі шайтанскае катаваньне, на якое здольныя толькі бальшавікі. Дзесяцёхгадовага дыяканавага сына прымусілі капаць магілу для бацькі. Дыякан багаславіў сына, а пасля ў апошні раз перахрысьціўся на ўсход:

Благословен еси, Господи Боже, Отец наш,
и хвально и прославлено имя Твоё вовеки, аминь.

У гэты ж дзень пры зачыненых дзвярах Ільлінскай царквы настаяцель адзін адпраўляў паніхіду. У яго яшчэ хапіла сілы ўпаўголасу пачаць:

Во блаженном успении вечный покой подаждь,
Господи, новопреставленному рабу Твоему...

Але пасля цвёрды камяк сьціснуў яму горла. Толькі шэптам ён змог скончыць:

...священнодиакону Тихону и сотвори ему
вечную память...*

За гады савецкае ўлады на Пакроўскім Полі былі расстраляныя каля тысячы паўстанцаў і партызанаў. Сьпяраша над іхнімі брацкімі магіламі сваякі й незнаёмыя паставілі дзясяткі маленькіх крыжоў, абвешаных па старадаўнім беларускім звычай вышыванымі ручнікамі. На гэтых крыжох можна было заўважыць абразкі і складні, а на магілах — мноства вянок. Але пазьней бальшавікі скапалі магільныя грудкі, зьнішчылі крыжы, а ўрэшце й самы могільнік ператварылі ў гарадзкі сьметнік. Усё ж да самае Другое сусьветнае вайны, рызыкуючы быць адразу арыштаванымі, сюды прыходзілі ўначы няведамыя людзі, каб ускласьці вянок на тую ці іншую магілу, ледзь бачную сярод абрэзкаў бляхі і скуры. І прыгадваецца, што на бел-чырвона-белай стужцы аднаго з гэтых

* *Стукалич Юрый*. «Не чернилами, а кровью» // Новое Русское Слово. 1950. 10 мая.

сьціпрых вянюў было напісана чарнілам: «Усіх нас не расстраляеце!»).

З камэраў вяліскай турмы для патрыётаў быў толькі адзін шлях. Калі аднойчы сваякі арыштаваных прыйшлі да турэмнае брамы, каб даведацца аб лёсе сваіх крэўных, ім сказаў, нахабна ўсьміхаючыся, чэкіст зь вінтоўкай: «Сёньня ўначы частку зь іх мы адсюль вывезьлі, а неўзабаве перавязем і рэшту».

Тады маткі, жонкі й дзеці ўбачылі, што ўся дарога ад турмы зьлітая крывёю. Зь лямантам рынуліся яны бегчы па страшных сьлядох, і тыя прывялі іх да ямаў Пакроўскага Поля. Не хапае слоў, каб перадаць іх нявыказнае гора.

У адзін з тых крываваых лістападавых дзён адной з матак Ільлінскае воласьці казалі, што сёньня ЧК будзе судзіць ейнага сына. Яна сьпярга схапілася рукой за сэрца, потым хутка абула лыкавыя лапці, накінула на плечы шэрую сьвітку, павязала галаву даматканай хусткай і кінулася ў Вяліж. Хворая бабуля, яна ўсё ж дабралася ўначы да турэмнай брамы. За ёю засталіся пяцьдзясят надзвычайна цяжкіх вэрстаў, і тым ня менш, па вуліцах гораду яна не ішла, а бегла.

І не пасьпела бяздольная маці запытацца ў чэкіста зь вінтоўкай, дзе яе сын, як над Вяліжам пранесьліся глухія крыкі і амаль адначасна іх перарваў вінтовачны залп. Нібы рэха, ускрыкнула маці і ўжо надсілу пабегла да Пакроўскага Поля, а там звалілася побач з толькі што закапанай ямай. І ёй здалося, што зямля вакол яшчэ дышае. Гэтак было ў сапраўднасьці, бо расстраляных закапалі яшчэ напаяўжывымі. Пасьля здалося маці, што з-пад зямлі адзін за адным падымаюцца расстраляныя...

Вось устае на ўвесь рост высокі, прыгожы гімназіст зь не паюнацку сумным тварам. За ім падымаецца пажылы афіцэр з георгіеўскім крыжам на грудзёх. А вось перад ёю і ейны адзіны сын. На ім вышываная кашуля, а на кучаравай галаве жаўнерская папаха, прастрэленая ў Карпатах¹⁰⁸.

Маці засьмяялася вар'яцкім сьмехам і рынулася да яго, а сустрэўшы пустату, павалілася грудзмі на зямлю. Перш чым

знікнуць бязь сьледу, яна яшчэ колькі дзён блукала па вуліцах гораду, дапытваючыся ў сустрэчных:

— Ці ня бачылі вы часам майго адзінца? Дзе мой Паўлюк?

І ўспамінаецца другі выпадак, калі адзін з расстраляных вярнуўся ў сваю родную вёску. Ён быў нізкі на рост. Таму куля чэкіста толькі здрапала ў яго з галавы скуру, і ён на хвіліну зняпрытомнеў. Ачуняўшы, убачыў, што побач зь ім ляжаць трупы, а крыху ўбаку сьмяюцца й кураць каты. Асьцярожна, пад аховай начной цемры, ён дабраўся да недалёкай канавы і прапоўз па ёй толькі некалькі сажаняў, як пачуў, што ззаду зашамецелі рыдлёўкі. Тут ён зноў зьнепрытомнеў, але празь некаторы час папоўз далей да пералеску, і ўвечары да бацькоўскай хаты прыйшоў няўпэўненай ходою сівы дваццацігадовы дзед. З радасьцю і жахам рынуліся яму насустрач сваякі. На другі дзень чэкісты расстралялі яго паўторна.

У часе Другое сусьветнае вайны, пасья больш чым дваццацігадовага бяхсацімнага блуканьня па бальшавіцка-расейскай імперыі, мне пашанцавала трапіць у мой родны беларускі Вяліж. У жніўні 1941 году на Пакроўскім Полі, на старым крывіцкім кургане, які знаходзіцца паміж брацкімі паўстанцкімі магіламі, быў пастаўлены трохмэтровы мэталёвы крыж. Мы знайшлі яго ў склепе павяткаму РКП(б), і належаў ён зняважанаму бальшавікамі касьцёлу Пятра й Паўла. Да гэтага крыжа, бачнага за некалькі кілямэтраў з усіх ваколільных дарогаў, мы прымацавалі дошчачку з надпісам:

Тут ляжаць бальшавікамі па-зьярынаму забітыя
і бяз трунаў закапананыя блізу тысячы сыноў
беларускага народу.

Яны загінулі ў змаганьні за нашыя шчасьце і волю.
Вечная ім слава!

А ўнізе пад надпісам славянскай вязьцю выведзена эвангельскае выслоўе:

«Няма большае любові, калі хто пакладзе душу сваю
за сяброў сваіх» (Іаан, 15, 13).

У адну зь нядзель на адноўленых могілках была адпраўлена вялікая агульная паніхіда. Сярод мноства людзей, што прыйшлі ўшанаваць памяць патрыётаў, асабліва запомнілася сялянка з жабрацкай торбай. Ёй было каля пяцідзесяці гадоў, але глыбокія зморшчкі парэзалі ейны некалі прыгожы твар. Ад сьлёзаў сацьмелі ейныя блакітныя вочы, гора скрывіла ейныя вусны, а нэндза сагнула сьпіну.

Калі сьвятар агаласіў вечную памяць усім тут «убиенным, имена коих Ты, Господи, веси», жанчына ўскрыкнула, нібы параненая, пала на магільны грудок і, абдымаючы яго рукамі, загаласіла:

О-ой, Міхаська, саколік мо-ой!
Ды ўстань з-пад сырой зямлі
Ды на Марылю сваю паглядзі...
О-ой, Міхаська, саколік мо-ой!
Ды цябе ж злыя ворагі расстралялі,
Ды дзетак тваіх у Сібіру закатавалі...

У гэны мамэнт тысячны натоўп з запаленымі сьвечкамі ў руках, як адзін чалавек, апусьціўся на калені, і як з адных магутных грудзей вырвалася й паплыла і над Пакроўскім Полям, і над Вяліжам, і, здавалася, над усёй шматпакутнай Беларусьсю ад Дзьвіны да Бугу: «Вечная памяць!»...

Гэты помнік не прастаяў і году. 16 лютага 1942 году да Вяліжу дакацілася і ў ім заламалася Тарапецкая наступальная апэрацыя Саветаў¹⁰⁹. Яе затрымалі даўнія, з таўшчэзнымі сьценамі, пабудаванымі зь дзікага каменю купецкія склады, скарыстаныя цяпер немцамі як казематы. Аж да лістапада 1943 г. горад падзяляўся напалам Першым Прыбалтыцкім фронтам. А ў выснаве друзам і попелам палёг Вяліж. Але яшчэ ня ўзьяўшы горад, бальшавікі павалілі крыж-помнік на адноўленых могілках (мне давялося пабачыць гэта празь бінокаль 16 лютага 1942 г.) і расстралялі айца Паўла Савіцкага, які служыў тут агульную праचую паніхіду*.

* *Віцьбіч Юрка*. Дзе мой Паўлюк? // Шыпшына. 1947. № 4. Б. 15.

Я сам хлапчуком меў гонар удзельнічаць у Вялікім паўстаньні і зьяўляюся ягоным жывым сьведкам. І далей, на працягу ўсяго свайго падсавецкага жыцьця, я, шмат чым рызыкуючы, упарта зьбіраў весткі аб Вялікім паўстаньні ад ягоных дарослых удзельнікаў, што цудам захаваліся ад расстрэлу і катаргі. І хлапецкія ўспаміны, якія былі пераважна ад сэрца, прайшоўшы празь фільтар розуму, набывалі такім чынам уласьціваю старэйшым абгрунтаваную сталасьць. Аб Вялікім паўстаньні за ягоных часы шмат згадвалася ў савецкім друку, але потым усё гэтае зьнікла ў сакрэтных сховішчах архіваў. Ніхто й нідзе не адважваўся там пісаць аб Вялікім паўстаньні, бо бальшавікі вырашылі выкрасьліць яго з гісторыі.

З асаблівай пагардай стаўлюся да жалюгодных спробаў бээс-эсэраўскіх калябарантаў выкрасьліць яго з гісторыі Беларусі і з памяці народу. Да такіх «гісторыкаў» належыць нейкі Алесь Сіпка, які, спрачаючыся са мною, у газэціне «За вяртаньне на радзіму» (№ 43, 1959 г.) даў свайму артыкулу заглавак «Міф аб Вялікім паўстаньні».

Акрамя залічэньня Сіпкам у самым загатоўку Вяліскага паўстаньня ў міфы, яно далей усюды згадваецца ім у двукосьсях. Увогуле — «кучка бандытаў», «залатапагонная сволач», «кулаччо», «шакалы», «галаварэзы» «справацыравалі людзей ісьці ў горад рабаваць пад выглядам паўстаньня супраць савецкай улады. Той-сёй пайшоў з бандытамі, а большасьць ішла ў горад паглядзець, што з гэтага будзе». Гэта значыцца, маўляў, заглядаліся на люты бой у Сямічоўскім Бары пад Вяліжам з кулямётамі, вінтоўкамі, гранатамі і г. д., як на вясковае ігрышча з бубнамі і цымбаламі. Згадваючы вяліскіх партызанаў, як Нілёнак, браты Жыгалавы, Грамабой, Анушчанка, Ільлін, Воранаў, аўтар сьцьвярджае, нібы некаторых зь іх ён судзіў як падсудак выязное сэсіі Пскоўскага Губсуда, а ў сапраўднасьці судзілі іх выязныя тройкі Віцебскага ГубЧК і Рэўтрыбунал 15-е арміі.

Аднак самыя ж Сіпкавыя гаспадары, хоць празь сьцятыя ад нянавісьці зубы, згадваюць пра вяліскіх антыбальшавіцкіх змага-

роў. І ці ня лепш цяпер абваліць іхнія вымушаныя жыццём сьведчанні на галовы іхніх жа хлусьлівых наймітаў?

Каб давесьці гэта, бяру з паліцы свае кніжніцы савецкую кніжку на расейскай мове «Камітэты беднаты Беларусі. Зборнік дакумэнтаў і матар’ялаў. Архіўнае кіраўніцтва Міністэрства Ўнутраных Справаў БССР. Выдавецтва Акадэміі Навук БССР. Менск, 1958», а ў ёй на бачынцы 146 зьмешчана:

Паведамленьне газеты «Известия Западной Коммуны» (№ 278 ад 27 лістапада 1918 г.) аб прыдушэньні контррэвалюцыйных паўстаньняў у Віцебскай губэрні.

Віцебск. Паўстаньне ў Вазьнясенскай воласьці зьліквідаванае; раззбраеньне заканчваецца; адабраныя каля 1500 вінтовак. Гэта здабыча будзе накіраваная са станцыі Расоны ў Віцебск. Адзін з завадатараў паўстаньня расстраляны, 5 перададзена ЧК, 5 абвешчана па-за законам.

Полацкі павет. 13 лістапада Полацкі павятовы ваенкам паведаміў аб паўстаньні ў Вязьменскай воласьці. Лік паўстанцаў вызначаны ў 600 чалавек. Імі была захоплена станцыя Расоны. Пасланымі павятовым ваенкаматам сіламі паўстаньне прыдушана.

Характарыстыка паўстаньня. Ад 11 да 17 лістапада 1918 году амаль уся Віцебская губэрня была ахоплена контррэвалюцыйным паўстаньнем, што выбухнула тыдзень таму ў Вяліскім павеце і перакінулася ў іншыя месцы. Паўстаньне мела арганізаваны характар. На чале аддзелаў стаялі былыя афіцэры. ЧК удакладніла сувязь паўстаньня зь белаў Паўночнай арміяй¹¹⁰. З прычыны паступленьня зь месцаў супярэчных данясенняў цяжка выявіць дакладна колькасьць паўстанцаў. У Гарадоцкім павеце паўстаньне ўжо канчаткова раздушана. У іншых паветах ліквідуецца.

Перадусім трэба адзначыць супрацоўніцтва паміж чэкістамі БССР, г. зн. расейскімі калянізатарамі на Беларусі, і Акадэміяй

Навук БССР, што адбілася на загалоўнай бачынцы кніжкі. Між іншым, Аляксей Сапуноў, збіраючы матар'ялы для свае шматтамовае «Віцебскае Старыны»¹¹¹, не карыстаўся паслугамі царскага жандарскага корпусу. Аднак, разам з тым, гэты хаўрус катаў і магістраў надае дакумэнтам надзвычайную пераканальнасць.

Трэба хіба ўзяць пад сумненне сувязь паўстанцаў з Паўночнай арміяй, бо на справе яна (што адбілася ў паўстанцкіх адозвах) мелася з брыгадай генэрала Булака-Балаховіча або з Паўночна-Заходняй арміяй¹¹². Паказальна таксама, што ў часе паўстання перад будынкам вяліскае ЧК тры дні ляжаў на вуліцы забіты афіцэр з характэрным для балахоўцаў жоўтым аकोлышам шапкі.

Па-другое, не адпавядае праўдзе, што ў Расонах чэкісты расстралялі аднаго паўстанца, у сапраўднасці яны замардавалі блізу сотні іх. Затое праўда, што Вяліскае паўстанне ня міф, створаны Юркам Віцьбічам, а гераічнае былое. Віцьбіч хутчэй недаацэньваў Вяліскае паўстанне, як кожны шараговец, што, знаходзячыся на фронце, ведае добра сваю роту і бліжэйшых камандзіраў, а зусім ня ведае, што робіцца ў гэты час па ўсім фронце.

Польмя Вяліскага паўстання ахапіла амаль усю Віцебскую губэрню¹¹³. Яно перакінулася ў сумежную частку Смаленшчыны, дзе ведамае пад назовам Жыгалаўшчыны ад імя афіцэраў Жыгалавых, Пскоўшчыну — Тарапецкі й Вялікалуцкі паветы — і нават у больш аддаленую Магілёўшчыну¹¹⁴, дзе распачаўся запіс у Дабравольную Народную Армію.

У той жа, кагадзе працытаванай кніжцы, на бачыне 144, зьмешчаны датаваны 18 лістапада 1918 г. «Загад Магілёўскае ГубЧК аб рашучым змаганьні з контррэвалюцыйнымі выступамі». Паведамляючы сьпярыша аб тым, што «ворагі работніцка-сялянскага ўраду ў некаторых паветах нашае вобласьці (Заходняя вобласьць з цэнтрам у Смаленску. — Ю. В.) узьнялі мяцеж», губэрнскія чэкісты, заклікаючы павятовых змагацца супраць запісу ў Дабравольную Армію, пераможна заканчваюць: «Усе кіраўнікі мяцяжоў, як жыгалавы, волкавы, ільліны — былыя афіцэры, даўно ўжо ведамыя як ворагі Савецкага ўраду і стаяць па-за законам». Ад-

сюль можна зрабіць толькі адзін выснаў, што Вяліскае паўстаньне сталася пагрозай і для Магілёўшчыны. Аднак хоць пасьля заўзятага змаганьня Вяліскае паўстаньне бальшавікі і раздушылі, але тым не падбілі канчаткова народнага супраціву. Змаганьне з бальшавікамі прыняло толькі новую форму — ня менш заўзятая партызанскай барацьбы.

Надзвычай характэрная ў гэтым пляне вытрымка з кніжкі «Рэвалюцыйныя камітэты БССР (ліпень — сьнежань 1920 г.). Зборнік дакумэнтаў і матар'ялаў. Выдавецтва Акадэміі Навук БССР. Мінск, 1957». У ёй на бачынцы 118 у справаздачы Віцебскага «Угоррекома», або ў перакладзе з савецкае мовы — павятовага і гарадзкага рэвалюцыйнага камітэту, зазначаецца: «Пакуль што бандытызм у Віцебскім павеце не наглядаецца, але на воласьці Янавіцкую і Курынскую, што мяжуюць з Суражскім паветам, часам нападаюць белавардзейскія банды з Суражскага й Вяліскага паветаў. У адзначаных воласьцях былі выпадкі забойства бандытамі партыйных таварышаў. Змаганьне з нападамі бандытаў пры дапамозе вайсковых частак вядзецца параўнальна пасьпяхова».

А можа, гэтага яшчэ тым завяртанскім сіпкам замала, дык дастаю другую кніжку, а менавіта: «П. Г. Софинов. Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии. 1917—1922. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1960», дзе на бачынцы 118 адзначана: «У верасьні — лістападзе 1918 году Ўсерасейская Надзвычайная Камісія выявіла і ліквідавала контррэвалюцыйныя змовы ў Разані, Кастрэме, Вышнім Валачку, Вяліжы, Барысаглебску і ў шэрагу іншых гарадоў».

Не падлягае сумневу, што Вяліскае паўстаньне балюча далос бальшавіком у знакі, калі праз 40 год яны аб ім міжволі згадваюць. Пэўне ж яны ня здужалі пахаваць яго, бо ня ў стане знішчыць нязломны народ, у памяці якога яно жыве. А гэты вялікі беларускі народ, як і ягоная палітычная эміграцыя, ніколі не забудуць сваіх вялікіх змагароў, што загінулі ў барацьбе за волю.

Вечная ім памяць і слава!

ПАРЭЦКАЕ (ДЗЯМІДАЎСКАЕ) ПАЎСТАНЬНЕ. ЖЫГАЛАЎШЧЫНА

В. П.

беларус, сьвятар, нарадзіўся ў Вяліжы, у час паўстаньня быў у Парэччы й меў 22 гады (1896 году нар.)

А. Р.

беларус, работнік, зь сялян Барадзінскай воласьці Парэцкага павету. Удзельнічаў у паўстаньні й меў тады 17 гадоў (1901 году нар.)

Калі Мірскае паўстаньне (красавік 1919 г.) папярэднічала Слуцкаму паўстаньню (лістапад — сьнежань 1920 г.), дык Парэцкае паўстаньне — спадарожнік Вяліскага (лістапад 1918 г.). Яно занялося полымем, як займаецца адзін будынак у часе пажару суседняга. І разам з тым Парэцкае паўстаньне мае свае апырчоныя істотныя адзнакі, у сувязі зь якімі яго трэба разглядаць асобна. Але перш чым перайсьці да гэтага паўстаньня, неабходна каратка ахарактарызаваць мясцовасьць, якую яно ахапіла.

Парэцкі павет у многіх адносінах амаль не адрозьніваецца ад Вяліскага. І ў адным, і ў другім пераважную большыню насельніцтва складаюць беларусы. І Вяліж, і Парэчча спрадвечна знаходзяцца ў эканамічнай залежнасьці ад Віцебску, што ляжыць да таго ж на аднолькавай адлегласьці (30 км) ад іх. Тым ня менш, Вяліскі павет належаў да Віцебскага губэрні, а Парэцкі — да Смаленскага, што наагул характэрна для штучнага адміністрацыйнага падзелу Расейскага імперыі. Старадаўняя назва гораду Парэчча паходзіць ад рэкаў Касплі і Габзы, якія дзеляць горад на тры часткі. Рака Каспля цячэ ў Заходнюю Дзьвіну, і ў мінулым па ёй, празь Віцебск, як праз транзітны пункт, ішоў вялікі гандаль з Рыгай. Назва гораду характэрная і для ўсяго Парэцкага павету, 11 % плошчы якога (59 тысяч дзесяцінаў) складаюць рэкі, азёры й балоты.

Глеба тут балоцістая, часткова падзольная, усеяная валунамі. З гэтае прычыны сяляне павету хоць і не галадалі, але й заможнасьцю не маглі пахваліцца*.

Вяліскі павет мяжуе з Парэцкім. Таму калі сяляне часткі прымежных вяліскіх валасьцей — Вязьменскай, Чэпельскай, Сяртэйскай і іншых — рушылі на Вяліж, дык сяляне прымежных валасьцей Парэцкага павету — Панізаўскай, Слабадзкой, Барадзінскай і іншых — узялі кірунак на Парэчча. Але калі вяліскія камуністы яшчэ ў чэрвені прадчувалі непазьбежнасьць паўстаньня (расстрэл пяці) і рыхтаваліся, каб даць яму адпор, дык парэцкія камуністы гэтага выбуху не чакалі, і яно таму да пэўнай меры звалілася на іх зьнянацку. Калі таксама Вяліскае паўстаньне ня мела адзінага кіраўніка, дык з пэўнай мерай верагоднасьці можна дапусьціць, што Парэцкім паўстаньнем кіравалі Жыгалавы — тры сыны сьвятара зь сяла Барада Барадзінскай воласьці, былыя афіцэры царскае арміі, зь якіх найстарэйшы меў чын палкоўніка. Трэба таксама адзначыць, што калі Парэцкі павет у грамадзянскіх адміністрацыйных адносінах належаў да Смаленскае губэрні, дык у царкоўна-адміністрацыйных адносінах (1918—1920 гг.) — да Віцебска-Полацкае япархіі. Таму можна меркаваць, што ў Парэцкім павеце, як і ў Вяліскім, асноўным рухавіком паўстаньня быў Віцебскі Беларускі Народны Саюз праваслаўных і аднаверных парафіяў.

Вяліскае паўстаньне заламалася яшчэ на подступах да Вяліжу (Сямічоўскі Бор), і калі не лічыць прарыву коннага аддзелу і пасабных сутычкаў у самым горадзе, дык усё ж горад увесь час знаходзіўся ў бальшавіцкіх руках. Парэцкія паўстанцы пасьяла кароткага, але жорсткага крывавага бою захапілі самы горад Парэчча. Іхняя ўдача, акрамя таго што імі кіраваў палкоўнік, які ўдала скарыстаў непадрыхтаванасьць тутэйшых камуністаў, глумачыц-

* Зьвесткі пра месца паўстаньня (Парэчча, Парэцкі павет): *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 262, 314, 323—326, 384, 507—508; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 78, 288, 311, 336—337.

ца яшчэ дзвюма істотнымі прычынамі. Па-першае, Вяліж быў у чатыры разы большы за Парэчча (16 тысяч і 4 тысячы насельніцтва). Па-другое, у Парэччы тры чвэрці жыхароў складаліся зь мяшчан-земляробаў, што разам зь сялянамі неслі цяжар дзяржаўнага разьмеркаваньня харчоў. Зразумела, што парэцкая «савулада», якая паводле тагачаснага крамлёўскага дэкрэту «Ўся ўлада на мясцох належыць Саветам» карысталася вялікімі паўнамоцтвамі, ня мела, аднак, трывалай апоры пад сабою, акрамя зброі ў руках нешматлікіх камуністаў. Усё ж старшыня Парэцкага павятовага выканкаму Дзямідаў, даведаўшыся аб тым, што на горад ідуць паўстанцы, вырашыў супрацьставіцца ім. Сьпярша ён па тэлефоне паведаміў у Смаленск аб паўстаньні, а потым разам з групай камуністаў усьцягнуў на званіцу парэцкага сабору кулямёт. На руках Дзямідава рудымі плямамі ўжо застыла бязьвінная кроў. Кагадзе ён рэвальвэрным стрэлам забіў у сваім жа доме саборнага пратаярэя Бязозкіна, які, даведаўшыся, навошта патрэбна званіца, адмовіўся даць ад яе ключы. Безь ніякага жалю, лаючыся, Дзямідаў адапхнуў асірацелую сям'ю сьвятара, што з плачам рынулася да яго, нярухомага. Потым, поркаючыся ў кішэнях акрываўленае расы, ён знайшоў там патрэбны яму ключ.

Калі паўстанцы ўваходзілі ў горад, Дзямідаў падпусьціў іх бліжэй да званіцы, а потым пачаў касіць з кулямёта. Ён, мусіць, спадзяваўся, што сярод паўстанцаў пачнецца паніка. Аднак паўстанцы ня толькі не спыніліся, але яшчэ больш разьлютаваліся, убачыўшы вакол сябе забітых і параненых сваіх сваякоў ды знаёмых. Апрача таго, калі паўстанцы й чакалі агню, захоўваючы ў часе свайго наступу ўсе меры перасьцярогі, дык толькі ня з боку сабору. Скарыстаньне званіцы для кулямётнага гнязда яны ўспрынялі як сьвятатацтва, як зьдзек зь іхняй веры. Адзін з Жыгалавых, паказваючы на сабор, закрычаў:

— Адпомсьцім за глум з Божае Маці!

Таму нічога дзіўнага, што штурм званіцы быў вельмі кароткі. Дзямідава і ўсіх ягоных паплечнікаў — прадстаўнікоў мясцовае ўлады, што знаходзіліся разам зь ім, скінулі са званіцы і расстралялі.

Парэчча знаходзілася ў руках паўстанцаў адныя суткі. За гэты кароткі час яны нават не спрабавалі арганізаваць якую-небудзь тутэйшую цывільную ўладу замест зьмешчанае імі. Магчыма, ім здавалася, што паўстаньнем ахоплена ўся краіна, а ў ёй знойдуцца людзі, здатныя на тое, каб кіраваць дзяржавай. Магчыма таксама, што яны лічылі сваю місію цалкам выкананай, зьнішчыўшы ненавісную ім савецкую ўладу ў сваім павятовым горадзе. Ведама толькі, што нязначная іхняя частка накіравалася да родных вёсак, адвозячы забітых і параненых. Бальшыня ж засталася ў горадзе. Цяпер паўстанцы мелі кулямёт і, узброіўшыся часткова за кошт вайсковага рыштунку, знойдзенага ў горадзе, пачалі рыхтавацца да новага й непазьбежнага бою.

Назаўтра ўвечары да Парэчча скрытна падышоў бранявік Смаленскае ГубЧК. Ззаду пад ягонай аховаю рухаўся напалову конны, напалову пешы вялікі карны атрад. На мосьце праз Касплю паўстанцы спачатку перагарадзілі браневіку дарогу ў горад завалам зь бярэнаў, а потым, выскачыўшы із засады, недасягальныя для агню браневіка, яны паспрабавалі захапіць яго. Паўстанцы абляпілі бранявік з усіх бакоў і стралялі праз адтуліны ў ягоную сярэдзіну, але бяз посьпеху. Пасьля гэтага яны вырашылі перакуліць бранявік з моста ў раку, але той, сунучыся наперад, пачаў душыць іх коламі. Усё ж паўстанцы дамагліся б свайго, каб ня трапілі ў гэты час пад шквальны абстрэл не заўважанага імі раней атраду чэкістаў. Толькі ноч выратавала паўстанцаў ад поўнага зьнішчэньня.

На трэці дзень паўстаньня ў Парэчча прыбыла і адразу ж прыступіла да справы тройка ГубЧК. Тутэйшая турма перапоўнілася арыштаванымі паўстанцамі, якіх штоноч расстрэльвалі пад ейнымі мурамі. Акрамя таго, па ўсім павеце разьехаліся карныя атрады, якім было дадзена права караць звычайных паўстанцаў на месцы без суда. Гэтымі атрадамі былі дабітыя ўсе параненыя паўстанцы. Сярод расстраляных былі: бацька Жыгалавых — сьвятар сяла Барада, тры браты Шырай — сыны сьвятара сяла Сьвіставі-

чы, вяліскі чатырнаццацігадовы гімназіст Бярозкін — сын забітага Дзямідавым парэцкага саборнага пратаярэя і шмат, шмат іншых.

Адзіным ратункам быў лес. Пераважная частка парэцкіх паўстанцаў знайшла ў ім прытулак і пераклучылася на партызанскую барацьбу. Найбольш знаным стаўся конны аддзел Жыгалавых. У 1919 г. адзін з братоў Жыгалавых загінуў у зацятым баі, два іншыя браты бязь сьледу зьніклі ў 1920 г. Ёсьць два меркаваньні адносна іхняга зьнікненьня: адны гавораць, што браты нелегальна перайшлі мяжу Латвіі (у той час гэта было няцяжка зрабіць), іншыя сьцьвярджаюць, што іх бачылі на вуліцы аднаго зь вялікіх сібірскіх гарадоў, дзе яны жывуць пад прыбраным імем. Докладна ведама, што чэкісты аж да 1925 году шукалі зьнікшых Жыгалавых па ўсіх вёсках Парэцкага і сумежных зь ім павеатаў. «Між іншым» яны расстралялі ўсіх, нават самых далёкіх, сваякоў Жыгалавых. Жыгалавы зьніклі, а ў людзей і па сёньняшні дзень захаваўся добры ўспамін пра братоў¹¹⁵.

Парэцкае паўстаньне ведама ў нашым народзе пад імем Жыгалаўшчыны. На жаль, не стае дадзеных, каб больш удакладніць ролю Жыгалавых у гэтым паўстаньні, але «голас народу — голач Божы».

Горад Парэчча быў перайменаваны бальшавікамі ў Дзямідаў — у гонар забітага паўстанцамі кіраўніка павятовага выканкаму. У 1921 г. у Дзямідаве быў расстраляны тутэйшы шавец Ігнат Курмель, які меў неасьцярожнасьць (або адвагу!) сказаць, што ён спадзяецца дажыць да таго часу, калі ягоны родны горад Парэчча скіне зь сябе чужацкую назву — Дзямідаў.

ГОМЕЛЬСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ (СТРАКАПЫТАЎСКІ МЯЦЕЖ)

Сярод беларускіх антыбальшавіцкіх выступленьняў гомельскае паўстаньне, або «Стракапытаўскі мяцеж», займае выключнае месца. Нягледзячы на тое, што ў гэтым паўстаньні прымала пэўны

ўдзел частка гамяльчан і рэчыцкая мясцовая рота, усё ж яго можна лічыць беларускім толькі таму, што яно выбухнула на тэрыторыі Беларусі. Асноўнымі ўдзельнікамі яго былі мабілізаваныя чырвонаармейцы, частка зь іх — сяляне й работнікі Тульскай губерні, а частка — палехі (так называюцца жыхары бранскіх лясоў — пераходнае племя па сваёй мове і звычаях ад беларусаў да расейцаў). Тыпы палехаў удала апісаны І. С. Тургеневым¹¹⁶ у «Записках охотника» і В. П. Сямёнавым у «Живописной России». Ад расейцаў яны, згодна са сьцьверджаньнем гэтых аўтараў, адрозніваюцца так, што пасля некалькіх прамоўленых слоў у палеху можна пазнаць «чалавека зусім асаблівай пароды». Яны фізычна магутныя, працалюбівыя і энэргічныя. У іхніх звычаях, характары й мове ёсьць шмат цікавых асаблівасцяў.

Адозвы палітычнага штабу паўстаньня — Палескага Паўстанчага Камітэту — сьведчаць пра тое, што паўстаньнем кіравалі эсэры¹¹⁷. Між імі й ваенным кіраўніком мяцяжу Стракапытавым (ад ягонага імя й назва паўстаньня) быў цесны кантакт. Дастаткова параўнаць адозвы Камітэту з загадамі Стракапытава, каб пераканацца ў гэтым*. Верагодна, што й сам Стракапытаў быў эсэрам. І гэтым гомельскае паўстаньне хутчэй напамінае сібірскае эсэраўскае ліпеньскае паўстаньне 1918 году на чале зь Мядзьведзевым¹¹⁸.

Кратка гісторыя сібірскага паўстаньня такая. 30 ліпеня 1918 г. у Сібірск (цяпер Ульянаўск) пачалі прыбываць войскі. Яны адразу ж занялі пошту, тэлеграф, урадавыя будынкі. На вуліцах былі ўстаноўлены бранявікі і кулямёты. Камандуючы гэтымі войскамі левы эсэр Мураўёў¹¹⁹ у сваёй тэлегране за № 2883 прапанаваў па ўсім унутраным фронце ад Самары да Ўладзівастоку «павярнуць эшалоны й перайсьці ў наступленьне» па маршруце

* *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына (Нарыс гісторыі контр-рэвалюцыйнага паўстаньня ў Гомелі) // Кастрычнік на Беларусі: Зб. артыкулаў і дакумэнтаў (Матэрыялы да гісторыі Кастрычнікавай рэвалюцыі на Беларусі) / Уклад. *С. Агурскі*. Вып. 1. Менск, 1927. Б. 255—269.

Вятка — Саратаў — Балашоў — Масква. Адначасна ён прапанаваў разагнаць саветы, якія прагнулі міру з Германіяй, і зноў аб'явіць ёй вайну. Аднак ягоным салдатам зусім не хацелася зноў ваяваць зь немцамі. Гэтую акалічнасць адразу ж выкарысталі бальшавікі й распачалі сярод салдатаў адпаведную прапаганду. Урэшце латыскія і «інтэрнацыянальныя» савецкія ваенныя часткі блакіравалі дэарганізаванае войска Мураўёва, а сам ён закончыў жыццё самагубствам. Між іншым, гэта быў той самы Мураўёў, што раней сфармаваў у Харкаве чырвонаармейскі атрад колькасцю пяць тысяч чалавек і рушыў адтуль па чыгуначнай магістралі на Кіеў. Пад станцыяй Круты ён, зламаўшы гераічнае супраціўленне ўкраінскай моладзі і зьнішчыўшы яе, заняў Кіеў, нанёшы гэтым канчатковы ўдар Украінскай Радзе¹²⁰, якая перад тым падавіла ў горадзе паўстаньне рабочых Арсеналу¹²¹. Зьверствы Мураўёва ў занятым ім Кіеве не паддаюцца апісаньню. Ён зьнішчыў тут ня толькі ўсіх афіцэраў, але й кожнага, хто прастадушна паказваў чырвоны лісток — пасьведчаньне аб украінскім грамадзянстве*. Усё ж кіеўскія зьверствы Мураўёва блякнуць у параўнаньні зь ягонымі ж зьверствамі ў занятай пазьней Адэсе, дзе ён жывымі закопваў у зямлю зьвязаных афіцэраў Белай арміі.

Адначасна гомельскае паўстаньне нагадвае й маскоўскае эсэраўскае паўстаньне на чале з матросам Паповым¹²². У Маскве

* «Каралі, дзе трапіцца: на пляцоўцы перад Палацам і па дарозе на Аляксандраўскім спуску, а то і проста абы-дзе... Акрамя афіцэраў, каралі ўсякага, хто прастадушна паказваў чырвоны лісток — пасьведчаньне аб украінскім грамадзянстве. <...> Пачаліся павальныя рабункі ў дамах «буржуяў», вобыскі, вымагальніцтва, зьбівалі на горкі яблык недастаткова падатлівых і пакорных лёсу... Хто і калі раскажа пра ўсю цынічную пошласць гэтай разбэшчанай вакханаліі самадурства, насільля, глумленьня і зьдзеку над асобаю мірнага абываталя?..» (*Могилянскі Н. М.* Трагедія Украіны (Из пережитого в Кіеве в 1918 году). Цытуецца па кнізе: *Головин Н. Н.* Российская контр-революция в 1917—1918 годах. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год. Эстонія. Часть II. Кн. 4. С. 13).

(чэрвень 1918 г.) у дзень забойства германскага пасла Мірбаха¹²³ паўстаў супраць большавікоў матроскі атрад левага эсэра Папова. Заняўшы частку гораду каля пакроўскіх казармаў, матросы акапаліся, пабудавалі барыкады, спадзяючыся на дапамогу чырвонаармейцаў, якія знаходзіліся ў казармах. Аднак гэтыя чырвонаармейцы выставілі каравалы для аховы казармаў і аб’явілі нэўтралітэт. Сярод іх пайшлі чуткі, што «брацішкі» (так называлі ў часы грамадзянскай вайны матросаў) злавілі Троцкага, і ім засталося толькі захапіць Леніна. Прычынай гэтых чутак паслужыў, мабыць, арышт напярэдадні эсэрамі Дзяржынскага¹²⁴. Паўстаньне падавілі латыскі полк Вацэціса¹²⁵ і батарэя старой латыскай палювой артылерыі — менавіта яны выратавалі большавікоў. Бой цягнуўся больш за пяць гадзінаў. Амаль усе матросы, якія здолелі выйсці з акружэння, разьбегліся, пакінуўшы ў той жа дзень Маскву*.

Варта зазначыць, што на Беларусі гомельскаму паўстанню папярэднічаў шэраг ваенных хваляваньняў. Так, на пачатку сакавіка 1919 г. разьмешчаны ў Рагачове 20-ы пагранічны полк¹²⁶ забіў свайго камісара Цымермана. Гэты мяцеж пасяля шасьцігадзіннага супраціўленьня быў ліквідаваны Магілёўскімі каманднымі курсамі і батальёнам ЧК¹²⁷. Неўзабаве пасяля гэтага 2-і Палескі полк, які прыбыў з Бабруйска ў Рагачоў для перафармаваньня, адмовіўся раззбройвацца і пачаў дамагацца пропуску далей па чыгунцы. Камандныя курсы раззброілі і гэты полк.

Некалькі разоў мясцовыя ўлады раззбройвалі дэзарганізаваныя вайсковыя часткі, якія праходзілі і праз станцыю Гомель. Аднак камуністы ўжо ня мелі моцы падавіць «Стракапытаўскі мяцеж», які выбухнуў зусім невыпадкова менавіта ў Гомелі. Яшчэ ў канцы мінулага стагодзьдзя шумны Гомель аперадзіў па колькасьці жыхароў свой губэрнскі цэнтар — ціхі чыноўніцкі Магілёў. Ягонаму росту спрыяла скрыжаваньне тут Лібава-Роменскай

* Головин Н. Н. Российская контр-революция в 1917—1918 годах. Часть III. Кн. 6. С. 99—108.

і Палескай чыгуначных магістраляў, празь яго працякае шырокі й глыбокі Сож, у які недалёка ўпадае другая вялікая рака — Іпуть, да таго ж празь яго праходзіла Пецярбурска-Кіеўская шаша*. Таму ня дзіўна, што захоп гэтага чыгуначнага, воднага й шасэйнага вузла меў выключнае стратэгічнае значэньне.

На пачатку вясны 1919 г. гэтаму стратэгічнаму пункту стаў пагражаць недалёкі польска-ўкраінскі фронт. У сувязі з гэтым у Гомель прыбыла 2-я Тульская брыгада 8-й стралковай дывізіі ў складзе 67-га і 68-га палкоў, сфармаваная ў лістападзе 1918 г.** Няма звестак, хто камандаваў брыгадаю, але ведама, што камісарам быў Ільлінскі, камандзірам 67-га палка — Лазіцкі, камісарам таго ж палка — Сундукоў, камандзірам 68-га палка — Мічыгін, камандзірам артылерыйскага дывізіёну — Куманін, начальнікам гаспадарчай часткі — Стракапытаў. З прычыны недахопу месца ў казармах і адсутнасцю паліва брыгада была разьмешчана на прыватных кватэрах.

Калі раней мясцовыя камуністы вельмі ўрачыста сустрэлі 2-ю брыгаду, падкрэсліваючы на мітынгах традыцыйную рэвалюцыйнасьць тульскіх пралетараў, то пасля паўстаньня яны не шкадавалі чорных фарбаў для характарыстыкі байцоў брыгады.

Так, І. Драгунскі ў сваіх успамінах, што захоўваліся ў архіве Гомельскага бюро Гістпарту, піша: «Магу сказаць, што, паколькі мне даводзілася назіраць паўстанцкую масу, амаль ні пра якія палітычныя пытаньні яна не разважала, у яе панавала жаданьне

* Літаратура пра Гомель: *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 535—537; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 293—294; *Горвальскі С.* Краса і багацьце Гомелю (3 цыклю «Гомель і Гомельшчына») // *Бацькаўшчына.* 1951. № 71 (30 верасня); яго ж. Прычыгуначныя раёны Гомельшчыны (3 цыклю «Гомель і Гомельшчына») // *Бацькаўшчына.* 1951. № 72 (13 кастрычніка); яго ж. Прырачныя раёны Гомельшчыны (3 цыклю «Гомель і Гомельшчына») // *Бацькаўшчына.* 1951. № 73 (31 кастрычніка).

** *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 15.

парабаваць ды паехаць дахаты. Цёмныя радавыя паўстанцы нават “стаялі за Савецкую ўладу”, але без жыдоў)* .

Ён жа працягвае далей: «Галоўнай прычынай, дзякуючы якой палкі брыгады сталі ўдзячнай глебай для контррэвалюцыйнай агітацыі, якая ў рэшце рэшт прывяла да паўстаньня, быў востры харчовы крызіс у Гомелі, у сувязі з чым войска кепска забяспечвалася правіянтам. Акрамя таго, чырвонаармейцы ў выніку нездавальняючага стану казармаў (вынік гаспадараньня нямецкіх акупантаў у 1918 г.) былі раскватараваныя на прыватных кватэрах. Гэтыя абставіны ўмела выкарысталі ўласьнікі дамоў — чарнасоценцы¹²⁸, якія натраўлівалі чырвонаармейцаў на савецкую ўладу і гебраяў»**¹²⁹.

У гэтых цытатах двойчы прад’яўляецца абвінавачаньне паўстанцам у антысэмітызьме, але гэтаму прэрэчыць шэраг дакладна правяраных фактаў, пра якія будзе сказана пазьней. Што да сьцьверджаньня, быццам прычынай паўстаньня было дрэннае забесьпячэньне чырвонаармейцаў правіянтам, то І. Драгунскага абвяргае другі гомельскі камуніст — адказны за харчаваньне войска павятовы камісар В. Сяліванаў, які сьведчыць: «Ваенныя атрады, нягледзячы на ўсе цяжкасьці, усім неабходным, хоць і не найлепшым чынам, былі забяспечаныя»***. Канчаткова забытаўшыся ў сваіх беспадстаўных абвінавачаньнях, І. Драгунскі амаль знаходзіць прычыну паўстаньня, калі ўспамінае: «Стварыўся падпольны спачатку Палескі Паўстанчы Камітэт, які меў сувязь з цэнтральнымі белагвардзейскімі арганізацыямі, а таксама меў сваіх агентаў сярод каманднага складу Тульскага атраду»***.

І. Драгунскі мае рацыю, калі гаворыць пра чаловую ролю Палескага Паўстанчага Камітэту, але ён памыляецца, падкрэсьліваючы сувязь камітэту і паўстанцаў (наагул) з чарнасоценцамі й белагвардзейцамі. Ні адзін чарнасоценец ці белагвардзеец, нават

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 256.

** Тамсама. Б. 250.

*** Тамсама. Б. 256.

апартуніст, ніколі не падпісаўся б пад адозвамі Палескага Паўстанчага Камітэту і пад загадамі Стракапытава. Яшчэ бліжэй, чым І. Драгунскі, падыходзіць да ісьціны Г. Лялевіч, пацьвярджаючы, што чырвонаармейцы брыгады ў значнай бальшыні былі актыўнымі ўдзельнікамі тульскага антыбальшавіцкага паўстаньня ў 1918 г., да таго ж «іхнія сем'і не заўсёды былі дастаткова забясьпечанымі і мелі безьліч няпрыемнасьцяў ад дзеяньняў некаторых галавацкіх нізавых прадстаўнікоў улады»*.

Аднак, даўшы слова бальшавіцкім сьведкам паўстаньня, вернемся да паўстаўшых супраць іх чырвонаармейцаў. На жаль, ня ведама, хто ўваходзіў у склад Палескага Паўстанчага Камітэту, але затое з пэўнай мерай верагоднасьці можна меркаваць, што ў ягоны склад уваходзілі сам Стракапытаў і іншыя камандзіры. Найўнасьць Палескага Паўстанчага Камітэту поўнасьцю выключае магчымасьць абвінаваціць Стракапытава ў імкненьні стаць ваенным дыктатарам. Разам з тым трэба ўлічыць, што Стракапытаў быў ня толькі выканаўцам волі Камітэту, але і адным зь яго кіраўнікоў.

18 сакавіка 1919 г. Тульская брыгада пасля ўрачыстага мітынгу была пасьпешліва адпраўлена на Калінкавіцкі ўчастак польскага фронту, заняты пятлюраўцамі. Ужо па дарозе на фронт брыгаду ў дастатковай ступені распрапагандавалі эсэры. І як толькі часткі прыбылі на перадавыя пазыцыі, штаб фронту вырашыў на сьвітаньні 20 сакавіка пачаць сіламі Тульскай брыгады наступленьне на Оўруч.

Прыняўшы такое рашэньне, штаб відавочна перацаніў свае магчымасьці й недацаніў магчымасьці пятлюраўцаў. Наступнай раніцай 21 сакавіка часткі чырвоных ня вытрымалі шквальнага артылерыйскага агню, пад прыкрыцьцём якога перайшлі ў контрнаступ пяхота і коньніца Пятлюры¹³⁰. Чырвонаармейцы хаатычна пачалі адступаць да станцыі Беражэсьць. 22 сакавіка пятлюраўскі артылерыйскі агонь яшчэ больш узмацніўся. Адначасна на

* Лялевіч Г. Стракапытаўшчына. Б. 16.

вялікай хуткасьці падышоў іхні броняпоезд і пачаў ва ўпор абстрэльваць чырвоных. Брыгада адступіла да станцыі Славечна, раскіданай уздоўж аднайменнай ракі, але нават гэты прыродны рубаж не змагла выкарыстаць для абароны. І няма нічога дзіўнага ў тым, што 22 сакавіка, пераканаўшыся ў няздарнасьці вышэйшага камандаваньня фронту, сілком мабілізаванья, распрапагандаванья эсэрамі байцы сабраліся на стыхійны мітынг. Камісару Ільлінскаму, які спрабаваў затрымаць байцоў на пазыцыях, яны не далі сказаць ні слова. З усіх бакоў чуліся пагрозы: «Расстраляць яго! Узяць заложнікам! Выдаць Пятлюры!».

Байцы вырашылі неадкладна пакінуць фронт.

Бальшавіцкі сьведка Сяліванаў сьцьвярджае, што «на гэтым сходзе былі назначаны каманданты паяздоў, атрыманы пад пагрозай расстрэлу ад чыгуначнай адміністрацыі»*. Магчыма, стракапытаўцам і не спатрэбіліся пагрозы, бо падчас паўстанья сымпатыі чыгуначнікаў былі выразна на іхнім баку. У той жа дзень пачалася пагрузка палкоў у вагоны. Калі не ставала машыніста ці качагара, іх замянялі машыністы і качагары, што знаходзіліся сярод чырвонаармейцаў — былых тульскіх работнікаў. Паўстанцы перакрэсьлілі графік-расклад руху паяздоў, і эшалон за эшалонам, рызкуючы сутыкненьямі і аварыямі, накіраваліся з фронту ў тыл. Калі Ільлінскі яшчэ раз паспрабаваў затрымаць чырвонаармейцаў у Мазыры, то яны памкнуліся скінуць яго з маста ў Прыпяць, але іх адгаварыў камандзір артылерыйскага дывізіёну Куманін.

Ноччу з 23 на 24 сакавіка на Палескі вакзал у Гомелі пачалі прыбываць эшалоны паўстанцаў. Як сьведчыць той жа Сяліванаў: «Паўстаўшыя чырвонаармейцы не хацелі выгрузацца ў Гомлі, а патрабавалі тэрміновай адсылкі іх на Бранск дзеля звароту дахаты»*. Нелягічнасьць гэтага сьцьверджанья больш чым відавочная. Калі паўстанцы з прымяненьнем сілы, як расказвае Сяліванаў, або па-добраму, не ўжываючы сілу, даехалі да Гомелю, то што магло ім перашкодзіць такім жа чынам даехаць і да Бран-

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 257.

ску? Незразумела таксама, чаму яны, «накіроўваючыся дахаты», возьлі з сабою гарматы, мінамёты й кулямёты. Няма сумнення, што Палескі Паўстанчы Камітэт і значная частка каманднага складу брыгады карысталіся сярод паўстанцаў вялікім аўтарытэтам. Паўстанцы таксама былі не настолькі легкадумныя, каб не разумець, што, рассыпаўшыся па адным, яны лёгка будуць вылаўленыя чэкістамі і, як дэзэртэры ды яшчэ ўдабавак паўстанцы, расстраляныя.

Калі Гомельскі павятовы камітэт РКП(б) даведаўся аб прыходзе мяцежных палкоў, ён накіраваў бальшавікоў Білецкага¹³¹, Камісарава¹³², Сяліванава й Валадзько для перамоваў з паўстанцамі. Аднак, даехаўшы да Лібаўскага вакзалу, парламянцёры ўбачылі выстаўленыя кулямёты і, на свае вочы пераканаўшыся, што маюць справу не са стыхійным, а арганізаваным паўстаньнем, павярнулі назад. Пасля іхняй інфармацыі ў павятовым камітэце быў створаны ваенны штаб, у які ўвайшлі старшыня рэўкаму С. Камісараў, старшыня ЧК І. Ланге¹³³, рэдактар «Известий Гомельского Ревкома» Н. Білецкі, чэкісты Гул¹³⁴ і Я. Фрыд*. Высьветлілася, што ў горадзе для барацьбы з паўстанцамі рэгулярнага войска няма, за выключэньнем мясцовага вяртаўнічага батальёну, «на які ніякім чынам нельга было абaperціся»*. Сапраўды, празь нейкі час ён аб'явіў сябе нэўтральным і пастанавіў не выступаць ні на баку савецкай улады, ні на баку паўстанцаў**. У распараджэньні створанага штабу аказалася 300 камуністаў, міліцыя і інтэрнацыянальны атрад ЧК¹³⁵.

Штаб і яго асноўныя ўзброеныя сілы размясьціліся ў гатэлі «Савой», выставіўшы ў горадзе каравулы. Адсюль ён разаслаў тэлеграму «Усім, усім, усім...» пра катастрафічнае становішча бальшавікоў у Гомелі і просьбу дапамогі. У гэты ж час немец з інтэрнацыянальнага атраду камуніст Краўзэ арганізаваў у «Савой» кулямётную каманду, і яму ж бальшавіцкі штаб даручыў агульнае кіраўніцтва ваеннымі дзеяньнямі.

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 257.

** *Лявевіч Г.* Стракапыгаўшчына. Б. 29—30.

Вечарам 24 сакавіка паўстанцы рушылі ад Палескага вакзалу да Лібаўскага й занялі яго. Каля вакзалу яны акружылі клуб чыгуначнікаў і арыштавалі там некалькі камуністаў. Пасьля яны пачалі пасьлядоўна займаць горад — пошту, тэлеграф, установы, палац князя Паскевіча, — разброіўшы пры гэтым міліцыю, якая і не аказала асаблівага супраціву.

Каля 10 гадзін вечару паўстанцы захапілі турму й вызвалілі палітычных вязьняў, або, як пазней гаварылі бальшавікі, «розныя контррэвалюцыйны зброд»*. Галоўныя ж часткі паўстанцаў ноччу з 24 на 25 сакавіка акружылі гатэль «Савой». У будынку тымчасам было каля 150 бальшавікоў. Пачаўся з двух бакоў упарты бой.

Трэба аддаць належнае гераізму бальшавікоў, што заставаліся ў гатэлі і ўвайшлі ў гісторыю як «гомельскія камуністы»¹³⁶. Праўда, яны абаранялі сваё жыцьцё, але, магчыма, што яны і не баяліся сьмерці ў барацьбе за панаваньне сваёй ідэалёгіі над народамі. Пасьля некалькіх гадзін абстрэлу гатэлю з кулямётаў і вінтовак, ня ведаючы нават, колькі чалавек яго бароніць, паўстанцы распачалі мінамётны і артылерыйскі агонь. Яны паставілі ў парку князя Паскевіча батарэю лёгкай артылерыі зь дзвюх гарматаў і пачалі абстрэл «Савой», які працягваўся чатыры гадзіны. Адначасна дзейнічаў і мінамёт, устаноўлены на рагу Троіцкай вуліцы. Выпусьціўшы некалькі дзясяткаў мінаў і снарадаў прамой наводкай па будынку, артылерысты і мінамётчыкі прабілі дах і столь трэцяга паверху — разбурылі ў бальшыні сьцены, паставіўшы ўвесь будынак пад пагрозу абвалу.

Бальшавікі здаліся. Раніцай 25 сакавіка «Савой» быў узяты паўстанцамі. Калі бальшавікоў, што засталіся ў жывых, вывелі з гатэлю, іх пачалі зьбіваць гамяльчане. Найбольш дасталося ненавіснаму для жыхароў гораду старшыні ЧК Івану Ланге. Зь вялікай цяжкасьцю абараніўшы тых, што здаліся, ад самасуду, паўстанцы давялі іх да турмы й кінулі ў камэры. Сюды ж адпраўлялі ўсіх арыштаваных у горадзе камуністаў і падазронных.

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 257.

Паўстанцы занялі горад. Яшчэ да капітуляцыі «Саваю», лёс якога лёгка было прадбачыць, яны 24 сакавіка ў 23 гадзіны 10 мінут адправілі тэлеграму пад № 1078 з такім зместам:

Усім чыгуначнікам па ўсёй сетцы чыгуначных дарог.

Ваенная ўлада бальшавікоў у горадзе скінутая. Рухам кіруе Палескі Паўстанчы Камітэт. Арыштоўвайце членаў надзвычайных камісіяў, камісараў і ўсіх ворагаў народу. Не прапускайце бальшавіцкія эшалоны. Пры неабходнасці разбурайце чыгункі.

Давядзіце гэты зварот да ведама насельніцтва і дзейнічайце смела і энэргічна. Наладжвайце сувязь у дзеяннях. Паведамляйце на станцыю Гомель.

Палескі Паўстанчы Камітэт

У гэты ж дзень Стракапытаў выдаў загад № 1, у якім гаварылася:

Гэтага 24 сакавіка, я, па абраньні Паўстанцкага Камітэту, прыняў на сябе абавязкі камандуючага войскам Гомельскай групы, якое паўстала супраць ураду Троцкага ды Леніна.

*Камандуючы войскамі Гомельскай акругі
Стракапытаў*¹³⁷*

Камэндантам Гомелю быў прызначаны былы палкоўнік царскай арміі і адзін з камандзіраў Тульскай брыгады Сьцёпін.

Праграма паўстанцаў знайшла адлюстраваньне ў адозвах Палескага Паўстанчага Камітэту і ў загадах Стракапытава. Як ужо адзначалася, гэтыя адозвы й загады настолькі характэрныя для паўстанья, што заслугоўваюць пільнай увагі і аналізу. Да нас дайшло толькі некалькі дакумэнтаў, і яны павінны быць захава-

* Агурскі С. Кастрычнік на Беларусі. Б. 259.

нымі для гісторыі. Першы зь іх, зьвернуты да ўсіх пластоў грамадства, наступны:

Грамадзяне!

Савецкая ўлада памірае. Петраград напярэдадні падзення. У Маскве толькі чакаюць сыгналу, каб скінуць прымус катаржнікаў і паганцаў. У Туле непакой. Менск абкружаны. Мабілізаваныя ўсюды адмаўляюцца ваяваць. Весткі аб рэвалюцыйным руху ў краінах згоды раздутыя й падтасаваныя. Цяпер ня лета 1918 г., і Гомель не Яраслаўль¹³⁸.

Мы — мужыкі і рабочыя ў салдацкіх шинэлях, нашыя ворагі — адкіды ўсіх слаёў насельніцтва, аб'яднаныя прагай улады, той улады, якая дае ім лёгкае і прывольнае жыццё. Гэта злачынцы часамі разумныя, найчасцей хітрыя, але ўсё ж злачынцы — ворагі чалавечага роду. У распал рэвалюцыі гэтае сацыяльнае балота заўсёды ўспывае наверх. Цяпер надышоў яму час асесці зноў на дно.

Грамадзяне! Скіньце гіпноз. Азірніцеся, паразважайце, зразумейце — сьвітае. Надыходзіць прамяністы дзень. Бальшавікі здаюцца вам дужымі, бо вы стаіце на каленках. Устаньце з каленак!

Нашыя лёзунгі:

1. Уся ўлада ўстаноўчаму Збору.
2. Злучэнне прыватнай і дзяржаўнай ініцыятывы ў галіне гандлю ды прамысловасці, у залежнасці ад рэальных патрабаванняў гаспадарчага жыцця краіны.
3. Жалезныя законы аб ахове працы.
4. Ажыццяўленне грамадзянскіх свабод.
5. Зямля — народу.
6. Далучэнне Расейскай Рэспублікі да Лігі народаў¹³⁹.

*Паўстанцкі Камітэт Палесся**

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 259; *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 35.

Спэцыяльная адозва была адрасаваная сялянам:

Сяляне!

Вашыя браты й дзеці, мабілізаваныя Троцкім ды іншымі злачынцамі, якія селі на шыю народу, паўсталі супраць «Савецкай улады» і прагналі яе служак з гораду й павету. Бальшавікі былі разьбіты і ўцяклі. Расея абвешчана Народнай Рэспублікай.

Будуецца новая, народная ўлада.

Ніхто не пасьмее з гэтых часоў адбіраць у вас хлеб, ніхто не пасьмее вас больш абкладаць надзвычайнымі падаткамі.

Мы скончылі вайну й заключылі мір.

Ніхто ня возьме больш вашых братоў і дзяцей на забойства.

Сяляне! Званеце ў званы, ганецце савецкую брыдоту з вашых селішч, затрымлівайце падазроных, абірайце паўстанцкія камітэты па сёлах, вёсках, мястэчках ды перадавайце ім часова ўсю ўладу.

*Камандуючы 1-й арміяй Народнай Рэспублікі
Стракапытаў**

З улікам таго, што Гомель — горад прамысловы, з высокім працэнтам работнікаў, у другой адозве, зьвернутаі менавіта да іх, дастаткова ясна высвятляліся адносіны паўстанцаў да праблемаў рабочае клясы.

Да ўсіх прафэсіянальных саюзаў

Мы змагаемся за права вольнай працы, за права свабоднага карыстаньня плодам працы сваіх рук.

Мы ўпэўнены, што толькі арганізаванасьцю рабочыя ўсіх прафэсій змогуць дамагчыся вызваленьня ад

* *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 36; *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 259—260.

тых, хто хлусьнёю прысвоіў сабе права гаварыць ад імя рабочае клясы.

Таму мы вітаем прафэсіянальныя саюзы і заклікаем вас, таварышы, — прыйдзеце да нас і дапамажэце нам вашымі ведамі і практыкай!

*Паўстанцкі Камітэт Палесься**

I, нарэшце, з палітычнага пункту гледжаньня заслугоўвае ня меншай увагі

Зварот да партый

Калі вам дарагая Расея, калі вы змагаецеся за свабоду, закон і мір; калі вы імкняцеся палепшыць і палегчыць жыцьцё рабочае клясы; калі вы жадаеце даць зямлю са ўсім тым, што на ёй расьце, работнікам зямлі; калі ваша мэта — прагрэс і росквіт творчых сіл краіны, — дык ведайце: мы з вамі.

Мы ўсімі сіламі дапаможам вам і, у сваю чаргу, зьвяртаемся да вас за дапамогай у пашырэнні нашых ідэй у народных масах. Знаёмце народ з намі, палегчыце наша цяжкое брэмя барацьбы зь ярымі драпежнікамі — і вызваленьне краіны будзе забяспечана!

г. Гомель, 1919 год.

*1-ая армія Расейскай Рэспублікі*¹⁴⁰*

Як відаць, адозвы і загады прасякнуты ідэямі эсэраў, у іх адлюстравалася праграма партыі эсэраў. Гэтыя дакумэнты даюць падставу зрабіць вывад, што менавіта эсэры кіравалі гомельскім паўстаньнем, і можна пераканацца, наколькі неабгрунтаваныя бальшавіцкія абвінавачваньні стракапытаўцаў у сувязі з чарнасоценцамі. Ні адзін зь белагвардзейцаў і чарнасоценцаў, што імкнуліся ў той час да рэстаўрацыі дарэвалюцыйнага стану рэчаў, не падпісаўся б пад гэтымі адозвамі.

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 260; *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 36—37.

У Гомелі тымчасам было адносна спакойна. Спробы часткі гараджанаў і, галоўным чынам, прыгарадных сялянаў арганізаваць гебрайскі пагром камандатура перасекла на самым пачатку. Характэрная ў гэтых адносінах адозва:

Да насельніцтва гораду Гомелю

У час перавароту ў горадзе былі выпадкі грабжэжу мірных жыхароў. Супраць парушальнікаў парадку прынятыя самыя строгія меры. Будзьце ўпэўненыя, што новая ўлада здолее абараніць жыццё і набытак грамадзянаў.

*Камандант гораду Гомелю
палкоўнік Сьцёпін*¹⁴¹*

І сапраўды, камандатура расстраляла некалькіх паўстанцаў, вінаватых у грабжэжах і насільлях сярод насельніцтва.

Як сьцьвярджае бальшавіцкі сьведка Г. Лялевіч, «паўстанцы займаліся разгромам савецкіх устаноў, ірвалі і палілі дакумэнты, разьбілі незгаральныя шафы ў харчкаме і саўнаргасе, нагужалі вазы правізіяй са складоў харчкаму і райсаюзу і адпраўлялі іх на Палескі вакзал»*.

Трэба зазначыць, што ліквідацыя стракапытаўцамі савецкіх устаноў была нармалёвай і лягічнай. Аднак той жа Лялевіч, насуперак тэндэнцыйным абвінавачаньням некаторых пазьнейшых савецкіх гісторыкаў, вымушаны прызнаць, што «на шчасьце, стракапытаўцы не пасьпелі ў поўнай меры праявіць скрыты ў іх талент грамілаў»**. Яшчэ больш характэрная фраза, што перадавалася ў той час з вуснаў у вусны, мясцовага багацея-домаўладальніка, якому належаў і гатэль «Савой», Б. Ш. Гурэвіча: «Праўда, яны вярнулі мне мае дамы з разьбітымі вокнамі, але ўсё ж вярнулі»***.

* Лялевіч Г. Стракапытаўшчына. Б. 40.

** Тамсама. Б. 41.

*** Тамсама. Б. 42.

У сваім загадзе № 2 палкоўнік Сьцёпін аб'явіў, «што з гэтага дня ў горадзе абвешчаецца вольны гандаль усімі таварамі»*, і гэта адразу ж выкарысталі гараджане¹⁴².

Усё ж трэба сказаць, што пераважная бальшыня гамяльчан паставілася да стракапытаўскага перавароту больш або менш абыхава. Найбольшымі сымпатыямі паўстанцы карысталіся ў значнай часткі чыгуначнікаў, служачых пошты і павятовага харчовага камісарыяту, дзе працавалі афіцэры былой царскай арміі Міхайлаў, Іваноў, Міхееў і іншыя*. Здавалася, у горадзе ўсё заціхла, але тымчасам над ім збіралася гримнуць новая бура.

Калі вестка пра паўстаньне дайшла да губэрнскага цэнтру — Магілёва, губкам РКП(б) і губвыканкам аб'явілі стракапытаўцам вайну і арганізавалі губэрнскую тройку па барацьбе са стракапытаўшчынай, у якую ўвайшлі: старшыня губвыканкаму Сурта, губэрнскі ваенны камісар Капман і камісар камандных курсаў (прозьвішча няведамае)** . Перш за ўсё яны зьвярнуліся з адозвай да рабочых і сялян Гомельшчыны і асобна — да чырвонаармейцаў паўстаўшых 67-га і 68-га палкоў. Неабходна адзначыць, што нават у савецкіх гістарычных крыніцах няма ўпамінку пра энтузіязм, зь якім рабочыя, сяляне і чырвонаармейцы сустрэлі гэтыя адозвы. Таму, адначасна з адозвамі, з Магілёва накіравалі супраць паўстанцаў кавалерыйскі эскадрон і камандныя курсы разам з артылерыяй. У раён Мазыра прыбыў аддзел са Смаленску, узначалены губэрнскім ваенным камісарам А. Адамовічам, які павінен быў не дапусьціць аб'яднаньня стракапытаўцаў зь пятлюраўцамі*** . Супраць паўстанцаў выйшлі таксама з Бабруйску, Почапу і іншых гарадоў партыйныя атрады. І нарэшце, з Бранску накіравалася на Гомель дывізія з артылерыяй¹⁴³.

Паўстанцы, маючы намер пашырыць сваю тэрыторыю, паспрабавалі ісьці на Магілёў, пакінуўшы асноўныя сілы ў Гомелі. Яны зьнішчылі спачатку па дарозе нешматлікія бальшавіцкія за-

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 260.

** *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 44.

*** Тамсама. Б. 46.

слоны, але потым сутыкнуліся, аднак, з моцным супрацівам каля станцыі Ёза. Тады, нечакана змяніўшы пачатковы маршрут, 26 сакавіка яны занялі горад Рэчыцу, дзе на іхні бок перайшоў мясцовы каравульны батальён*. Захавалася некалькі дакументаў аб знаходжаньні стракапытаўцаў у Рэчыцы, што поўнасьцю выяўляюць іхнія адносіны да народу. Характэрны ў гэтым пляне

Загад № 1

Даводзіцца да ведама грамадзянаў гораду Рэчыца, што, у выніку адыходу партыі камуністаў, цывільная ўлада ў гор. Рэчыца й павеце перайшла да Гарадзкой Думы й Земскае Ўправы, а да іх сфарміраваньня цывільная й ваенная ўлада належыць начальніку гарнізону.

З гэтага дня выхад на вуліцу пасья 9 гадзін вечару, па старым часе, строга забараняецца.

Служачым усіх устаноў заставацца на сваіх рабочых мясцох.

Мірным грамадзянам гарантуецца недатыкальнасьць асобы й маёмасьці.

Штаб гарнізону размяшчаецца на Ёсьпенскай вуліцы ў памяшканьні былога рэўкаму (Усьпенская, 109).

Начальнік гарнізону (подпіс неразборлівы)

Начальнік штаба Мяцельскі

Ад'ютант (подпіс неразборлівы)

*26 сакавіка, 1919 г.**

Характэрная сустрэтая насельніцтвам з энтузіязмам

Аб'ява

Часовы камітэт па кіраваньню горадам Рэчыца і паветам на паседжаньні сваім ад 27 сакавіка гэтага году, бяручы пад увагу амаль поўную адсутнасьць прадметаў першай неабходнасьці і, галоўным чынам, прадуктаў, пастанавіў:

* *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 47.

дазволіць свабодны ўвоз прадуктаў у горад, у тым ліку і нармаваных, запэўніўшы, што ніякім рэквізыцыям яны не падлягаюць. Перакупка са спекулятыўнымі мэтамі будзе строга карацца.

*Часовы камітэт па кіраваньню
горадам Рэчыца і наветам**

Пра тое, што ўсялякія рэквізыцыі сапраўды адсутнічалі, сьведчыць

Адозва

Грамадзяне, ахова гораду ўскладзена на мясцовую каравульную роту, дзякуючы якой пала ўлада камуністаў. Рота знаходзіцца ў бядотным становішчы: няма абутку, бялізны і іншага. Хто спачувае цяперашняму перавароту, адгукніцеся і прынясьце неабходнае для абаронцы-салдата.

Ахвяраваньні будуць прымацца з удзячнасьцю ў гаспадарчай частцы штаба, разьмешчанага на Ўсьпенскай вуліцы, дом № 109.

*Штаб Рэчыцкага атраду***

І нарэшце, палітычны твар рэчыцкіх стракапытаўцаў вызначае наступны дакумэнт:

У тыпаграфію Бэра

Тэрмінова вырабіць пячатку круглую з двухгаловым арлом без кароны з тэкстам: Рэчыцкі атрад Расейскай Рэспублікі.

*Начальнік штаба Мяцельскі
Ад'ютант (подпіс неразборлівы)***

* Лялевіч Г. Стракапытаўшчына. Б. 47—48.

** Тамсама. Б. 48.

Тымчасам адборныя бальшавіцкія ваенныя часткі пачалі паступовае акружэнне Гомелю. Аднак і сярод гэтых адборных не было аднадушнай сымпатыі да бальшавікоў. Так, напрыклад, магілёўская артылерыя атрымала загад: не даходзячы трох вёрстаў да Гомелю, заняць пазыцыю і пачаць абстрэл Палескага вакзалу, каб перашкодзіць паўстанцам наладзіць эвакуацыю. Гэты загад ня быў выкананы ў выніку, як сьцьвярджае Г. Лялевіч, «контррэвалюцыйнасьці некаторых асобаў каманднага складу артылерыі»*. Дзьве роты 71-га пяхотнага палка, далучаныя да магілёўскіх курсантаў, таксама адмовіліся наступаць, больш таго, як сьведчыць той жа Лялевіч, «сталі пагаворваць пра пераход на бок бандытаў»*.

З другога боку, і самі стракапытаўцы аказалі самае рашучае супраціўленьне. Яны адбівалі ўсе няспынныя атакі партыйцаў і курсантаў на Палескі вакзал, наносячы ім пры тым значныя страты ў людзях. 28 сакавіка раніцай дывізія з Бранску заняла гомельскае прадмесце Нова-Беліцу і пачала артылерыйскі абстрэл гораду. Бой цягнуўся цэлы дзень. У 4—5 гадзін вечару стракапытаўцы прыступілі да эвакуацыі, працягваючы весьці бой. Калі яны пакідалі Гомель, палац князя Паскевіча — упрыгожаньне гораду й помнік мастацтва — поўнасьцю быў ахоплены полымем. Бальшавікі вінавацяць у падпале яго паўстанцаў, але цяжка паверыць у гэта. Хутэй яны падпалілі б вакзалы, якія мелі важнае ваеннае значэнне, чым палац. І верагодней за ўсё, што палац загарэўся ад артылерыйскага бальшавіцкага абстрэлу, які вёўся цэлы дзень. Ва ўсякім выпадку, абслуга замку сьцьвярджала, што прычына пажару не вандалізм стракапытаўцаў, а снарад бранскай артылерыі, які трапіў у закрыты верхні паверх будынку**.

29 сакавіка Чырвоная армія ўвайшла ў горад. Яна вызваліла зь перапоўненай турмы мясцовых камуністаў, зь іх ніхто ня быў расстраляны стракапытаўцамі пры адступленьні. Выключэньнем

* Лялевіч Г. Стракапытаўшчына. Б. 49.

** Тамсама. Б. 50.

сталася група з 24 адказных работнікаў, якіх паўстанцы яшчэ вечарам 26 сакавіка вывелі з турмы і ўзялі пад варту ў вагоне каля Палескага вакзалу. У ноч адступленьня іх вывелі з вагона, назьдзекваліся й забілі. Вось імёны забітых: Н. Білецкі, С. Камісараў, І. Ланге, Б. Аўэрбах (Падгорны)¹⁴⁴, Л. Файншмідт¹⁴⁵, Я. Фішбейн¹⁴⁶, П. Каганская¹⁴⁷, З. Песін (Зоя)¹⁴⁸, Я. Фрыд, Грозны, Ф. Сундукоў¹⁴⁹, С. Бочкін¹⁵⁰, Гертнер, Капільніцкі, Каменка і 9 неапазнаных*. Іх пахавалі ў агульнай магіле на адным з гомельскіх бульвараў¹⁵¹. На помніку, пастаўленым пазьней на іхняй магіле, — прачулы надпіс, замест якога больш адпаведны быў бы такі: «Тут ляжаць тыя, што пажалі пасеянае».

Дастойную характарыстыку старшыні ЧК Івану Ланге дае Г. Лялевіч, прызнаючы, што «ўсе контррэвалюцыйныя элементы гораду яго ненавідзелі, вінавацячы ў жорсткасці»**. Чэкістамі былі таксама Файншмідт, Фішбейн, Фрыд і іншыя. Што да С. Камісарава і Н. Білецкага-Язерскага, то ім больш падышла б эпітафія: «Тут ляжаць бальшавіцкія героі, якія своечасова пазьбеглі жовых рукавіцаў». Камісараў, перш чым перайсьці на бок бальшавікоў, быў актыўным меншавіком¹⁵², Білецкі-Язерскі нарадзіўся ў сям'і генэрал-лейтэнанта, удзельніка турэцкай і японскай войнаў¹⁵³***.

Стракапытаўцы былі непараўнальна больш літасьцівыя ў адносінах да сваіх ворагаў, чым пазьней гэтыя ворагі ў адносінах да іх. Гомельская й Магілёўская турмы былі перапоўненыя паўстанцамі. Яшчэ 1 красавіка ў Калінкавічах выездная сэсія Рэўваентрыбуналу Заходняга фронту разглядала справу васьмі паўстанцаў, прысуджаных да расстрэлу. У ліку гэтых васьмі быў камандзір 68-га палка Мічыгін, які сьмела заявіў, што зьяўляецца адным з арганізатараў паўстаньня****.

* *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 264.

** *Лялевіч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 58.

*** Тамсама. Б. 59.

**** Тамсама. Б. 17, 51.

У Магілёве Рэўваентрыбунал вынес сьмяротны прысуд 62 удзельнікам паўстанья, галоўным чынам з каманднага складу*. На працягу трох месяцаў, аж да ліпеня 1919 году, у Гомелі засядала Губэрнская Тройка ЧК, прысуджаючы амаль штодзённа да расстрэлу ўдзельнікаў і саўдзельнікаў паўстанья. Сярод асуджаных на сьмерць былі і раней названыя служачыя харчкаму Міхайлаў, Міхееў і Іваноў, але потым расстрэл быў заменены ім на дзесяць гадоў высылкі. «Аднак, — як са шкадаваньнем зазначае Г. Лялевіч, — Стракапытаў, Сьцёпін, зьвер і палач Крыдэнэр і бальшыня важакоў мяцязу са значнай часткай паўстанцаў выраставаліся ад карнай рукі пралетарскага правасудзьдзя»**.

Пераважная бальшыня стракапытаўцаў пазьбегла бальшавіцкай помсты; прарваўшы чырвоны заслон, які апаясаў Гомель, яны аб'ядналіся са сваёй жа часткай, якая раней заняла Рэчыцу. Потым Тульская брыгада накіравалася да фронту, разграміўшы пры гэтым смаленскі атрад Адамовіча, нягледзячы на тое, што яго падтрымліваў сваім агнём спэцыяльна прысланы з Мазыра бронецягнік. Пасьля стракапытаўцы ўдарылі з тылу на атрад свайго былога ваеннага камісара Ільлінскага, зламалі такім чынам савецкі фронт і перайшлі ў раёне мястэчка Хойнікі на бок пятлюраўцаў, якія перадалі іх польскай палявой жандармэрыі.

Сьпярша палякі іх раззброілі і ізалявалі ў лягеры пры мястэчку Шолкава. Летам 1920 г. газэта Б. Савінкава¹⁵⁴ «Варшавское Слово»¹⁵⁵ зьмясьціла вялікі артыкул «Русско-Тульский отряд» у сувязі з прыездам у Варшаву палкоўніка Сьцёпіна. Яшчэ раней бальшыня паўстанцаў разам са Стракапытавым пасля сорага вызваленьня зь лягеру пераехала з Польшчы ў Эстонію і ўвайшла часткова ў склад арміі Юдзеніча¹⁵⁶, а часткова ў Асобны Дабравольны Народны Атрад Беларускай Народнай Рэспублікі Булака-Балаховіча. Пасьля заканчэньня ваенных дзеяньняў яны працавалі ў Эстоніі на лесараспрацоўках. «Пазьней, — успамінае Г. Ля-

* Лялевіч Г. Стракапытаўшчына. Б. 51.

* Тамсама. Б. 52.

левiч, — мне прыйшлося прачытаць у адной з дробных варшаўскіх газэт за красавік 1922 году, што стракапытаўцы адыгралі немалую ролю ў наступных бандыцкіх налётах на тэрыторыю БССР, арганізаваных Савінкавым)* .

Чым растлумачыць, што добра ўзброеная, з дастатковай ваеннай падрыхтоўкай Тульская брыгада, роўная па колькасці байцоў дывізіі, толькі пяць дзён утрымлівала ў сваіх руках Гомель? (У той час як кепска ўзброеная і без баявой практыкі Слуцкая Дывізія БНР на працягу месяца стрымлівала бальшавіцкі фронт.) Чым растлумачыць, што выдатныя адозвы Палескага Паўстанчага Камітэту засталіся «гласом вопиющего в пустыне», не дайшоўшы да антыбальшавіцка настроеных сялян, а праз год 15 тысяч іх прымкнула да Дабравольнай арміі Булака-Балаховіча?

На гэтыя два пытанні можа быць толькі адзін адказ. У праграме стракапытаўцаў, што адлюстравалася і ў іхніх адозвах, адсутнічаў такі характэрны для эсэраў істотны момэнт — нацыянальны. Стракапытаўцы ня ведалі або не хацелі ведаць, што яшчэ ў сьнежні 1917 г. Гомельшчына прыняла самы актыўны ўдзел у Першым Усебеларускім Кангрэсе ў Менску й мела на ім шырокае прадстаўніцтва. Стракапытаўцы не прадбачылі, што празь сем гадоў пасля настойлівых просьбаў мясцовых жыхароў бальшавікі вымушаны будуць далучыць Гомельшчыну да БССР. Гэтую фатальную памылку Стракапытава ў пэўнай ступені ўлічыць і не паўторыць Савінкаў, калі разам з Дабравольнай арміяй Булака-Балаховіча накіруецца ў лістападзе 1920 г. у глыбокі савецкі тыл, а таму — менавіта таму — Булак-Балаховіч выглядаў для бальшавікоў непараўнальна большай небяспекай, чым Стракапытаў.

* *Лялевiч Г.* Стракапытаўшчына. Б. 52.

ДАБРАНСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

І. Е.

беларус, селянін зь вёскі Пастарнакі (1901 году нар.)

За дзесяць кілямэтраў ад гораду Мсьціслаўлю, за два — ад мястэчка Маляцічы, за восем — ад чыгуначнай станцыі Ходасы, на самай мяжы Крычаўскага, Чэрыкаўскага і Мсьціслаўскага раёнаў знаходзіцца вялікае сяло Добрае. Яно такое вялікае, што часткі яго маюць самастойныя назвы: Данілаўка, Барысаўка, Царкавішча (тут была царква), Ракаў Канец і Сяло. Тутэйшыя сяляне жылі вельмі заможна і мелі ў сярэднім па 100—150 дзесяцінаў зямлі, а ўвогуле амаль ніхто зь іх ня меў менш за 20 дзесяцінаў.

Маючы добры дастатак, сялянскія дзеці пасля пачатковае школы ішлі вучыцца далей у сярэднія й вышэйшыя навучальныя ўстановы. Многія зь іх сталіся дактарамі, інжынэрамі, каморнікамі, аграномамі, чыноўнікамі, а падчас Першае сусьветнае вайны большая частка дабранскае моладзі даслужылася да вялікіх і малых афіцэрскіх чыноў.

Да мясцовае інтэлігенцыі належалі: Валюжэнцы, Пуцілы, Асмалоўскія, Зяньковічы, Рахонскія, Астаньковічы, Пузырэўскія, Міхневічы, Язерскія і іншыя. Калі фронт пад уздзеяннем бальшавіцкае прапаганды разлажыўся, а ў гарадох стала холадна й голадна, бальшыня гэтай маладой інтэлігенцыі вярнулася ў роднае сяло.

Адным з апошніх вярнуўся ў Добрае гусар лейб-гвардыі Лявон Зяньковіч, у поўнай ваеннай форме, з шабляй і рэвальвэрам. Прыехаў ён на дзвюх падводах, нагружаных рознай зброяй — да кулямётаў уключна. І хаця ўсе вярнуліся з фронту ўзброеныя да зубоў, аднак усё ж палічылі за неабходнае спытацца:

— А нашто табе, Лявон, столькі? Яшчэ не наваैयाўся? Маці ўсе сьлёзы выплакала. Замест шаблі лепей жонку мець.

— Нашто? — адказаў Зяньковіч. — Празь некаторы час будзеце знаць, каго ваяваць, як матак і жонак абараняць. — І завяршыў свой адказ старой салдацкай песняй:

Жаўнерыкі-малойчыкі,
А дзе ж вашы жоны?
— Нашы жоны — ружжы заражоны.
Вось дзе нашы жоны...

І сапраўды, спачатку здавалася, што зброя зусім не патрэбная. Недзе пракатваліся праз гарады й сёлы франты грамадзянскае вайны, недзе ехалі па хлеб і па дарозе паміралі ад голаду людзі, недзе выразалі на сьпінах афіцэраў георгіеўскія крыжы й вырывалі сьвятарам бароды... Усё гэта было недзе, а Добрае самаізалявалася, ігнаравала загады аб мабілізацыі ў Чырвоную армію, сабатавала шляхам розных хітрыкаў харчраскладку. Афіцэры ўзяліся за плуг. Нават ваяўнічы Лявон Зяньковіч пайшоў у сваты да адной дзяўчыны, сам сасватаў яе і ажаніўся.

Аднак над Добрым зьбіраліся паступова хмары. Памыляўся той, хто думаў, што яго праміне Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя.

«Летам 1919 г., у самае жніво, — успамінае І. Е., — мы былі на полі і раптам заўважылі, што неба зацягвае дымам. Спачатку здалося, што гарыць лес, але мы не пачулі ўласьцівага лясным пажарам паху смалы. Гарэла Добрае. Хаця ад нашае вёскі Пастарнакі да Добрага дваццаць кілямэтраў, але па вечарох выразна чулася страляніна. Па ўсіх дарогах, што вялі да Добрага, стаялі чырвонаармейскія загараджальныя атрады, не прапускаючы нікога ні туды, ні адтуль. Так доўжылася два тыдні. І нарэшце мы даведаліся, што ў Добрае накіраваны дадатковыя вайсковыя часткі з Мсьціслаўлю й Чэрыкава. Потым страляніна сьціхла, неба ачысьцілася ад дыму. Ноччу, праз сон, я пачуў ціхі стук у акно нашае хаты й голас маці: “Гэта ты, Лявон?”

У хату ўвайшоў Лявон Зяньковіч і пакінуў яе на сьвітаньні. Удзень ён хаваўся ў лесе каля нашае вёскі, а начаваў у копах сена, куды мы й насілі яму ежу. Тымчасам мой старэйшы брат шукаў

мясьціну, дзе б Зяньковіч мог схавацца больш надзейна. І пасьяла доўгіх марных пошукаў такім сховішчам аказаўся шырака ведамы на Магілёўшчыне Цёмны Лес. Калі нязьвезенай заставалася толькі адна капа сена, я прывёз у ёй Зяньковіча ў Пастарнакі. Ноччу я праводзіў яго да Мсьціслаўлю, а адтуль у наступную ж ноч інжынер Пячкоўскі завёў Зяньковіча ў Цёмны Лес, дзе адрэкамэндаваў знаёмым зялёнаармейцам¹⁵⁷ як кіраўніка Дабранскага паўстанья. А па дарозе да Мсьціслаўлю Лявон Зяньковіч расказаў мне пра гэтае паўстаньне.

Нягледзячы на мірны лад жыцьця, дабранцы ўсё ж трымалі вуха востра. Таму калі ў Добрым паявіўся больш значны, чым калі-небудзь раней, атрад, што складаўся з камдэзаўцаў і харчармейцаў, то больш за трыста дабранцаў, якія ўхіляліся ад мабілізацыі, зараней схаваліся. Яны прайшлі праз франты сусветнае вайны, неаднойчы глядзелі сьмерці ў вочы, яны мелі шмат баявых адзнак, яны былі пакрытыя шрамамі ад ранаў, але яны не маглі, бо не хацелі, абараняць ненавісны ім бальшавіцкі дзяржаўны лад.

Два дні прабылі чэкісты ў Добрым, патрабуючы выдачы дэзэртыраў і выкананья харчраскладкі, але дарэмна. На трэці дзень дабранцы, што хаваліся ў бліжэйшых лясох, пачулі раніцай над усімі пяцьцю канцамі сяла шум — крычалі людзі, іржалі коні, мычалі каровы, бляялі авечкі, вішчалі сьвіньні, і над усім стаяў брэх сабак. Зразумела, што ўцекачы, пакінуўшы свае часовыя сховішчы, пачалі асьцярожна пасоўвацца да сяла, каб даведацца, што там адбываецца. Наблізіўшыся, яны ўбачылі, што чэкісты запрагаюць іхніх коняў у іхнія ж вазы, прывязваюць іхніх кароў, а на падводы грузяць авечак і сьвіней, хлеб і палатно. Было відаць, як звар'яцелыя ад страху і гора іхнія маткі, жонкі й дзеці кідаюцца бараніць сваё дабро, а чэкісты б'юць і штурхаюць іх.

Сабраўшыся вакол Зяньковіча, якога адразу прызналі важаком, дабранцы вырашылі даць чэкістам належны адпор. Дабранская моладзь, што мела вялікае баявое дасьведчаньне і ўзброілася самай найноўшай зброяй, кінулася ў наступ. Спачатку выбілі чэкістаў з царкавішча, дзе адразу на званіцы царквы паўстанцы ўста-

навілі кулямёт. Неўзабаве яны занялі ўсе астатнія часткі сяла. Раззброеных чырвонаармейцаў замкнулі ў лазьні, прыставіўшы да іх варту. Па дарозе да лазьні жанчыны хацелі забіць некаторых чэкістаў, якія асабліва жорстка абыходзіліся зь вяскоўцамі, аднак паўстанцы не дазволілі. Між тым частка чэкістаў пасьпела ўцячы, і ў хуткім часе яны вярнуліся разам з падмогай. На дапамогу чэкістам падыходзілі ўсё новыя і новыя сілы, аднак паўстанцы не здаваліся. Часткі сяла пераходзілі з рук у рукі, і кожны раз займаліся новыя пажары. Толькі праз два тыдні, калі да Добрага падышлі рэгулярныя часткі Чырвонай арміі, паўстанцы, не здаючыся і не складаючы зброі, адступілі¹⁵⁸.

“Крэпка біліся і з чэсьцю адступілі. Ніхто ня ўцёк, адышлі ў лес арганізавана”, — сказаў Лявон Зяньковіч.

А там, на ўскрайку лесу, паглядзелі яшчэ раз на роднае сяло, дзе заставаліся бацькі й маткі, жонкі й дзеці, сёстры й нарочоныя, потым моцна паціснулі адзін аднаму рукі на разьвітаньне і разышліся ў розныя бакі».

Дабранцы страцілі ў часе паўстаньня пятнаццаць чалавек забітымі й каля трыццаці параненымі. Лік забітых і параненых чэкістаў дакладна няведамы, аднак, трэба думаць, ён значна большы, чым страты паўстанцаў. Ні адзін узброены паўстанец ня даўся ў рукі чэкістам. Частка паўстанцаў разам зь Лявонам Зяньковічам пайшла ў Цёмны Лес, частка перабралася на Ўкраіну, дзе яны жылі і працавалі пад чужымі прозьвішчамі і з падробленымі дакумэнтамі. Чэкісты змаглі арыштаваць толькі параненых. Празь некаторы час у Чэрыкаве адбыўся адкрыты суд, дзе былі прысуджаны да расстрэлу схопленыя і завочна — нязлоўленыя паўстанцы, а сярод апошніх і Лявон Зяньковіч. У тым жа 1919 г. супраць дабранцаў пачаліся рэпрэсіі. А ўжо ў 1930 г. у беларускім непакорным сяле Добрым зь ягоных старых насельнікаў нікога не засталася.

У 1922 годзе ў сувязі зь пяцігодзьдзем Кастрычніцкай рэвалюцыі была аб’яўленая дзяржаўная амністыя, якой падлягалі і ўсе завочна асуджаныя дабранцы. Ніхто зь іх не вярнуўся, каб выкарыстаць гэтую амністыю, акрамя Лявона Зяньковіча. Ён скарыс-

таў яе, відавочна, таму, што хацеў убачыць сваю маці, жонку й дзіцятка. Аднак ён занадта даверыўся савецкім абяцанням. У тым жа годзе яго арыштавалі й саслалі на дзесяць гадоў на Камчатку. Праз адзінаццаць гадоў Лявон Зяньковіч прыслаў адтуль ліст, што адбыў прызначаны яму тэрмін пакараньня, аднак назад у Добрае ён ня вернецца. А куды й да каго вяртацца? Яшчэ за восем гадоў перад тым, як прыйшоў гэты ліст, сям'ю Лявона Зяньковіча выслалі ў Сібір, і там яна загінула.

БАРЫСАЎСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

П. П.

беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага павятовага ваеннага камісарыяту, потым рэпрэсаваны, пяць гадоў прабыў у канцэнтрацыйным лягерах, непасрэдна сьведка паўстаньня, у час якога яму было 25 гадоў (1894 году нар.)

Барысаўскае паўстаньне зьяўляецца адным з найбольш характэрных паўстанняў эпохі ваеннага камунізму¹⁵⁹. Змучаны Першай сусьветнай вайной народ з задавальненьнем прыняў савецкі лёзунг аб замірэньні, аднак, прыйшоўшы да ўлады, большавікі, каб захаваць яе, зноў пачалі праводзіць адну мабілізацыю за другой. І народ, які спачатку паверыў большавіком і аддаў за іх высокі працэнт сваіх галасоў пры выбарах ва Ўстаноўчы Сход¹⁶⁰, хутка расчараваўся ў большавікох і ня выявіў ніякага жаданьня паміраць за савецкую ўладу. Адсюль і такая вялікая колькасць дэзэртыраў. Хаця непасрэдна барацьбу зь імі вяла ЧК, аднак іх было так многа, што большавікі арганізавалі дадаткова камдэзы (камітэты па барацьбе з дэзэртырамі). Аднак і ЧК, і камдэзы не маглі прымусіць народ ваяваць, і доказам таму было Барысаўскае паўстаньне.

Перш чым перайсьці да аналізу паўстаньня, варта коратка ахарактарызаваць горад і навакольную мясцовасьць, дзе адбыліся хваляваньні. Барысаў — былы павятовы горад Менскай губэрні — ляжыць на левым беразе Бярэзіны, недалёка ад упадзеньня ў яе ракі Схі; за некалькі кілямэтраў ад гораду праходзіць Маскоўска-Брэсцкая чыгунка. Горад мае прадмесьці — Стары Барысаў і Новы Барысаў, што вырас блізу чыгуначнай станцыі й паступова зьліўся з горадам. У Барысаве й Новым Барысаве шмат прамысловых прадпрыемстваў: дзьве запалкавыя фабрыкі, адна паперня, адна карданажная фабрыка, шклозавод, шэсьць лесаспільных заводаў. Каля самага гораду пачынаюцца й цягнуцца на дзясяткі кілямэтраў барысаўскія хваёвыя лясы, якія ў вярхоўях Дзьвіны пераходзяць у непраходную пушчу. У гэтых лясох і пушчах пасья паўстаньня знойдуць сабе прытулак сотні партызанаў. Калі насельніцтва дваццаціпяцітысячнага па колькасьці жыхароў Барысаве складалася на 51 % з гебраяў, то наагул на Барысаўшчыне (разам з горадам) 82 % насельніцтва складалі беларусы.

Першымі савецкімі ўстановамі, зь якімі добра пазнаёміліся барысаўцы і якія ў іх лёсе адыгралі большую ролю, чым нават рэўкам, былі ЧК, ваенны камісарыят, палітбюро, камдзэ і харчкам (харчовы камітэт). Узначальваў ЧК Громаў. Па бацьку ён быў проста Шлёнскі, аднак, відавочна, вырашыў перамяніць сваё нявыразнае прозьвішча на больш грознае. Ваенны камісар латыш Бенгер, у мінулым фэльдфэбель царскай арміі, стаяў на чале ваеннага камісарыяту. Камсамалец Пушкарчук кіраваў палітбюро. У камдзэе за начальніка быў няпісьменны матрос Ядлоўскі. Харчовым камісарам стаўся Баршай¹⁶¹.

Менавіта з гэтымі ўстановамі, у першую чаргу, зьвязаны прычыны, ход і разьвязка паўстаньня. Калі ў сувязі з актывізацыяй дзеяньняў на польскім фронце Менск прыслаў у Барысаўскі ваенкамат загад аб прызыве ў Чырвоную армію мужчын ад 20 да 30 гадоў, то гэты колькасна вялікі прызыў засьпеў усе барысаўскія ўстановы, у тым ліку і ваенкамат, поўнасьцю непадрыхтаванымі. Мясцовыя начальнікі ня мелі мабілізацыйнага пляну й наагул не

былі ў стане яго скласьці. Для харчаваньня мабілізаваных на перасыльным пункце мелася толькі дзесяць пудоў аўса. Кашары стаялі нападурбураныя, з поўнасьцю няспраўнымі кухнямі пры іх. Пудеўкі з указаньнем месца прызначэньня мабілізаваных не дасылаліся зь Менску, а калі б нават іх і прысылалі своечасова, усё роўна развалены чыгуначны транспарт ня мог бы забясьпечыць адпаведнай колькасьцю цягнікоў. І тым ня менш павятовыя ўлады вырашылі правесьці прызыў неадкладна.

Адпаведна загаду ваенкамату на кожны дзень выклікаліся па чарзе дзеве воласьці з павету. Для больш хуткага афармленьня прызваных былі арганізаваныя дзеве прыёмныя камісіі. Людзі прыбывалі кожны дзень сотнямі, і пасяля павярхоўнага мэдыцынскага агляду іх накіроўвалі на мясцовы перасыльны пункт, што складаўся зь некалькіх дзясяткаў баракаў. У гэтых бараках Пушкарчук расклеіў лэзунгі тыпу: «Даёшь Варшаву!», развесіў партрэты Леніна, Троцкага, Зіноўева¹⁶², аднак самі баракі былі халодныя і зусім непрыстасаваныя нават для часовага пражываньня ў іх. Заместа ложкаў і пасьцельнай бялізны на падлозе ляжала леташняя гнілая саломка. Акрамя холаду, яшчэ больш мучыў голад. Тыя невялікія запасы, што мабілізаваныя ўзялі з дому, абдзяліўшы галодныя сем'і, скончыліся за дзень-два.

Харчкамісар Баршай арганізаваў дзеве экспэдыцыі. Адна зь іх рушыла на горад, рэквізуючы для навабранцаў пасьцелі, сяннікі, коўдры, падушкі, сталы, крэслы і іншае. Другая экспэдыцыя накіравалася ў вёскі павету, адкуль толькі што прыбылі мабілізаваныя, адбіраючы ў іхніх бацькоў, братоў, жонак і дзяцей апошнія мізэрныя рэшткі хлеба і пакідаючы іх на галодную сьмерць. Калі чуткі пра гэтыя акцыі ўладаў дайшлі да перасыльнага пункту, абурэньню мабілізаваных не было канца. Яны адразу ж пакінулі баракі й накіраваліся да будынку харчкаму.

Паход тысячаў мабілізаваных у цэнтар гораду, дзе знаходзіліся дзяржаўныя ўстановы, быў відовішчам незвычайным. Апынуўшыся ў будынку харчкаму, паўстанцы не знайшлі там камісара Баршай. Ён і ўсе адказныя камуністы раёну палічылі за лепшае

разьбегчыся. Толькі адзін ваенны камісар Бенгер паспрабаваў сьпярша накіраваць падпарадкаваны яму каравульны батальён супраць паўстанцаў, аднак той ня толькі не аказаў нікага супраціву мяцежнікам, але адразу перайшоў на іхні бок. Пасьля гэтага й Бенгер на пэўны час зьнік. Разагнаўшы такім чынам усе савецкія ўстановы, мабілізаваныя й чырвонаармейцы мясцовага вяртавога батальёну разышліся па сваіх вёсках і дамох, адмовіўшыся абараняць савецкую ўладу.

Хаця падчас хваляваньняў з боку паўстанцаў не было ніякіх крывавых эксцэсаў, затое яны пачаліся з боку камуністаў у адносінах да мяцежнікаў. Адразу ж было арыштавана некалькі сотняў жыхароў Барысава, якіх запозрылі ва ўдзеле ў паўстаньні або ў спачуваньні яму. Тымчасам палякі падыходзілі к Менску, і ў распараджэньні барысаўскіх уладаў не было карных атрадаў, каб накіраваць іх на аблавы дзээртыраў у вёсках павету. Тады мясцовы камдэз аб'явіў амністыю ўсім дзээртырам, абяцаючы не караць тых, хто прыйдзе з павіннай добраахвотна. Зьявіліся толькі адзінкі, сем'і якіх знаходзіліся ў абсягу, даступным для чэкістаў. Тысячы не зьявіліся. Ведаючы, што савецкая ўлада ніколі нікому нічога не даруе, яны пераклучыліся на партызанскую барацьбу з бальшавізмам. І ўсё ж, нягледзячы на тое што мясцовая ЧК штоночы расстрэльвала ў хваёвым лясочку Батарэі дзясяткі мяцежнікаў, яны не падавілі паўстаньня. Асноўная маса паўстанцаў пазьбегла арышту і прадоўжыла з бальшавікамі доўгую крывавую партызанскую барацьбу.

МІРСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

А. Л.

беларус, інтэлігент зь сялянаў, у часе паўстаньня шараговы Слуцкага Зводнага батальёну, меў тады 19 гадоў (1900 году нар.)

Мястэчка Мір Менскай губэрні, сама назва якога сьведчыць пра тое, што тут некалі варожымі бакамі быў заключаны мір, ніколі пазьней не апраўдвала сваёй назвы. Яго разбуралі двойчы (1655, 1706 гг.) швэды, у 1794 г. — расейцы, у 1818 г. — казакі Платава¹⁶³, падчас Першае і Другое сусьветных войнаў усё, што яшчэ заставалася, амаль зьнішчылі немцы й бальшавікі. Войны, як правіла, разбуралі датла ўсё мястэчка, хаця ягонае мірнае насельніцтва ніякага ўдзелу ў ваенных дзеяньнях не прымала. Жыхары Міра мелі вельмі пярэсты нацыянальны склад: бальшыню складалі гебраі, што мелі крамы, пра якія нават захавалася народная прымаўка: «Калі дзяўчына едзе ў Мір, то, значыць, яна зьбіраецца замуж», другое месца па колькасьці насельнікаў займалі беларусы-мяшчане, трэцяе — цыганы, якія да 80-х гадоў мінулага стагодзьдзя выбіралі тут свайго караля для цыганоў усяго краю¹⁶⁴, чацьвёртае — татары, што некалі служылі ў наёмным войску князя Вітаўта. Жыхары Міра былі таксама неаднастайныя і па сваім веравызнаньні: гебраі — іудзеі, беларусы — праваслаўныя, цыганы — каталікі, татары — магамятане. Тым ня менш выступ супраць бальшавізму аб'яднаў бальшыню зь іх, і зусім невыпадкова гэта паўстаньне пасля жорсткага бою закончылася менавіта ў Міры і атрымала ягонае ймя*.

Мірскае паўстаньне істотна адрозьніваецца ад Вяліскага. Калі Вяліскае паўстаньне было тыповым сялянскім стыхійным вы-

* Літаратура пра мястэчка Мір: *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 437—439; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 171, 251.

ступам бяз штабу і фронту, то Мірскае мела акрэсьленую накіраванасьць. Яно ў гэтых адносінах бліжэй стаіць да Слуцкага паўстаньня і зьяўляецца яго папярэднікам. А Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, пакліканая Першым Усебеларускім Кангрэсам, што адбыўся ў Менску ў сьнежні 1917 г., сталася яго арганізатыўным пачаткам. Гэты Кангрэс і ягоная Рада заклікалі беларускі народ да барацьбы за сваю нацыянальную незалежнасьць. Яны адначасна зьвярнуліся да ўсіх народаў краіны, заклікаючы іх да сумеснага змаганьня за агульную шчаслівую будучыню Беларускай Народнай Рэспублікі. Іхні заклік усюды знаходзіў водгук, аднак найбольш актыўна адазвалася на яго Случчына.

Сувязь Мірскага паўстаньня з Радай БНР выразна прасочваецца ў дзейнасьці групы патрыётаў зь мястэчка Вызна на Случчыне*. Гэтая група, выконваючы дырэктывы Рады, адыграла вялікую ролю, арганізуючы ў сьнежні 1917 г. і ў студзені 1918 г. па ўсёй Случчыне праз сходы і зьезды антыбальшавіцкія вясковыя, валасныя і павятовыя рады. Гэтыя ж рады, у сваю чаргу, сфармавалі ўзброеныя ўзводы й міліцыю колькасьцю пяцьсот штыкоў. Яны ж і павінны былі абараніць Случчыну ад нападу польскіх легіянераў Доўбар-Мусьніцкага¹⁶⁵, якія рабавалі з дазволу Саветаў Магілёўшчыну й Бабруйшчыну, а потым зьбіраліся ісьці далей на захад праз Случчыну.

Калі Случчыну ў 1918 годзе акупавалі немцы, гэтыя атрады часткова кансьпіраваліся і пераклучыліся на партызанскую барацьбу, адбіраючы ў немцаў рэквізаванае імі сваё дабро. Іх не спалохалі рэпрэсіі, якія ў адказ распачалі акупанты. У сьнежні 1918 г. немцы пакінулі Случчыну, якую ўсьлед занялі бальшавікі.

* Пазьней бальшавікі ня толькі выслалі значную частку жыхароў Вызны, але й зьмянілі назву ненавіснага ім мястэчка на Чырвоную Слабаду. Пра ролю м. Вызна ў антыбальшавіцкім змаганьні гл.: Голас Беларусі. 1948. № 4. Б. 3; Беларус на Чужыне. 1948. № 18 (22). Б. 2.

Новыя гаспадары адразу ж пачалі праводзіць мабілізацыю ў Чырвоную армію, ствараць камітэты беднаты, замянілі нямецкія рэквізыцыі яшчэ больш цяжкой харчраскладкай (харчовымі паборамі). Ураджайная глеба Случчыны, заможныя гаспадары-земляробы, нацыянальная сьведамасьць, густая заселенасьць і арганізаванасьць спрыялі таму, што працоўнае сялянства й камуністы не маглі ня ўступіць між сабою ў непрымірымыя варожыя адносіны.

І барацьба гэтая пачалася. Вясною 1919 г. беларускія патрыёты безь вялікіх цяжкасьцяў разагітавалі створаны бальшавікамі зь беларусаў Случкі Зборны Батальён. Калі Случкая ЧК паслала гэты батальён у Мір, каб пакараць местачкоўцаў за забойства двух камісараў, ён адразу ж перайшоў на бок жыхароў Міра. Да яго далучыліся і атрады народнай міліцыі. Для падаўленьня паўстаньня бальшавікі паслалі Трэці Менскі полк ГубЧК. Перастрэлка каля руінаў замку й рэчкі Міранкі доўжылася чатыры дні: 1, 2, 3 і 4 красавіка 1919 г. Было забіта 25 паўстанцаў і 30 чэкістаў. І гэтае ўзброенае выступленьне было разгромлена бальшавікамі*.

Аднак Мір — яшчэ ня ўся Случчына, а Случчына — ня ўся Беларусь. Праз год зь непараўнальна большай сілай выбухне Случкае паўстаньне і вестка пра яго пракоціцца па ўсёй краіне, якая імкнулася скінуць зь сябе бальшавіцкае ярмо.

НЯСЬВІЖСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

Старадаўні беларускі, славуты й маляўнічы, ахутаны паданьнямі Нясьвіж — горад Сымона Буднага¹⁶⁶ і Ўладыслава Сыракомлі¹⁶⁷. Упяршыню ён згадваецца ў 1223 г., калі князь Хведар Нясьвіжскі загінуў геройскай сьмерцю ў бітве з татарамі на рацэ Калцы¹⁶⁸. Хто толькі з чужаземцаў не спусташаў Нясьвіжу, руй-

* Літаратура пра Мірскае паўстаньне: Аб'яднаньне. 1949. № 11 (20). Б. 8; Новае Жыцьцё. 1951. № 8. Б. 3; Голас Беларуса. 1948. № 4. Б. 3; Беларус на Чужыне. 1948. № 18 (22). Б. 2.

нуючы яго часам дашчэнту! Неаднойчы расейцы і асабліва — князь Хаванскі¹⁶⁹ ў 1659 годзе. А ў 1791 г. царскія генэралы яшчэ ў дадатак вывезьлі каштоўнасьці Нясьвіжскага замку, зь якіх пазьней толькі нязначная частка была зьвернутая чырвонай Расеяй, згодна з Рыскай умовай 1921 году. У 1706 г. Нясьвіж зьнішчылі да пня швэды, у 1812 г. — французы, у 1941 г. — немцы. І кожны раз — калі раней, а калі пазьней — Нясьвіж адраджаўся, ды насуперак усім злыбедам ішла аб ім пагалоска па ўсёй краіне.

Тут у 1562 г. выдатны сын нашага народу Сымон Будны, бліжэйшы спадкаемца Францыска Скарыны, выдаў свой «Катэзіс», у прысьвячэньні да якога раіў князям Радзівілам, каб яны «ня толькі в чужоземскіх языцех кохалі», аднак шанавалі й любілі родную беларускую мову. Тут у 1604 г. Тамаш Макоўскі¹⁷⁰ апрацаваў ведамую карту Літвы «Магні Дуцатус Літчуаніае табула географіца». У багатай кніжніцы тутэйшага замку, што лічыла блізу дваццаці тысяч тамоў, пераважна XVII стагодзьдзя, мелася шмат іх на тагачаснай беларускай мове. У замкавым архіве перахоўваліся дакумэнты з гісторыі Літвы і паміж імі Прывілей Стэфана Баторыя аб дараваньні Нясьвіжу гербу — чорнага арла¹⁷¹. У тым жа замку, у ягонай Гэтманскай залі, побач з гэтманскімі булавамі й маршальскімі жэзламі Радзівілаў, красавалася вялікая калекцыя найпрыгажэйшых слуцкіх паясоў, гэтак добра апетых Максімам Багдановічам¹⁷². Тут, у Нясьвіжы, у дамініканскай школе набываў асьвету зьбяднелы шляхціч з фальварку Смольгаў, што на Бабруйшчыне, Людвіг Кандратовіч — ён стаўся потым шырака знаны як польскі і беларускі паэта Ўладыслаў Сыракомля. І тут жа скончыў настаўніцкую сэмінарыю Якуб Колас.

Да росквіту Нясьвіжу спрычыніліся магнаты Радзівілы, якія ў XVI стагодзьдзі абралі яго сваёй рэзідэнцыяй. Гэта іхнім коштам пабудаваныя велічны замак з прыгожым палацам, што мае 12 прасторных заляў, прывабны Фарны касьцёл паводле праекту дойліда італьянца Бэрнардоні¹⁷³, кляштары — Дамініканскі, Бэрнардынскі й Бэнэдыктынскі, цудоўная ратуша з арламі на вежы,

чароўная Слуцкая брама з каплічкай наверху і г. д. Аднак менавіта прыгоннікі-беларусы стварылі багацьце Радзівілаў, аддавалі ім свае здатнасьці, цесьлявалі й муравалі, абмываючы ўсе гэтыя пабудовы, поўныя раскошы, сваім потам і сьлязамі, ад якіх, як сьцьвярджае народнае паданьне, пацякла зь Нясьвіжчыны да Нёману рака Вуша. Адзін з Радзівілаў («Пане Коханку») ¹⁷⁴ неяк ганарліва заўважыў: «Кароль ёсьць кароль у Кракаве, а я — у Нясьвіжы»... Таму зразумела, чаму ў беларускім фальклёры ёсьць прыказка: «Стаіць, як Міхась зь Нясьвіжу», азначаючы падбітага цяжкім прыгонам селяніна. З часам некаторыя з Радзівілаў пачыналі разумець, скуль яны паходзяць, да каго належаць ды і каму абавязаныя. І тут адразу згадваецца сьветлая постаць княгіні Магдалены Радзівіл ¹⁷⁵, што падтрымлівала беларускіх нацыянальных дзеячаў, а калі ейная шматгадовая прыцелька графіня Караставец назвала яе неяк полькай, дык пачула ў адказ: «Не! Я — беларуска».

Якія толькі шматлікія ворагі не спрабавалі падбіць вольналюбных нясьвіжаўцаў! Аднак на іх, як і на ўсю краіну, паволі насоўвалася найбольшая, у параўнаньні з колішнімі, пошасьць — расейскія бальшавікі. Яшчэ ў лістападзе 1917 г. у тутэйшым замку адбыўся зьезд бальшавікоў 2-е арміі Заходняга фронту, які абраў ваенна-рэвалюцыйны камітэт, што меў на мэце гвалтам падпарадкаваць сваёй волі беларусаў. На пачатку 1919 г., калі немцы пачалі самохаць пакідаць акупаваную імі Беларусь, адразу заварушыліся мясцовыя агенты Масквы. Перш за ўсё яны захапілі маёнтак Малева і зь вялікім спрытам прысабечылі там коней, стварыўшы такім чынам чырвонаармейскі конны атрад. Гэты эскадрон на чале з Андрэем Пракапчуком ^{*176} рушыў на мястэчка Лань,

* Пракапчук Андрэй Якаўлевіч, правадзейны сябра Акадэміі Навук БССР, доктар мэдычных навук, прафэсар дэрматалёгіі, заслужаны дзеяч навук БССР. У гады грамадзянскай вайны старшыня рэўкаму ў Лані, потым камандант, а пазьней ваенны камісар Нясьвіжу.

дзе арыштаваў абранага насельніцтвам старшыню валасной управы эсэра Кадэбскага і ўтварыў із свайго складу рэўкам, а потым, пасья таго як немцы пакінулі Нясьвіж, накіраваўся туды*.

Адразу пасья адыходу немцаў нясьвіжаўцы абралі Камітэт на чале з папулярным доктарам Бароўскім, які перадусім пракапчукоўцы, да якіх далучылася жменька мясцовых камуністаў, разагналі. Адначасна ў першую чаргу створаная ЧК распачала арышты мясцовых жыхароў, скарыстаўшы пад турму Бэнэдыктынскі

* Вось як апавядае А. Пракапчук аб гэтых і наступных падзеях: «Як толькі даведаліся, што немцы пачалі адводзіць сваё войска, мы адкрылі баявыя дзеянні. Захапілі маёнтак Радзівілаў “Малева”, канфіскавалі коней і пасадзілі на іх нашых хлопцаў. Пасья гэтага атрад рушыў на Лань. У Лані мы арыштавалі старшыню валасной управы Кадэбскага і ўтварылі рэўкам. Я стаў яго старшынёй. Неўзабаве да нас зьявілася нясьвіжская група таварышаў — Розэнблом, Татур і Стыкуць. Пачалі раіцца, як трэба дзейнічаць у Нясьвіжы. Я выказаў думку, што трэба неадкладна браць уладу ў свае рукі. Нясьвіжскія таварышы запырэчылі: “У горадзе яшчэ стаяць немцы, у іх артылерыя”. Тады я сказаў: “Вы рыхтуецеся, а немцаў мы пужанём так, што яны адразу пойдучь зь Нясьвіжу. Як толькі мы дамо зялёную ракету, вы запаліце на ўскраінах Нясьвіжу салому. І няхай вашыя людзі крычаць на ўвесь голас, што падыходзіць Чырвоная армія, страляніну ўзьніміце. А мы тымчасам захопім станцыю Арда”. Зрабілі так, як задумалі. Наш невялічкі атрад захапіў Арду, я прыставіў наган да скроні тэлеграфіста і загадаў перадаваць у Нясьвіж: “Станцыя Арда знаходзіцца ў руках Чырвонай арміі. Я — камісар. Загадваю неадкладна спыніць адпраўку эшалонаў з хлебам у Германію”. Нясьвіжская група тымчасам праводзіла сваю “дэманстрацыю”: запалілі салому, пачалі страляць. І мы ўзьнялі страляніну са сваіх дубальтовак — жах. Немцы і пайшлі зь Нясьвіжу са сваёй артылерыяй, як міленькія. Я быў абвешчаны камандантам Нясьвіжу, а затым — ваенным камісарам». (*Пракапчук А.* З перажытага // *Полымя.* 1968. № 11. Б. 163—164).

кляштар. Аднак дарма — тая самая ЧК і не прыпушчала, што на змену Камітэту доктара Бароўскага нясьвіжаўцы патаемна стварылі вайсковую арганізацыю, якую ачоліў настаўнік гімназіі Мянчыслаў Валністы.

«Аднойчы ноччу, — піша ў сваіх успамінах Пракапчук, — я разам з чырвонаармейскім атрадам рушыў на выкананьне баявога загаду — прыняць удзел у барацьбе з атрадамі пілсудчыкаў, якія наступалі ў раёне вёскі Сіняўка. Пакуль мяне не было ў Нясьвіжы, там пачалося контррэвалюцыйнае паўстаньне: раніцай ворагі напалі на савет, забілі старшыню ЧК Татура і Грынблата. Мой атрад толькі што вярнуўся ў горад. Але ініцыятыва была ў руках паўстанцаў, і нам давалося адступець»*.

У сапраўднасьці ўсё было ня так. Уночы з 14 на 15 сакавіка чатыры ўзводы паўстанцаў пад агульным камандаваньнем Мянчыслава Валністага авалодалі Нясьвіжам зьнянацку для пракапчукоўцаў, якія пасля кароткае бязладнае страляніны бадай у аднэй блізьне ўцяклі з гораду ў кірунку да Менску, пакінуўшы тутэйшых камуністаў на ласку паўстанцаў.

Застаўшыся бяз войска, мясцовыя бальшавікі спрабавалі ўсё ж змагацца, аднак у часе бітвы загінулі старшыня выканкаму Файнбэрг, камісары Розэнблюм і Грынблат ды старшыня ЧК Татур. У той час, калі іхнія аднамысьнікі гінулі, пракапчукоўцы, затрымаўшыся ў двух кілямэтрах ад Нясьвіжу ў Рудаўцы — панскім двары зь вялікім мураваным домам, — чакалі вялікі атрад, які абяцаў даслаць павядомлены імі па тэлефоне губэрнскі камісар Крывашэін¹⁷⁷. І толькі ўвечары 16 сакавіка, калі на шляху паказалася рота, дасланая зь Менску, пракапчукоўцы разам зь ёю рушылі на Нясьвіж¹⁷⁸.

Камісар Крывашэін, той самы, які ў лістападзе 1917 г. разгнаў штыхамі сібіракоў Першы Ўсебеларускі Кангрэс, у сваёй справаздачы 19 сакавіка на паседжаньні Менскага губэрэўкаму заў-

* *Пракапчук А.* З перажытага. Б. 164.

важыў: «Досыць было мець 30 добра ўзброеных камуністаў, каб прагнаць банды зь Нясьвіжу»* .

А ў сапраўднасьці паўстанцы, узброеныя старымі вінтоўкамі розных сыстэмаў, да апошняга патрона змагаліся некалькі гадзінаў супраць блізу сотні чырвонаармейцаў, якія, апрача вінтовак і гранатаў, мелі два кулямёты. Толькі пад аховай цемры яны пакінулі Нясьвіж, адышоўшы да бліжэйшага мястэчка Альбы, аднак бальшыня зь іх падалася да Баранавічаў, дзе далучылася да батальёну маёра Дамброўскага¹⁷⁹ .

На другі дзень пракапчукоўцы схапілі чаловых паўстанцаў у Альбе і пасыла катаваньняў у Бэнэдыктынскіх мурах расстралялі ў Крыжацкім Лесе. Гэта былі: Мячыслаў Валністы, Палікарп Каляда, Станіслаў Іваноўскі, Аляксандар Шыдлоўскі, Нічыпар Янушкевіч.

За часоў Польшчы іх, закапаных бяз трунаў, перанеслі на Нясьвіжскі могільнік пры Клецкім гасьцінцы, паставіўшы на іхняй брацкай магіле вялікі крыж з чырвонага граніту.

Сярод іншых галоўных паўстанцаў, закатаваных пракапчукоўцамі, згадваюцца Касьцюкевіч і Корбут. Маці выратавала ад варажае кулі начальніка паліцыі пры паўстанцах Міхася Красьніцкага, перахоўваючы яго да прыйсьця легіянераў, як кажуць, у падземельлі паміж замкам і Міхайлаўскай гарой, аднак, захварэўшы там на сухоты, ён пражыў пасыла гэтага нядоўга — за ягонай труной ішоў увесь Нясьвіж.

Да верасьня 1939 году ў актавай залі Нясьвіжскае гімназіі імя Ўладыслава Сыракомлі¹⁸⁰ вісеў вялікі партрэт Мячыслава Валні-

* «Гэта аказалася рота, пасланая Крывашэіным. Рота мела два кулямёты, так што нам было чым пужануць мяцежнікаў. Мы падзяліліся на дзве групы і атакавалі Нясьвіж з розных бакоў, а тут якраз падасьпеў броненягнік і даў некалькі артылерыйскіх стрэлаў. Контррэвалюцыянэры ў паніцы пакінулі горад» (*Пракапчук А. З перажытага*. Б. 164). Здаецца, Пракапчук думае, быццам ніхто зь ягоных гарапашных чытачоў ня ведае, што ад Нясьвіжу да бліжэйшае чыгуначнае станцыі Гарадзеі аж 14 кілямэтраў.

стага. Да таго ж часу на рынку супраць ратушы стаяў адмысловы помнік з імёнамі ўсіх тых герояў паўстання, што загінулі ў змаганьні або па ім у савецкіх засьценках.

СЛУЦКІ ФРОНТ БНР (СЛУЦКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ)

В. З.

беларус, настаўнік, удзельнік Слуцкага змаганьня, меў у той час 19 гадоў (1901 году нар.)

А. Д.

беларус, сьвятар, у мінулым афіцэр Слуцкай Дывізіі, меў у той час 24 гады (1896 году нар.)

Г. К.

беларус, паэта, сьведка Слуцкіх падзеяў, меў у той час 13 гадоў (1907 году нар.)

Ёсьць паміж адвечных сузор'яў зоры-альфы, зоры найбольш вялікія, зоры найбліскучыя і найяскравыя, па якіх калісьці навукоўцы вызначалі лёс народаў і краінаў, зоры, якімі кіраваліся падарожнікі ў акіянах і пустынях у пошуках зямлі й вады. Нам заўсёды прыгадваюцца гэтыя зоры пры ўспаміне аб Слуцкім паўстаньні. Паміж шматлікіх антыбальшавіцкіх паўстаньняў на Беларусі яно зьяўляецца паўстаньнем-альфай. Меліся ў нас паўстаньні і больш колькасныя па ліку змагароў, як Вяліскае, і ня горш арганізаваныя, як Гомельскае, і ня менш зацятыя, як Парэцкае, Барысаўскае, Івянецкае, Койданаўскае, Мірскае, Рагачоўскае, Панькоўска-Будаўскае, Бешанковіцкае і шмат іншых. Аднак ні адно з гэтых паўстаньняў не адбіла ў такой ступені наш нацыянальны супраціў расейскаму акупанту, як Слуцкае, што пакінула найбольшы, найбліскучы і найяскравы сьлед у гісторыі беларускага вызвольнага змаганьня. Таму нездарма ні адно з нашых паў-

станьняў не сустрэла такога хуткага супрацьдзеяння з бальшавіцкага боку, як Слуцкае. Бальшавікі з самага пачатку хацелі зліквідаваць яго праз сваю агентуру знутры, яны потым абвалілі на яго ўсю сваю рэпрэсіўную сілу, яны, нарэшце, дагэтуль прабуюць у сваёй літаратуры ўсяляк зганьбіць яго.

Случчына знаходзіцца ў цэнтры этнаграфічнай Беларусі і амаль поўнасьцю ахоплівае былы Слуцкі павет Менскай губэрні. Яна ляжыць на ўзвышаным водападзеле басэйнаў Балтыйскага й Чорнага мораў — паўночную частку яе амывае апеты ў беларускім фальклёры й мастацкай літаратуры гістарычны Нёман, на поўдзень цякуць маляўнічыя рэкі Лань і Случ, левыя прытокі Прыпяці. Глеба тут найбольш урадлівая з усёй Беларусі. Гліністая, яна вельмі цяжкая для апрацоўкі, аднак, адначасна, аддзячвае земляроба багатым плёнам.

Маючы такія ўраджаі, ня ведаючы да таго ж засух і паводак, Случчына вызначалася вялікім працэнтам заможных сялян¹⁸¹. Нездарма ёсьць і прыказка: «У Слуцку ўсё па-людзку», супрацьлеглая другой, ня менш характэрнай: «Кепска каля Віцебску, а ля Воршы 'шчэ горша».

Заможная Случчына амаль уся была пісьменная. Паказальна, што мястэчка Семежава, дзе ў далейшым канцэнтраваліся галоўныя сілы паўстанцаў, ужо ў 1868 г. мела народнае вучылішча, а значна раней — царкоўна-прыходзкую школу*. І ні адна вобласць Беларусі не дала столькі пісьменьнікаў, як Случчына. Адсюль паходзяць: аўтар першага беларускага рамана Цішка Гартны¹⁸², пісьменьнікі-нашаніўцы Хведар Чарнышэвіч, Алесь Гурло¹⁸³, Лявон Лобік¹⁸⁴ і іншыя. Тут нарадзіўся й быў у 1920 годзе расстраляны бальшавікамі Фабіян Шантыр¹⁸⁵ — аўтар кнігі на беларускай мове «Патрэбнасьць нацыянальнага жыцьця для беларусаў і Самаадзначэньня народу» (Слуцк, 1918). Адсюль выйшлі больш позьнія пакаленьні пісьменьнікаў: Адам Бабарэка¹⁸⁶, Кузьма Чорны¹⁸⁷, Максім Лужанін¹⁸⁸, Рыгор Мурашка¹⁸⁹, Паўлюк

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. С. 530.

Шукайла¹⁹⁰, Юрка Гаўрук¹⁹¹, Алесь Вечар¹⁹², Рыгор Крушына¹⁹³, Міхась Кавыль¹⁹⁴, Уладзімер Клішэвіч¹⁹⁵, Лявон Случчанін¹⁹⁶, Янка Золак¹⁹⁷ і многія, многія іншыя. Зразумела цяпер, чаму Случчына з такім патрыятычным уздымам сустрэла Акт 25 сакавіка 1918 году, які абвясціў незалежнасць Беларускай Рэспублікі. Зразумела таксама, чаму яна са зброяй у руках змагалася за яго ажыццяўленьне*.

Яшчэ ў 1918 годзе, пад нямецкай акупацыяй, у Слуцку быў арганізаваны Беларускі Нацыянальны Камітэт на чале з старшынём Паўлам Жаўрыдам¹⁹⁸, які адразу прыступіў да ўстанаўлення Беларускай дзяржаўнасці на мясцох**¹⁹⁹. Гэты Камітэт у цесным кантакце з патрыётамі мястэчка Вызна стварыў у кожным населеным пункце мясцовыя рады***. Адначасна сярод месцакоўцаў і вяскоўцаў вялася настойлівая агітацыйная работа, заклікаючы ўсіх стаць пад сьцягі Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і даць адпор яе ворагам. Гэтыя захады не прапалі марна.

У снежні 1918 г. Случчыну занялі бальшавікі. Першы ж дзень свайго прыходу яны адзначылі ліквідацыяй Беларускага Нацыянальнага Камітэту і арыштам ягонага старшыні. Варта прыгадаць, што значная частка зямлі на Случчыне належала магнатам, такім, як князь Радзівіл, княгіня Гогенлоэ, князь Вітгенштэйн і іншыя²⁰⁰, аднак бальшавіцкі лёзунг «Зямля — сялянам!» не сустрэў на мясцох гарачай падтрымкі. Верагодна, случкакам быў ведамы іншы, больш дэмакратычны мэтад вырашэння аграрнай праблемы, які карэнным чынам адрозніваўся ад савецкага, аднак яны ў той час ня мелі трывалага грунту пад нагамі. Імкнучыся замацаваць за сабою ўладу, бальшавікі арганізавалі на добраахвотных пачатках

* Семёнов В. П. Россия. Т. IX. Б. 527—528, 546; Смоліч Аркадзь. Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 546.

** Найдзюк Язэп. Беларусь учора й сяння. Б. 180.

*** Гальяш. Беларускія народныя паўстаньні // Голас Беларуса. 1948. № 4. Б. 2; Амор Я. Слуцкае паўстаньне // Беларус на Чужыне. 1948. № 18 (22). Б. 2.

зь мясцовых жыхароў — беларусаў, гебраяў, рускіх, татараў — Слуцкі Зводны Батальён. Гэта той самы батальён, што, як ужо адзначалася, чатыры дні — 1, 2, 3 і 4 красавіка 1919 г. — змагаўся з Трэцім Менскім палком ЧК, пасланым для ліквідацыі Мірскага паўстання*.

10 жніўня 1918 году²⁰¹ Слуцк занялі палякі, захапіўшы адначасна значную частку Беларусі. Павал Жаўрыд уцёк з бальшавіцкай турмы і зноў аднавіў у Слуцку Беларускі Нацыянальны Камітэт, які пачаў дзейнічаць падпольна²⁰². Шматлікія рэквізыцыі, паборы, грабязы, падпалы, гвалтаваньні й забойствы адзначылі сабою ўладу Біалого орла²⁰³. Згодна з больш позьнімі звесткамі, у дзесяці валасьцях Слуцкага павету было спалена 323 гаспадаркі, рэквізавана 469 коней, 2260 кароў, 2199 авечак, 974 сьвіньні, забрана 784 падводы, забіта 33 асобы. Случчына адказала на новы прыгнёт партызанскім рухам. Да вясны 1920 г. слуцкія партызанскія аддзелы мелі каля тысячы чалавек**. Яны рабілі засады, забівалі жандараў і афіцэраў, разьбівалі невялікія атрады палякаў, нарыхтоўвалі зброю. Карныя атрады палякаў наляталі на мястэчкі й сёлы Случчыны. Слуцк быў аб'яўлены на асадным становішчы. Звыш ста случчакоў было арыштавана. У ноч на 23 красавіка польскія легіянеры нечакана акружылі мястэчка Грэсак і захапілі 14 партызанаў. Раніцою партызаны падзмоцненым канвоем былі адпраўлены ў Слуцк. 24 красавіка ваенна-палявы трыбунал прысудзіў усіх 14 «за здраду і змову супраць войска польскага» да расстрэлу***.

Асабліва жорстка палякі абыходзіліся з гебраямі: адсякалі шаблямі бароды, гвалтавалі дзяўчат, забівалі старых і дзяцей. І. Лочмель, які падае гэтыя звесткі, завяршае іх пералік паведамленьнем, што слуцкія партызаны «рыхтавалі ўзброенае паў-

* *Віціна Ж.* Збройны пачын // Аб'яднаньне. 1949. № 11 (20). Б. 8; *С. Ш.* Няўміручы помнік у вякох // Новае Жыцьцё. 1951. № 8. Б. 3.

** *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы... С. 97, 106.

*** Тамсама. Б. 106.

станьне да мамэнту наступу Чырвонай арміі»*. І гэта таксама верагодна, аднак узьнікае пытаньне: толькі супраць каго яны рыхтавалі гэтае паўстаньне?

У ліпені 1920 г. бальшавікі занялі Слуцчыну падчас свайго наступленьня на Польшчу, аднак 15 жніўня пад Варшавай яны былі ўшчэнт разьбітыя і пачалі адступаць. Палякі ж наступалі марудна, баючыся, напэўна, адарвацца ад сваіх базаў і паўтарыць такім чынам аналягічную памылку бальшавікоў. У выніку паміж двума франтамі ўтварылася паласа «нічыйнай» зямлі, шырынёю ад 50 да 200 кілямэтраў, у якой аказалася і Слуцчына. На пачатку лістапада палякі спыніліся на лініі, якая і стала праз год адпаведна з Рыскім дагаворам граніцай паміж БССР і Польшчай, а бальшавікі пачалі зноў наступаць, звужаючы паласу «нічыйнай» зямлі. Аднак гэтая тэрыторыя зусім не была «нічыйнай» зямлёю, а Беларусьсю. Менавіта тады і выбухнула Слуцкае паўстаньне.

14 лістапада 1920 г. у «нічыйм» Слуцку — цэнтры «нічыйнай» Слуцчыны — адбыўся Першы Беларускі Зьезд Слуцкага павету. Тут, у доме Вайніловіча²⁰⁴, сабралася 107 дэлегатаў ад гораду Слуцку і 15 валасьцей ягонага павету, прадстаўнікі генэрала Булака-Балаховіча, старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітэту Паўлюкевіч²⁰⁵. Старшынёй зьезду быў выбраны Васіль Русак²⁰⁶, намесьнікам — Пракулевіч²⁰⁷** . Пасьля адкрыцьця зьезду і прывітаньняў дэлегатаў на трыбуну, упрыгожаную нацыянальнымі бел-чырвона-белымі сьцягамі, падняўся добра ведамы ўсім Павал Жаўрыд. Ён абвесьціў, што прыехаў сюды па даручэньні ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі як камісар Рады БНР на Слуцкі павет. Гучныя дружныя воплескі былі доказам павагі і адданасьці дэлегатаў свайму ўраду. Потым Павал Жаўрыд заявіў, што падчас ягонай адсутнасьці, калі ён быў выкліканы ўрадам БНР, ягоны намесьнік Паўлюкевіч у сваёй дзейнасьці не адзін раз выявіў пра-

* *Лочмель И. Ф.* Очерк истории борьбы... С. 106.

** Тыя, што пайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына // Беларускі Скаўт. 1946. № 1. Б. 15.

польскія сымпаты і гэтым страціў давер з боку беларускіх патрыётаў. На зьездзе выступілі дзесяць дэлегатаў: В. Русак, капітан Анціповіч²⁰⁸, капітан Самусевіч²⁰⁹, Юры Лістапад²¹⁰, Юльян Сасноўскі²¹¹, Г. Грынко²¹², С. Бусел²¹³ і інш.* Зьезд выдаліў із залі свайго паседжаньня Паўлюкевіча і выбраў Часовую Раду Случчыны з 17 чалавек на чале зь беларускім эсэрам Пракулевічам**. Усебакова й дакладна абмеркаваўшы становішча, зьезд прыняў наступную рэзалюцыю:

Першы Беларускі Зьезд Случчыны, скліканы ў ліку 107 асобаў, вітае Найвышэйшую Раду Беларускае Народнае Рэспублікі і заяўляе, што ўсе свае сілы аддасць на адбудову Бацькаўшчыны, катэгарычна пратэстуе супраць заняцьця нашае Бацькаўшчыны чужацкімі і самазванчымі савецкімі ўладамі. Хай жыве вольная, незалежная Народная Беларуская Рэспубліка ў яе этнаграфічных межах!***²¹⁴.

Неўзабаве пасля зьезду, 21 лістапада²¹⁵, Рада Случчыны абнародавала дэкларацыю, у якой гаварылася:

У момэнт самавызначэньня ўсіх народаў і змаганьня іх за сваю самастойнасьць і свабоду Беларуская Рада Случчыны выконвае волю сялянства, паслаўшага яе і даверыўшага ёй абарону незалежнасьці нашае Бацькаўшчыны Беларусі, заяўляе ўсяму сьвету аб дамаганьнях, намерах беларускага сялянства, аб тым, што Беларусь павінна быць вольнай незалежнай Рэспублікай у яе этнаграфічных межах. Абвяшчаючы аб гэтым і зьяўляючыся выразцелькай волі народу, Слуцкая Рада дэкларуе цьвёрда стаяць за незалежнасьць роднае Беларусі і бараніць інтарэсы сялянства ад гвалту з боку чужаземных захопнікаў, і ў выпадку патрэбы нават сілаю аруж-

* Я. А. Слуцкае паўстаньне // Моладзь. 1949. № 14. Б. 8.

** *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 181.

жа, нягледзячы на лічбовую перавагу ворага, думаючы, што наша справа — справа праўдзівая, а праўда заўсёды закрасуе* 216.

Яшчэ вечарам 14 лістапада, адразу ж пасля зьезду, які працягваўся ў сувязі з ваенным становішчам толькі адзін дзень, ягонныя дэлегаты выехалі ў вёскі й мястэчкі па валасьцях: Грозаўскай, Грэскай, Пароўскай, Раманаўскай, Чапліцкай, Быстрыцкай, Старобінскай, Вызьненскай, Капыльскай, Цімкавіцкай і інш.** Яны пачалі падрыхтоўку ўзброенага паўстаньня, знаёмячы сялянства з рэзалюцыяй зьезду, а пазьней — з дэкларацыяй Рады Случчыны. Прамовы, звароты, рэзалюцыі й дэкларацыі з энтузіязмам успрымаліся кожным случчанінам, глыбока пранікаючы ў ягонае сэрца. З патаемных сховаў сяляне пачалі даставаць зброю, ужо не адзін раз выкарыстаную імі ў мінулым. У вёсках і мястэчках вакол мясцовых радаў узніклі ўзброеныя аддзелы, ядром якіх стала Слуцкая народная міліцыя ў ліку 500 байцоў. Дзяўчаты запісваліся ў Чырвоны Крыж і вучыліся рабіць перавязкі. Жанчыны зьбіралі палатно, шылі для сваіх салдатаў бялізну, кашулі, а з найбольш тонкага кужалю рабілі бінты і шчыпалі яго на корпію замест ваты. Яны ж вышывалі на нацыянальных бел-чырвона-белых сьцягох словы: «Тыя, што першыя паўсталі й пайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына»***.

Мацеры, заціскаючы ў сабе мацярынскі інстынкт і сьлёзы, бласлаўлялі дзяцей на ратны подзьвіг, гаворачы пры гэтым: «Трымайцеся, хлопцы!». Яны былі дастойныя тых ведамых па ўсёй краіне слупкіх прыгонных ткачых, што, як сказаў Максім Багдановіч, ткалі замест загаданага ім пэрсідзкага ўзору «цвяток радзімы васілька».

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сяння. Б. 181—182.

** *Я. А. Слуцкае паўстаньне*. Б. 8.

*** *Ул. Немановіч*. Пайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына // Наперад. 1949. № 15. Б. 3—5; Тыя, што пайшлі паміраць, каб жыла Бацькаўшчына // Беларускі Скаўт. 1946. № 1. Б. 15.

Аднак пяройдзем ад кволых рамантычных васількоў да суворай мужнай рэчаіснасці. Тымчасам на фронце й на межах «нічыйнай» зямлі адбыліся змены. Палякі пачалі адступаць, а бальшавікі, відавочна, інфармаваныя пра гэта сваёй разведкай, паскорылі тэмп наступлення, аднак пазбягалі непасрэднага сутыкнення з палякамі. Яны ўжо занялі чыгуначную станцыю Асіповічы і мястэчка Старыя Дарогі, іхнія перадавыя часткі, не сустрэўшы ніякага супраціву, падышлі да мястэчкаў Любань і Ёрэчча, калі вайсковае камандаваньне Рады Слуцчыны загадала 24 лістапада сваім вайсковым аддзелам, яшчэ не пасьпеўшым за такі кароткі час сфармавацца, пакінуць Слуцк і адысці да мястэчка Семежава*. Гэтае адступленьне яшчэ дыктавалася тым меркаваньнем, што і ў самім Слуцку меліся прасавецка настроеныя групы насельніцтва, якія былі небясьпечныя для абаронцаў гораду пад час наступу бальшавікоў.

Яшчэ бальшавікі не пасьпелі захапіць пакінуты бяз бою Слуцк, як у Семежава на працягу трох дзён сабралася дзесяць тысяч узброеных паўстанцаў. Спачатку зь іх быў сфармаваны Першы Беларускі Слуцкі полк пад камандаваньнем палкоўніка Гаўрыловіча²¹⁷. На другі дзень аформіўся Другі Беларускі Грозаўскі полк, укамплектаваны пераважна моладзьдзю мястэчка Грозаў, камандаваньне гэтым палком было даручана капітану Семянюку²¹⁸. Названыя два палкі ўвайшлі ў склад Першай Беларускай Слуцкай Дывізіі, камандзірам якой быў спачатку капітан Анціповіч, а потым — капітан Сокал-Кутылоўскі²¹⁹. Трэба адзначыць, што палкі дзяліліся на батальёны, роты, узводы, аддзелы, адпаведна з колькасьцю кваліфікаваных беларускіх афіцэраў пры іх**.

27 лістапада Першая Слуцкая Дывізія ўвайшла ў баявое сутыкненьне з бальшавікамі. Баі разгарнуліся каля вёсак Быстрыца, Верабейчыцы, Васільчыцы, Чарнагубава, Васілішкі, Дашна-

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 182; Хроніка асноўных падзей Слуцкага паўстанья // *Бацькаўшчына*. 1947. № 3 (27 лістапада).

** *Я. А. Слуцкае паўстаньне*. Б. 8.

ва, Лютавічы, Мацкевічы, Морач, Целядовічы і інш., каля мястэчка Капыль, Цімкавічы, Вызна і інш. Нечакана для сябе 16-я Чырвоная армія сутыкнулася з фронтам, які расцягнуўся на сто кіляметраў*. Барацьба была няроўная, і ў гэтай няроўнасьці найбольшы гераізм случкавоў. Насьпех сфармаваная беларуская дывізія каля месяца стрымлівала націск бальшавіцкай арміі. І ня толькі стрымлівала, але і пераходзіла ў контратакі, вызваляючы мястэчкі й вёскі. Так былі адбітыя ў бальшавікоў мястэчка Цімкавічы й навакольныя вёскі. Бальшавікі мелі значныя страты забітымі й параненымі. Акрамя таго, пасля адозваў Рады Случчыны некаторыя з прымусява мабілізаваных чырвонаармейцаў пачалі здавацца ў палон або далучацца да паўстанцаў, паварочваючы сваю зброю супраць бальшавікоў**. Гераізм паўстанцаў у гэтай няроўнай барацьбе яшчэ не знайшоў нідзе адпаведнага адлюстраваньня. Некаторыя часткі Грозаўскага палка ў баёх каля мястэчка Вызна загінулі поўнасьцю — да аднаго чалавека***. Менавіта тут атрымаў баявое хрышчэньне ваенны гімн паўстанцаў, які стаў пазьней беларускім нацыянальным гімнам:

Мы выйдзем шчыльнымі радамі
На вольны родны свой прастор.
Хай воля вечна будзе з намі,
А гвалту мы дамо адпор!

Ці знала ў той час Эўропа, што ўзброеныя случкія сяляне самаахвярна паміралі за сваю Бацькаўшчыну — Беларусь, а значыць, і за яе?! Выконваючы наказ сваіх матак: «Трымайцеся, хлопцы!» — і свайго ўраду — Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, яны стаялі на заповітных рубяжох і паміралі, сьцякаючы крывёю.

Калі бальшавікі падкінулі на фронт інтэрнацыянальныя атрады, што складаліся выключна зь небеларусаў, і тыя пачалі абыходзіць беларусаў з флангаў, Слуцкая Дывізія, каб пазьбегнуць

* Хроніка асноўных падзей Слуцкага паўстаньня.

** Я. А. Слуцкае паўстаньне. Б. 8.

*** Віціна Ж. Збройны пачын. Б. 8.

акружэньня, адышла на другі бераг Лані. Адсюль зь нявыказным болем паўстанцы бачылі, як гараць іхнія родныя вёскі й мястэчкі, падпаленыя чырвонымі карнымі атрадамі. Ужо адсюль паўстанцы некалькі разоў ішлі ў контратаку, аднак стрымаць бальшавіцкі фронт не маглі. «Нічыйная зямля» распасьціралася цяпер толькі на некалькі тысячаў крокаў.

28 сьнежня 1920 году Першая Беларуска-Слуцкая Дывізія, празь месяц пасля пачатку ўзброенага паўстаньня, вымушаная была перайсьці польскую граніцу²²⁰. Ня месяц, а 30 добаў²²¹, ня 30 добаў, а 720 гадзінаў, не 720 гадзінаў, а 43 200 хвілінаў насупех сфармаваная і кепска ўзброеная дывізія, сьцякаючы крывёю ў няроўным змаганьні, стрымлівала націск усяе 16-е Чырвонае арміі. Калі ў пачатку змаганьня «нічыйная зямля» паміж дзьвюма зонамі, дзе яно выбухнула, мела ўшыркі сто дваццаць кілямэтраў, дык у канцы яго «нічыйная зямля», а для слуцкіх паўстанцаў *сьвятая зямля*, за якую варта сто разоў памерці, — Незалежная Беларусь — мералася тысячай крокаў. І хай сабе тысяча крокаў — яны стаялі й паміралі. Нарэшце пасля няўдалых лобавых атакаў бальшавікі падкінулі на фронт інтэрнацыянальныя атрады. Яны пачалі абыходзіць беларусаў з флангаў, і Дывізія, каб пазьбегнуць акружэньня, пакінула апошнюю цалю свае зямлі.

Першая Беларуска-Слуцкая Дывізія была занадта беларуская, каб аўтаматычна ўвайсьці ў склад польскае арміі. Нарэшце, і самыя палякі засьцерагаліся, каб полымя Слуцкага паўстаньня не ахапіла сабою кагадзе захопленую імі Заходнюю Беларусь. Каля вёскі Сіняўка палякі абязброілі і інтэрнавалі Слуцкую Дывізію, а потым перавялі яе ў Беласток*²²². Аднак ня ўсе паўстанцы склалі зброю. Частка зь іх, амінуўшы варожыя флангі, адразу падалася ў лясы бліжэйшага бальшавіцкага тылу і распачала партызанскае змаганьне, якое мела актыўны характар. Толькі адным зь яго эпизодаў была пагібель на Мікалаеўскіх хугарох Цароўскае воласьці бальшавіцкага камісара Цыганкова разам з усім сваім атрадам**.

* *Найдзюк Язэп*. Беларусь учора й сьняня. Б. 181.

** *Я. А.* Слуцкае паўстаньне. Б. 8.

А тыя, што спачатку трапілі ў акупаваную палякамі Заходнюю Беларусь, празь некаторы час вярнуліся, аднак не дзеля таго, каб скарыстаць з савецкае амністыі, а каб далей працягваць узброенае змаганьне, далучаючыся да тых беларускіх партызанаў, пра якіх афіцыйная савецкая зводка паведамляла:

На 1-е мая 1921 г. на абшарах тагачаснае БССР (у той час 6 паветаў Менскай губэрні. — *Ю. В.*) было зарээстравана прыблізна каля 1000 бандытаў (гэтак бальшавікі называлі антыбальшавіцкіх партызанаў. — *Ю. В.*), к палове мая гэтая лічба падвоілася, а к 1-му чэрвеня лічба іх дасягнула трох з паловаю тысяч, прычым каля трох соцень коньнікаў*.

Другая частка слуцкіх паваротнікаў не пайшла ў лес. Яна ўвайшла ў гісторыю пад назовам лістападаўцаў, працэс якіх адбудзецца ў 1926 г. у Менску.

Звычайна прынята лічыць лістападаўцаў і працэс Юрыя Лістапада апошняй завяршальнай старонкай Слуцкага паўстання**, што не адпавядае сапраўднасьці. Шэсьць збытکوўных падзеямі гадоў ляжаць паміж Слуцкім паўстаньнем і працэсам Лістапада. За гэты час у краіне, пасля шэрагу іншых няўдалых паўстанняў і няроўнага, часам самазабойчага партызанскага змаганьня, антыбальшавіцкі рух набыў іншую, больш адпаведную для часу форму. Ён пайшоў, галоўным чынам, у напрамку стварэньня нелегальных арганізацыяў, групаў, гурткоў, і лістападаўцы аднымі зь першых прыстасавалі ў змаганьні з бальшавікамі гэтую новую тактыку. Менавіта таму яны зьяўляюцца не апошняй старонкай адкрытага ўзброенага Слуцкага паўстання, а першай старонкай у гісторыі падпольнага нацыянальнага руху. Лістападаўцы — аван-

* *Баравы М. С.* Па крываваых сьлядох. Зборнік дакумэнтаў аб расстрэлах, катаваньнях і гвалтах над беларускім насельніцтвам у часы белапольскай акупацыі. 1919—1920 гг. Менск, 1927. Б. 38.

** Хроніка асноўных падзей Слуцкага паўстання.

гард нацдэмаў і сталіся гістарычнай повязьзю паміж паўстанцамі і нацдэмамі.

Праз год пасья Слוצкага паўстаньня, 25—28 верасьня 1921 г. у Празе адбылася скліканая Радай БНР Першая Беларуская Нацыянальна-Палітычная Нарада. На старшыню яе быў абраны А. Цьвікевіч²²³, на віцэ-старшыню — В. Захарка²²⁴, на сакратара — С. Баран²²⁵. Дзейнасьць гэтае нарады досыць трапна ахарактарызаваў пазьней шматгадовы старшыня Цэнтральнага Выканаўчага Камітэту БССР А. Чарвякоў, зазначыўшы, што «яна зьявілася сыгналам для далейшай барацьбы супраць Саветаў»*. У пратаколе трэцяга паседжаньня гэтае гістарычнае Нарады ад 28 верасьня 1921 году засьведчана:

...На галасаваньне ставіцца рэзалюцыя аб Слוצкім паўстаньні. Рэзалюцыя зазначае, што найяскраўшым момантам у чатырохгадовым змаганьні беларускага народу за сваю вольнасьць зьяўляецца Слוצкае паўстаньне, дзе паўстаўшыя за сваю незалежнасьць беларусы з лезунгам «Ні польскіх паноў, ні маскоўскіх камуністаў» былі пераможаны пераважаючымі сіламі абодвух бакоў²²⁶.

Далей у гэтым самым пратаколе зазначаецца, што «Доктар Паўлюкевіч <...> пратэстуе проціў прыведзенага ў рэзалюцыі лезунгу і, зазначыўшы, што паўстанцы ўвесь час атрымоўвалі аружную дапамогу зброяй ад палякаў, просіць выкінуць словы “Ні польскіх паноў”»**²²⁷.

Пэўне ж Паўлюкевічу здавалася, што і Рада БНР, і сябры Першае Нарады згубілі ўсялякую лучнасьць з Бацькаўшчынай і ня ведаюць, што ўяўляла сабою польская дапамога. Пэўне ж Паўлюкевічу таксама здавалася, што ніхто з прысутных ня ведае, як яшчэ перад паўстаньнем 14 лістапада 1920 г. Першы Беларускі

* Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Б. 133.

** Зюзькоў А. Крывавы шлях беларускай нацдэмакратыі. Менск, 1931. Б. 87.

Зъезд Случчыны выказаў яму свой недавер і нават выдаліў з таго самага паседжанья, на якім трымаў прамову камісар Рады БНР Павал Жаўрыд. Пэўне ж Паўлюкевіч ніколі б не адважыўся выказаць свой пратэст у часе паўстанья, бо рызыкаваў бы дастаць на месцы кулю ад тых, хто ўвачавідкі бачыў дапамогу Польшчы. Нарада ў самы рашучы спосаб адхіліла пратэст Паўлюкевіча. Можа, каму-небудзь зь ейных сяброў гэты пратэст Паўлюкевіча здаваўся ў той час толькі і вылучна прапольскім. Аднак ён таксама цалкам пацвярджаў савецкія абвінавчваньні ў тым, што слуцкія паўстанцы ёсьць «агентура польскага імперыялізму». Нарэшце ў 1928 годзе палёнафіл Паўлюкевіч атрымлівае ад польскага вайсковага суда 12 гадоў катаргі. Ён будзе выкрыты ў падвойнай гульні. Зьяўляючыся агентам польскага контрвыведу, ён адначасна быў і агентам савецкага контрвыведу²²⁸. Тады толькі стануцца канчаткова зразумелымі сталыя спробы Паўлюкевіча падмінаваць беларускі вызвольны рух мінамі часам польскага, часам расейска-савецкага паходжанья. І хаця ён сам падарваўся на аднэй з гэтых мінаў, аднак савецкія абвінавчваньні слуцкім паўстанцам, нібы тыя зьяўляюцца польскімі наймітамі, патрабуюць падрабязнага разгляду.

Як сьведчыць А. Зюзькоў, у пратаколе пленарнага паседжанья Рады Случчыны ад 30 сьнежня 1920 г. адзначана: «...за ўвесь гэты час [з пачатку “паўстанья”] ізьнемагаўшым у барацьбе зь пераважнымі сіламі савецкіх акупантаў, галодным, неадзетым, узброеным толькі трафэямі, здабытымі ў бойках, войскам беларускім было атрымана ад Польшчы: 100 пудоў збожжа ад цывільнай улады і 300 карабінаў з патронамі і 3 кухні ад вайсковых часцей»*. Калі ўлічыць, што Слуцкая Дывізія налічвала дзесяць тысяч змагароў, дык адразу кінецца ў вочы ўся беспадстаўнасьць пратэсту Паўлюкевіча й сугучных зь ім бальшавіцкіх абвінавчваньняў. Кожны былы ўдзельнік Слуцкага паўстанья пацвердзіць, што з 300 карабінаў 200 мелі пашкоджаныя мушкі, а

* Зюзькоў А. Крывавы шлях... Б. 43.

100 зусім іх ня мелі: гэта была вайсковая непатрэбшчына, небяспечная толькі для таго, хто яе ўжывае²²⁹. А хіба не зьяўляліся таксама 100 пудоў хлеба на дзесяць тысяч чалавек здзекам з сыноў беларускае жытніцы Случчыны, гарады якой перад гэтым цалкам апаражнілі палякі? Аднак нават за гэтую дробязь Беларусь нічым не забавязаная Польшчы, бо ў той час Слуцкая Дывізія да некаторае ступені засланыла сабою пэўную частку польскага фронту ад бальшавіцкага, хаця й дамагалася зусім іншае мэты²³⁰. І нарэшце, трэба адзначыць, што ў прапарцыянальных адносінах случкія паўстанцы атрымалі ад Польшчы непараўнальна менш, чым тая ж Польшча — ад Антанты.

Сёння ўжо ўсяму сьвету настолькі ведама бальшавіцкая беспрынцыповасьць, што няварта зьвяртаць увагу на іхнія абвінавчваньні случкакоў у адсутнасьці прынцыповасьці. Безумоўна, у «Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)» не прыгадваюцца 207 тысяч марак, атрыманых Леніным, і 400 тысяч кронаў, атрыманых Троцкім ад нямецкага генэрала Людэндорфа²³¹ ў верасьні 1917 г. перад агульнавядомым іхнім падарожжам у плёмбіраваным вагоне ў Расею*. Няма таксама ў бальшавіцкіх гісторыкаў з БССР і прыпаміну аб умове Гомельскага рэўкаму ў 1918 г. зь немцамі, што спалілі горад, паводле якое:

Гомельскі Нямецкі Камітэт забавязваецца прадаць савецкаму ўраду: 12 палявых гаўбіцаў, 6 баявых гарматаў з адным артылерыйскім паркам, 50 кулямэтаў, 16 мінамэтаў, 400 вінтовак, каля 4 мільёнаў нямецкіх патронаў, 500 тысяч ангельскіх патронаў, 12 тысяч артылерыйскіх снарадаў**.

* *Милюков П. Н.* История второй русской революции. Т. I. Вып. 3. Агония власти. София, 1923. С. 188.

** Тэкст дагавору надрукаваны поўнасьцю ў зборніку гістарычных матэрыялаў: *Революционная борьба в Гомельской губернии.* Гомель, 1921. С. 150—151. Скарачаны тэкст у кнізе: *Агурскі С.* Кастрычнік на Беларусі. Б. 257.

Не дапамагла Гомельскаму рэўкаму зброя нямецкіх акупантаў. Менш чым праз год — вясной 1919 г. — гомельскія паўстанцы знішчылі гэты рэўкам. Аднак прыгаданыя намі факты красамоўна сьведчаць аб «прыныповасьці» бальшавіцкіх «судзьдзяў» слуцкіх паўстанцаў.

Як ведама, адносіны бальшавікоў, або «чырвоных» расейцаў, да беларускага вызвольнага руху істотна ня розняцца ад адносінаў да яго з боку «белых» расейцаў. Калі паводле сьцьверджаньняў першых, антыбальшавіцкія паўстаньні на Беларусі зьяўляліся «дывэрсіяй імперыялістычных дзяржаваў», дык паводле сьцьверджаньня другіх, гэтыя паўстаньні загубілі самыя ж беларусы. Прынамсі, што да ўласна Слуцкага паўстаньня, дык яны спрабуюць спасылацца на тое, што нібыта яго задушыў Трэці Менскі Полк ГубЧК, які быццам складаўся вылучна зь беларусаў. Мэта такіх доказаў больш чым відавочная і зразумелая, а менавіта — давесьці, што Кастрычнік на Беларусі зроблены беларусамі ж, а зусім не накінуты ім «старэйшым расейскім братам» і ягонай вернаадданай інтэрнацыянальнай зграяй, а таксама каб давесьці, што Беларусь зусім не зьяўляецца адным зь першых па часе сагэлітаў, акупаваных Масквой, і дабрахвотна далучылася да яе. Прыемна зазначыць, што гэтыя варожыя беларускаму вызвольнаму руху сьцьверджаньні не вытрымліваюць ніякае навуковае крытыкі.

Па-першае, нават савецкі гістарычны дасьледнік С. Агурскі ў сваёй працы з характэрным загалоўкам «Кастрычнік на Беларусі» шчыра зазначыў: «...бальшавіцкія кіраўнікі Кастрычніцкай рэвалюцыі былі чужымі ў нашай краіне»*. Агульнавядомая роля Фрунзэ²³² і Мясьнікова²³³ ў Менску і Смаленску²³⁴, аднак варта таксама прыгадаць пэрсанальны склад хаця б Віцебскага рэўкаму, у які ўваходзілі: В. Чунчын²³⁵, Шалконц, Заўэр, Дырык, Аболін, Трэйман, Відзэ, Рэкст, Біштэ, Петэрсан, Дрызэль, Лепін і Фрышман**.

* Агурскі С. Кастрычнік на Беларусі. Прадмова. Б. Х.

** Тамсама. Б. 70.

Па-другое, ні адзін з былых непасрэдных удзельнікаў Слуцкага паўстання ніколі ня чуў пра нейкі міфічны Трэці Менскі полк ГубЧК, не прыгадваецца ён таксама і ў літаратуры і ў дакумэнтах.

Па-трэцяе, беларускія вайсковыя часткі, мабілізаваныя Саветамі ў часе паўстання на Беларусі, або захоўвалі прызны нэўтралітэт да паўстанцаў, або адразу пераходзілі на іхні бок, або першымі падымалі паўстаньне. Гэтак, Слуцкі Задзіночаны Батальён 1—4 красавіка 1919 г. узяў сьцяг паўстання ў Міры. У сакавіку 1919 г. у Рагачове паўстаў Дваццаты пагранічны полк, што складаўся з адных беларусаў і забіў свайго камісара Цымермана. Празь месяц у тым жа Рагачове паўстаў Другі Беларускі Палескі полк. У часе Гомельскага паўстання, у сакавіку 1919 г., тутэйшы батальён адмовіўся абараняць рэўкам. У тым жа месяцы ў Рэчыцы тутэйшая рота перайшла на бок паўстанцаў. Падчас Барысаўскага паўстання 1919 г. тутэйшы батальён перайшоў на бок паўстанцаў. У 1920 г. Глуская рота адмовілася змагацца ізлуччакамі. Магчыма, гэтых прыкладаў хопіць, хаця лік іх можна значна павялічыць²³⁶.

Па-чацьвёртае, няма ніякіх важкіх гістарычных дадзеных, што тагачаснае чало беларусаў-камуністаў кіравала змаганьнем зь беларускімі паўстанцамі. Масква ніколі не давярала гэтаму беларускаму чалу, якое заўсёды ўзначальваў, займаючы найгалоўную ў савецкай герархіі пасаду сакратара ЦК КП(б)Б, прызначаны ёю чужынец²³⁷. І між іншым, характэрна, што адзін з сакратароў, а менавіта эстонец Гей²³⁸, перад якім гэтую пасаду займалі пасьлядоўна паляк, латыш, расеец і гебрай²³⁹, неяк шчыра заўважыў: «Ігнатоўскія²⁴⁰, Прышчэпавы, Жылуновічы і іншыя — нацдэмы з партбілетамі ў кішэнях».

Усялякія дагэтуляшнія спробы нашых ворагаў падважыць ролю Слуцкага паўстання ў беларускім вызвольным змаганьні заставаліся жалю годнымі. Як нельга пагасіць зоры-альфы: Альдэбран — а Цяльца і Вэгу — а Ліры, гэтаксама нельга выкрасьліць з памяці нашага народу Слуцкае паўстаньне. Эпапэя Слуцкага паўстання ў новай беларускай гісторыі знамянальная й незабыўная.

Дый ці паўстаньне яно ўвогуле? Нават паводле варожага нам савецкага правазнаўства яно гэткім не зьяўляецца, бо, на бальшавіцкі пагляд, «Паўстаньне ёсьць масавая адмова ад падпарадкаваньня ворганам улады й законам, што дзеяць у дзяржаве, і замах на зьмену дзяржаўнага ладу»*. Слуцкая ж эпапэя мае ўрад — Раду Беларускае Народнае Рэспублікі, мясцовага прадстаўніка цэнтральнага ўраду — камісара Рады БНР Паўла Жаўрыда і паслухмяную дырэктывам ураду вайсковую частку — Першую Беларускаю Слуцкую Дывізію, што трымала фронт працягам 100 кілямэтраў. Знаходзячыся ў той час, ужываючы вайсковы тэрмін, на «нічыйнай» зямлі, случчакі ўжо тым самым аніяк не маглі паўстаць супраць расейскага, польскага, нямецкага або якога-небудзь іншага ўраду. Яны, абараняючы сваю зямлю — Беларусь і ейны ўрад — Раду БНР, сустрэлі із зброяй у руках вонкавы «замах на зьмену дзяржаўнага ладу» ў іхняй краіне. (Яны такія ж самыя «паўстанцы», як фіны, эстонцы, латышы, летувісы, палякі, украінцы, грузіны, армяне і г. д.). Таму больш абгрунтаваным у навуковых адносінах і адпаведным праўдзе будзе не былое азначэньне — Слуцкае паўстаньне, а — Слуцкі фронт БНР. І як характэрна, што адным з самаадданных шарагоўцаў гэтага славутага фронту быў паэта Макар Краўцоў²⁴¹ — аўтар беларускага нацыянальнага гімну, які ствараўся ў баявым агні і які завяршаецца палкім заклікам:

Браты, да шчасья мы падходзім:
Хай гром грыміць яшчэ мацней!
Ў крывавах муках мы народзім
Жыцьцё Рэспублікі сваей!

* Малая Советская Энциклопедия. М., 1929. С. 291—292.

КОЙДАНАЎСКАЯ НЕЗАЛЕЖНАЯ РЭСПУБЛІКА

Э. І.

беларус, рамесьнік, жыхар мястэчка Койданава,
меў у той час 17 гадоў (1903 году нар.)

Койданаўскае паўстаньне, як і Слуцкі фронт БНР, або Слуцкае паўстаньне, выбухнула ў 1920 годзе ў так званай «нэўтральнай зоне», між польскім і савецкім франтамі. «Так званай» таму, што, не зважаючы на прадугледжаную замірэньнем нэўтральнасьць гэтае зоны, бальшавікі адразу ж пачалі ствараць тут свае рэўкамы. І яны атрымалі такі адпор ад мясцовага насельніцтва, што знайшоў адбітак нават у іхняй прэсе, якая сьведома амінала антыбальшавіцкія паўстаньні. Аднак перш чым перайсьці да самога паўстаньня, трэба крыху ахарактарызаваць ягоны цэнтр, які мае цікавую гісторыю.

Ужо ў XII ст. Койданава ведама пад імем Крутагор'я. Тут двойчы былі ўшчэнт зьнішчаныя ў сваім паходзе на захад татарскія орды: у 1241 г. войскам Вялікага Княства Літоўскага, якое вёў князь Скірмунт²⁴², і ў 1249 г. тым жа гераічным войскам на чале са славытым Міндоўгам²⁴³. У апошняй бітве ўзначальваў татараў і разам зь імі тут загінуў хан Койдан, ад імя якога мястэчка і атрымала сваю новую назву Койданава.

За савецкім часам імя татарскага хана замянілася імем шэфчэкістаў, і Койданава сталася Дзяржынскам²⁴⁴. У адміністрацыйных адносінах мястэчка ў Расейскай імперыі належала да Менскага павету той жа губэрні, а ў сучасны мамэнт зьяўляецца раённым цэнтрам Менскае вобласьці БССР*.

* Зьвесткі пра месца паўстаньня: *Семёнов В. П.* Россия. Т. IX. С. 424; *Смоліч Аркадзь.* Кароткі курс геаграфіі Беларусі. Б. 247; *Шнілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А.* Мястэчка Койданава (Гістарычныя зьвесткі з 1917 г.) // Наш Край. 1929. № 3 (42). Б. 36—46.

Яшчэ ў 1919 г., у часе паміж нямецкай і польскай акупацыямі (сьнежань 1918 — жнівень 1919 г.), бальшыня з тых койданаўцаў, што падлягалі паводле савецкіх загадаў мабілізацыі ў Чырвоную армію, уважылі за лепшае стацца дээртэрамі і пайсьці ў лес. Бальшавіком тады бракавала і сілаў і часу, каб вылавіць іх там і пакараць. Пры паляках (жнівень 1919 г. — ліпень 1920 г.) дээртэры выйшлі зь лесу і зноў часткова вярнуліся туды ў часе бальшавіцкага наступу і водступу (ліпень — жнівень 1920 г.). Аднак яны менш за ўсё нагадвалі сабою тых, хто перахоўваўся ад «пролетарскаго правосудия». Яны ўважалі за лепшае адкрытае змаганьне з бальшавізмам.

Кіраўніком партызанаў Койданаўшчыны быў Паўлюк Калечыц, які паходзіў з самога мястэчка Койданава, а ягонай «правай і левай рукой» былі Баравік зь вёскі Беглічы і Тодар Куль зь вёскі Макаўчыцы. Савецкія журналісты І. Шпілеўскі²⁴⁵ і Л. Бабровіч²⁴⁶ у часапісе «Наш край» (№ 3 (42) за 1929 г.) адзначаюць: «У склад банды ўваходзілі амаль што ўсе койданаўскія хлапцы-дээртэры, што не жадалі служыць у Чырвонай арміі, а таксама й сыны замжных сялянаў з бліжэйшых вёсак»²⁴⁷. Апорнымі пунктамі, вакол якіх канцэнтраваліся партызаны, зьяўляліся Дзягільнінская і Касілаўская школы ды фальварак Янава, які належаў шляхціцу Шпакоўскаму, а штаб знаходзіўся ў вёсцы Дзягільня.

Два названьня журналісты з шчырасьцю, блізкай да гіроніі, адзначаюць, што «калі рэўкам трохі ачухаўся ад часоў вайны»^{**}, ён перш за ўсё загадаў усім дээртэрам добраахвотна зьявіцца ў Койданаўскі вайсковы камісарыят для накіраваньня іх у Чырвоную армію. Аднак ніхто не зьявіўся^{**}. Пэўна, рэўкам ня меў ніякага аўтарытэту: убачыўшы, што мабілізацыя правалілася, рэўкамаўцы прапанавалі дээртэрам пайсьці калі не на фронт, дык хаця б у лес, каб напілаваць дроў для савецкіх установаў. Дээртэры адмовіліся і ад гэтае прапановы. Калі рэўкам адважыўся

* Шпілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мясцэчка Койданава. Б. 40.

** Тамсама. Б. 41.

некаторых зь іх арыштаваць, дык койданавец Скуратовіч, узлезшы на званіцу тутэйшае Пакроўскае царквы, пачаў біць у набат. Пачуўшы званавы заклік, з усіх бакоў зьбегліся дзээртыры разам са сваякамі, рынуліся да рэўкаму, паразганялі ўсіх бальшавікоў і вызвалілі арыштаваных. Так адбыўся першы разгон першага Койданаўскага рэўкаму, старшынёй якога быў Кажушка, а сакратаром — Трызна, селянін зь вёскі Лучыца*.

На другі ж дзень зь Менску прыбыў чэкісцкі карны атрад, але ўдзельнікі першага антыбальшавіцкага выступу загадзя пайшлі ў лес. Чэкісты аднавілі рэўкам у новым складзе: старшынёй быў прызначаны Гарун, сакратаром — Сігналаўскі. Новы рэўкам, каб пазьбегчы памылак старога, перш за ўсё арганізаваў узброены атрад міліцыі, які ўзначаліў Тывянік**. Калі першы рэўкам няўдала пасылаў дзээртыраў пілаваць дровы, дык другі вырашыў скарыстаць для гэтае мэты 17 узброеных міліцыянераў. Аднак партызаны разам зь сялянамі бліжэйшае вёскі Рудзіца абязброілі гэтых міліцыянераў і пасадзілі іх у турму мястэчка Рубяжэвічы, што знаходзілася на падуладнай ім тэрыторыі. Тут, у гэтай турме, койданаўскія міліцыянеры сустрэліся з раней захопленым партызанамі старшынём Менскага павятовага выканкаму Грузалем²⁴⁸.

Новы рэўкам знайшоў усё ж досыць сілаў, калі не для змаганьня з партызанамі, дык для таго, каб арыштаваць бяззбройных сялянаў зь вёскі Рудзіца. У адказ ён атрымаў ультыматум ад партызанаў за подпісам Паўлюка Калечыца з прапановай на працягу трох дзён вызваліць сялянаў, а самім добраахвотна пакінуць Койданава. Рэўкам гэтаму ультыматуму не падпарадкаваўся. Тады на трэці дзень партызаны прыйшлі ў Койданава і пасыла кароткай узброенай сутычкі арыштавалі рэўкам і вызвалілі зняволеных сялянаў. Адначасна з рэўкамам былі арыштаваныя менскі павятовы вайсковы камісар Уледукес і начальнік Менскае павятовае міліцыі Сурба, што знаходзіліся ў той час у Койданаве. Гэтак адбыўся другі разгон Койданаўскага рэўкаму.

* Шпілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мясцэчка Койданава. Б. 40.

** Тамсама. Б. 41.

Кіраўнік партызанаў Койданаўшчыны Паўлюк Калечыц аб-
вясціў мястэчка Койданава і ягоную ваколіцу Койданаўскай Не-
залежнай Рэспублікай* . На вуліцах былі расклееныя адпаведныя
адозвы да насельніцтва. На жаль, гэтыя адозвы не дайшлі да нас,
аднак ведама, што ў іх насельніцтва заклікалася да змаганьня за
Вольную і Незалежную Беларусь. Адначасна Рэспубліка была
абвешчана на ваенным становішчы, і паўсюдна былі расстаўле-
ныя вартавыя. У гэты час паблізу ад Койданава, на левым беразе
ракі Вусы, стаялі чырвонаармейскія часткі, штаб якіх знаходзіў-
ся ў мястэчку Самахвалавічы, што на рацэ Пцічы. Бальшавікі,
відаць, адчувалі моц паўстаньня, бо для разгрому яго паслалі з
самахвалавіцкага штабу бранявік. Але яшчэ перад Койданавым
гэты бранявік сустрэў такі моцны агонь, што прымушаны быў
вярнуцца назад.

Адбіўшы першы бальшавіцкі напад, партызаны пачалі арыш-
тоўваць койданаўскіх камуністаў. Адначасна за подпісам Паўлю-
ка Калечыца выйшаў загад аб мабілізацыі ўсіх мужчынаў, здат-
ных на тое, каб трымаць зброю. Трэба адзначыць, што на гэты раз
дзэзэртыраў не было, хаця ніхто і не пагражаў за невыкананьне
загаду расстрэлам. І Шпілеўскі і Л. Бабровіч сьцьвярджаюць, нібы
«каля кажнага тутэйшага мабілізаванага вартавога стаяў бандыт
із зброяй»*. Гэтае недарэчнае сьцьверджаньне ня толькі не адпа-
вядае рэчаіснасьці, аднак увогуле пярэчыць цьвярозаму розуму.
Сапраўды — адзін па сваёй ініцыятыве ўзбройвае другога, каб
увесь час сачыць за ім, як за ворагам, і гэтым сам сябе скоўвае.

Койданаўская Незалежная Рэспубліка праіснавала 4 дні.
Партызаны, нягледзячы на ўпартае змаганьне, ня ў стане былі
перамагчы 12-ы чырвонаармейскі стралковы полк 2-е брыгады.
Яны адышлі зноў да вёскі Дзягільня. Разам зь імі пайшлі ўсе тыя
койданаўцы, якія ўдзельнічалі ў паўстаньні. Адсколь партызаны
спрабавалі зноў перайсьці ў наступ, аднак беспаспяхова.

Койданаўская Незалежная Рэспубліка да некаторае ступені
нагадвае адначасную сабе Сочынскую Сялянскую Рэспубліку²⁴⁹,

* Шпілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мястэчка Койданава. Б. 42.

што праіснавала амаль месяц. Першая і другая стварыліся ў «нэўтральнай зоне» — адна паміж Польшчай і Саветамі, другая — паміж Грузіяй і Саветамі. Аднак між імі ёсць і значная розніца. Сочынская Сялянская Рэспубліка, створаная расейскімі эсэрамі на чужаземным для іх грунце, зусім ігнаравала нацыянальны мамэнт, у той час як ён выразна адбіўся ў Койданаўскай Незалежнай Рэспубліцы. Другое істотнае адрозьненне гэтых дзвюх рэспублік палягае на тым, што койданаўцы змагаліся вылучна з бальшавікамі, а сочынцы — з антыбальшавікамі, рэшткамі расейскае Белае арміі, і гэтым фактычна падтрымлівалі расейскую Чырвоную армію.

Трэба прыгадаць тут з пашанай імёны найбольш актыўных койданаўскіх партызанаў. Гэта Паўлюк Калечыц, Баравік, Тодар Куль, Скуратовіч, Язэп Пятухоўскі, Сікорскі, браты Міхал²⁵⁰, Янка і Казімір Доўнары, Уладзімер Вашкевіч, Кастусь і Зенька Лабачы, Янка Гарнагурскі, Паўлюк Бабраўніцкі, Варатніцкі, Янка Грушэўскі, Алесь Кавалеўскі, Андрэй Мялешка²⁵¹, Драздоўскі, Міхал Мазуркевіч, Тоўсьцік, Янка Быкоўскі, Сачко, Паўлюк Шот, Дудкоўскі і шмат іншых. Гэты сьпіс узяты з савецкіх першакрыніц*. Усе яны загінулі — хто ў часе зацятага бою, хто ў бальшавіцкіх засьценках. Такі ж лёс спасьцігнуў усіх іхніх блізкіх і дальшых сваякоў, што заўчасна скончылі сваё жыцьцё ў савецкіх канцэнтрацыйных лягерах.

Пасьля разгрому Койданаўскай Незалежнай Рэспублікі паўстанцы яшчэ доўгі час змагаліся, гуртуючыся пераважна вакол паселішчаў Дзягільня, Янава й Касьцевічы²⁵². «Нельга было, — прыгадваюць з абурэньнем І. Шпілеўскі і Л. Бабровіч, — зрабіць выбары ў мясцовую ўладу нават за дзье вярсты ад мястэчка, бо ўсе баяліся помсты бандытаў»*. І толькі калі яны ўсе да аднаго загінулі, адказаўшы нам сваю помсту, толькі тады іхняе роднае Койданава атрымала тымчасовае і чарговае імя крамлёўскага бандыта Дзяржынскага. Цяжкай бронзавай ступою ўзышоў ён па касьцях нашых братоў на пастамэнт пасярэдзіне беларускага мястэч-

* Шпілеўскі І. Т., Бабровіч Л. А. Мясцэчка Койданава. Б. 42.

ка. Мы ўжо аднойчы скідалі яго адтуль²⁵³. Прыйдзе час — скінем назаўсёды. І тады ўзйдзе на пастамэнт Паўлюк Калечыц разам із сваімі сябрамі, а ўнізе пад імі, трымаючы ў руках вярхоўку, застыгне на варце верны званар Беларускае Народнае Рэспублікі юнак Скуратовіч.

АСОБНЫ ДАБРАВОЛЬНЫ НАРОДНЫ АДДЗЕЛ БНР

Камандаваў Асобным Дабравольным Народным Аддзелам, у якім было каля сотні шабляў і пяці соцень штыкоў*, Станіслаў Булак-Балаховіч. У той час ён называў сябе, у залежнасці ад акружэння, зь якім меў дачыненні, — генэрал-маёрам, бацькам і атаманам, аднак сутнасьць не ў найменні. Булак-Балаховіч, разам з Барысам Савінкавым, аказаў значны (хоць некалькі й перабольшаны погаласкай) уплыў на антыбальшавіцкія выступленьні і партызанскую барацьбу на Беларусі. Ва ўсякім разе, сьцьверджаньне савецкага гісторыка М. Баравога, што «ўсе бандыцкія арганізацыі на абшарах БССР і за рубяжом былі аб'яднаны Савінкаўскім “союзом зашчыты родины и свободы”²⁵⁴, зь якім у цесным кантакце працавалі Балаховіч і “Беларускі палітычны камітэт”²⁵⁵**, цалкам не адпавядае сапраўднасці. Аднак нават тая нязначная ступень верагоднасьці, што зь вялікай цяжкасцю паддаецца дакладнаму акрэсьленьню, усё ж павінна быць прынята пад увагу, хаця ацэнка такой адыёзнай асобы, як Булак-Балаховіч, вымагае ад дасьледчыка-гісторыка пераадоленьня шматлікіх складанасьцяў.

Па-рознаму запомніўся сваім сучасьнікам Станіслаў Булак-Балаховіч.

«Нявысокі, малады, чарнявенькі, хударлявы й вельмі нэрвовы. Увесь час гаворыць, гадзіны чатыры, калі ня больш. Падхопліваецца, зноў садзіцца.

* Октябрьское наступление на Петроград и причины неудачи похода. Записки белого офицера. Финляндия, 1920. С. 18.

** *Баравы М. С.* Па крываваых сьлядох. Б. 38.

— Я ня белы генэрал. Я зялёны генэрал. Кажуць — авантурыст? Аднак жа барацьба з бальшавікамі — па сваёй сутнасці авантура. У мяне свае спосабы...

І ягоня спосабы, чым даўжэй ён гаварыў, здаваліся мне някелскімі, бадай, і дзейснымі, бо таксама — бальшавіцкія.

— Толькі адзін мой атрад Эстонія выпусьціла ўзброеным. Мае людзі адмовіліся здаць зброю. У красавіку я зноў зь імі іду на бальшавікоў. Мне ўсё роўна, хоць адзін, — аднак на іх. Палякі возьмуць мяне. Атрад ужо ў Брэсьце-Літоўскім, я пабачуся з Пілсудзкім і адразу паеду ў атрад. Потым зноў вярнуся. Я беларус, каталік, аднак я змагаўся за Расею і я буду рабіць расейскую справу.

Так, ён можа быць *патрэбным*, хоць і можа аказацца страшным, калі яму даверыцца й дазволіць яму распараджацца. Ён — сродак, ён, можа, добра прыстасаваны да бальшавізму й бальшавіцкіх галоў, аднак якая моцная рука зможа ўтрымаць гэты молат, дзе яна?

Балаховіч — інтуіт, дзікун і свавольнік. Нянавісьць да бальшавікоў — гэта ягонае ўсеахопнае пачуцьцё. Аднак пры тым ён яшчэ і хітры, самаўпэўнены і сябелюбны. Зусім не “разумны”, аднак у ім ёсьць іскрынкi нейкай інтуіцыі. Ён, безумоўна, разбойнік і забойца, аднак цяпер, па часе, пасля гэтых гадоў страшэннай крыві, ці ня больш страшны, ці ня больш грэшны Сярожа Папоў²⁵⁶, пакорліва-пяшчотны талстовец? Ва ўсякім разе, Балаховіч — генэрал “з сакрэтам”.

Доўга і блытана расказваў, як ён арыштоўваў Юдзеніча. Зразумець у гэтым гістэрычным аповядзе — я нічога не зразумела або мала, аднак прызнаюся, што была на баку Балаховіча, а не Юдзеніча...»*

* *Гиппиус* З. Польша 20-го года (Записки из дневника) // Возрождение. Литературно-политические тетради. Тетрадь 12 (Ноябрь — декабрь 1950). Париж. С. 129—130.

«Камандзір палка Булак-Балаховіч быў прыгожы мужчына гадоў сарака трох, сярэдняга росту, шыракаплечы, з чорнымі, як смоль, вусікамі, якія ён, седзячы на кані, любіў падкручваць праваю рукою, а леваю браўся ў бокі, як і належала хвацкаму кавалерысту.

Паяўляўся ён у нас на галоўнай вуліцы Лугі²⁵⁷ ў акружэньні сьвіты зь пяці-шасьці афіцэраў, сярод якіх асабліва вылучаўся цыбаты і худы брат Балаховіча — Юзік²⁵⁸ і ад’ютант камандзіра — ротмістр Аксакаў²⁵⁹ з дагледжанай чорнай бародкай і бліскучымі белымі зубамі. <...>

Усе балахоўцы звалі свайго камандзіра Бацькам. Як я потым даведаўся, так звалі салдаты Булака-Балаховіча, па-першае, таму, што яны любілі яго, як бацьку роднага, а па-другое, таму, што камандзір цяпець ня мог, калі да яго зьвярталіся “таварыш камандзір”, як гэтага патрабавала новае вайсковае камандаваньне. А зрэшты, цяжка было разабраць, хто быў непасрэдным начальнікам Бацькі-Балаховіча»*.

Вострую ацэнку Булаку-Балаховічу даў былы старшыня Дзяржаўнай Думы М. Радзянка²⁶⁰, які напісаў яму ў прыватным лісьце: «З фальшываманетчыкамі і м... нічога агульнага ня маю...».

Беларускі нацыянал-фашыст Фабіян Акінчыц²⁶¹ у сваёй брашуры з характэрнай назвай «Спэкулянты беларускай душою» так адзваецца пра Булака-Балаховіча: «Быў час, калі паявіўся на Беларусі самазваны беларускі генэрал Булак-Балаховіч, набраў сабе ў хаўрус падобных да сябе прайдзісьветаў і бандытаў і давай зазваець беларускіх сялянаў пад беларускі сьцяг. Ня зналі тады сяляне, хто такі гэты Балаховіч, аднак чулі заклік: “За Незалежную Беларусь!” і адважна ішлі на сьмерць»**.

* *Нео-Сильвестр Г. Батько Булак-Балахович (Рассказ судебного следователя) // Возрождение. Литературно-политические тетради. Тетрадь 16 (Июль — август 1951). Париж. С. 117.*

** *Акінчыц Фабіян. Спэкулянты беларускай душой. Прага, 1921. Б. 14.*

Больш асьцярожна характарызуе Булака-Балаховіча ў сваёй капітальнай працы генэрал М. Галавін²⁶²: «У сярэдзіне кастрычніка 1918 г. да яшчэ не сфармаванай поўнасьцю Паўночнай Арміі перайшоў ад бальшавікоў партызанскі аддзел Булака-Балаховіча. Апошні, па сваім маральным абліччы, больш падыходзіў да тыпу “сялянскага атамана”, або, як ён сам сябе называў, “бацькі”, чым да тыпу афіцэра рэгулярнага войска»*.

Рабіць вывад з усіх гэтых характарыстык дачасна, бо ўсе яны ў большай ці меншай ступені суб’ектыўныя. Калі ж дапусьціць, што Булак-Балаховіч быў фальшываманетчыкам, то справядлівасьць патрабуе напаміць: у той час амаль кожны вялікі горад ці вялікая вайсковая частка выпускала боны, г. зн. эрзац грашовых асігнацыяў, якія замянілі грашовыя білеты бязьдзейнага на той час Дзяржаўнага Манетнага Двара. Паўсюдна гэтыя боны каціраваліся на мясцовых рынках вышэй, чым «думскія» асігнацыі — грашовыя білеты Дзяржаўнай Думы з малюнкам Таўрычнага палацу, і непараўнальна вышэй, чым «керанкі» — асігнацыі Часовага Ўраду.

Можна таксама сумнявацца ў праўдзівасьці выказваньняў Барыса Савінкава як перад Юзафам Пілсудзкім²⁶³, так і перад старшынёй Рэвалюцыйнага трыбуналу Ульрыхам²⁶⁴. Савінкаў быў дастаткова разумны і асьцярожны, каб нават перад пагрозай сьмерці вылажыць усе свае эсэраўскія сакрэты на бальшавіцкі стол.

Пра думку бальшавікоў адносна Булака-Балаховіча гаварыць няма сэнсу — для іх ён сторазовы бандыт, хаця бандытамі яны назавуць адначасна і Радзянку, і Савінкава, і Пілсудзкага, і Галавіна, і Акінчыца, і ўсіх тых, хто наагул іх ненавідзеў і змагаўся зь імі. Усё ж ня лішне прыгадаць, што нават і па сёньняшні дзень бальшавікі, забываючыся часам на Радзянку, Савінкава, Пілсудзкага і іншых, ніяк ня могуць забыцца пра Булака-Балаховіча.

* Головин Н. Н. Российская контр-революция в 1917—1918 годах. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год. Эстония. Ч. III. Кн. 6. С. 87—88.

Успомнім сясію Агульнага Зьезду Задзіночаных Нацыяў²⁶⁵ у Парыжы, якая адбылася ў снежні 1951 году.

«Вышынскі²⁶⁶, пырскаючы ад злосьці сьлінай, калоцячы па стале кулаком, абрынуў на галовы сваіх заходніх калег із Задзіночаных Нацыяў цэлы патак дзікіх выдумак, зьмешаных з грубай лаянкай у адрас усіх эмігрантаў. Вышынскі тады крычаў (гл. «Праўду» ад 21 і 22 снежня 1951 г.): “Нам ужо ведамыя спробы “вызваліць” наш народ. Гэтыя спробы былі зроблены ўпяршыню на наступны ж дзень пасья таго, як перамагла Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя. Вы бачылі тады сваю задачу ў тым, каб таксама “вызваліць” рускіх рабочых і сялян ад савецкай улады, і з гэтаю мэтаю пачалі сваю ўзброеную інтэрвэнцыю ў Савецкую Расію і лілі залатою ракою свае долары ў кішэні белагвардзейскіх генэралаў для таго, каб памагчы... Каму? Булаку-Балаховічу, Юдзенічу, Дзянікіну²⁶⁷, Калчаку²⁶⁸, Краснову²⁶⁹, Чайкоўскаму²⁷⁰, меншавікам, бела-эсэрам, дывэрсантам, тэрарыстам!”»*

Пераказаўшы думку адных адносна Булака-Балаховіча, неабходна падаць таксама меркаваньні і другіх, каторыя ўвесь час або эпізадычна ішлі разам з Булаком-Балаховічам і ўскладалі на яго пэўныя надзеі. Аднак раней трэба, хоць бы й каратка, пазнаёміцца зь біяграфіяй Булака-Балаховіча за пэрыяд, што папярэднічаў узьнікненьню Асобнага Дабравольнага Аддзелу.

Калі рэвалюцыя 1905 году ахапіла Беларусь, самы чынны ўдзел у ёй прыняла беларуская сялянская галота. Інакш і не магло стацца. Досьць успомніць тут ведамую ў Наддзьвіньні народную песьню:

Мы, братка, — пlyingаоны.
Пlyingуць нашы загоны...
Адна шапка на трох,
Адны порткі на двох,

альбо іншую, ня менш характэрную:

* Градобоев Н. Побольше дела, господа! // Новое Русское Слово. 1952. 15 января.

Ад начы да начы
Мы ідзем — асначы,
А ўначы, як прывалім, —
Усе маёнткі падпалім.

Пакутуючы ад малазямелья, беларускія сяляне пачалі зь віламі й косамі ў руках захопліваць вялікія і шматлікія маёнткі абшарнікаў, якія належалі пераважна палякам і расейцам.

Булак-Балаховіч Станіслаў Нікадзімавіч нарадзіўся каля 1875 г. на Ковеншчыне ў сям'і фальварковага арандатара²⁷¹. Зьвестак пра яго дзяцінства і юнацтва няма²⁷². Аднак ведама, што зусім маладога ў той час агранома Булака-Балаховіча сяляне Дзісьненшчыны абралі сваім рэвалюцыйным судзьдзём. І Булак-Балаховіч гэтак добра палагоджваў іхнія шматвяковыя спрэчкі з абшарнікамі, гэтак добра браў іх заўсёды і ўсюды пад сваю абарону, што сівабародыя дзядзькі далі яму, амаль што юнаку, мянушку «Бацька», якая замацавалася за ім на ўсё жыццё*.

Бацькам называлі яго коньнікі створанага ім у часе Першае сусьветнае вайны коннага дывэрсійнага аддзелу. Булак-Балаховіч ня быў вайскоўцам па сваім фаху, аднак пазыцыйная вайна была яму не да спадобы, і ён, з дазволу начальства, арганізаваў гэты дабравольны конны дывэрсійны аддзел, які складаўся вылучна зь беларусаў і дзейнічаў па той бок лініі фронту ў раёне Дзвінску — найбліжэйшым тыле немцаў. Пра дзейнасьць гэтага аддзелу сьведчаць перахопленыя разведкай расейскай арміі рапарты, у якіх немцы называюць камандзіра дывэрсійнага аддзелу не інакш, як ферфлуцтхе Ватер — «пракляты бацька»**.

Бацькам называлі яго драгуны коннага палка, якім ён пазьней камандаваў у арміі Юдзеніча і які таксама моцна даўся ў знакі бальшавіцкім захопнікам. Адзінае, што лучыла Булака-Балаховіча і Юдзеніча, — гэта сумесная барацьба з агульным ворагам —

* Асобы Атрад БНР у Эстыі // На Чужыне. 1920. № 1. Б. 7.

** *Віцьбіч Юрка*. Ой жа сынкі былі ў Бацькі Булака // Шыпшына. 1948. № 6. Б. 49.

і толькі. Беларус па сваім паходжаньні²⁷³, Юдзеніч быў зацятым расейскім манархістам па сваіх перакананьнях. Булаку-Балаховічу было зь ім не па дарозе. Булак-Балаховіч быў «Бацькам», а не «Отцом».

На самым пачатку грамадзянскай вайны аддзел Булака-Балаховіча знаходзіўся ў горадзе Луга й наклікаў на сябе гнеў савецкай улады. Перш за ўсё трэба адзначыць, што балахоўцы нават сваім зьнешнім выглядам істотна адрозьніваліся ад чырвонаармейцаў разьмешчаных у Лужскім павеце двух палкоў: артылерыйскага і Изборскага пяхотнага.

«Кавалерысты-салдаты, — успамінае пра балахоўцаў Неа-Сільвестар²⁷⁴, — зьвярталі на сябе ўвагу ня толькі заўсёды дагледжанай формай і казацкімі шапкамі з жоўтым верхам, аднак й дысцыплінаванасьцю, што ў тых часы было ўжо рэдка. Амаль усе яны — маладыя людзі, і шмат хто зь іх быў падобны да юнкера»*.

Яшчэ больш адрозьніваліся балахоўцы ад чырвонаармейцаў сваімі дзеяньнямі. Варта было толькі зьвяціцца балахоўцам у вёсках павету, каб згодна з бальшавіцкім загадам пакараць насельніцтва за супраціў харчовым загараджальным атрадам, як у гэтых вёсках успыхвалі бунты супраць савецкай улады, «прычым найчасьцей атрымлівалася так, што забітымі аказваліся камуністы або члены камбедаў»**.

У самім горадзе балахоўцы прытрымліваліся той жа тактыкі. Калі Булаку-Балаховічу казалі, што ў рэшце рэшт старшыня Лужскага савету Сандзон пачне арыштоўваць асобных балахоўцаў, той адказаў: «Няхай толькі паспрабуе — разьнясём усю міліцыю па цаглінцы, а самога старшыню павесім на ліхтары!»**

Начальнік Петраградзкай ЧК Урыцкі²⁷⁵ загадаў арыштаваць, а ў крайнім выпадку забіць Булака-Балаховіча й расфармаваць

* *Нео-Сільвестр Г.* Батько Булак-Балахович. С. 117.

** Тамсама. Б. 118.

ягоны адзел. Але чырвонаармейцы Ізборскага палка адмовіліся арыштоўваць Булака-Балаховіча і абяззбройваць ягоных байцоў. Пасьля мітыngu, на якім выступаў Булак-Балаховіч, артылерысты аб'явілі сябе нейтральнымі. Чэкісты, пасланыя зьнішчыць Булака-Балаховіча, спазьніліся. Каля вёскі Тарошына балахоўцы з музыкай перайшлі савецка-нямецкую дэмаркацыйную лінію. А на разьвітаньне Булак-Балаховіч урачыста паабяцаў хутка вярнуцца й разьлічыцца з бальшавікамі*²⁷⁶.

Яшчэ пры немцах на тэрыторыі Эстоніі пачала фармавацца Паўночная армія Юдзеніча. Булак-Балаховіч спачатку ўвайшоў у ейны склад, аднак даволі хутка, пасьля непаразумеьняў з камандуючым, выйшаў зь яе, заняўшы самастойны ўчастак эстонска-бальшавіцкага фронту каля Гдоўскага возера.

7 лістапада 1918 г., у дзень першых угодкаў Кастрычніцкай рэвалюцыі, Булак-Балаховіч зрабіў налёт на Талабайскія астравы Гдоўскага возера. Тут ён схапіў і павесіў бальшавіцкіх кіраўнікоў — Заліту, Бялова й Галахава. Праз тыдзень частка балахоўцаў прыняла ўдзел у Вялікім паўстаньні (азначым: ад Гдоўскага возера да Вяліжу каля 300 кілямэтраў)** . 15 траўня 1919 г.²⁷⁷ адзел Булака-Балаховіча, пераправіўшыся на лодках праз Гдоўскае возера, нечакана для бальшавікоў заняў горад Гдоў*** . Гэтая дывэрсія памагла эстонскім часткам пад камандаваньнем палкоўніка Лайдэнэра²⁷⁸ 25 траўня заняць Пскоў, а 29 траўня да іх далучыўся і адзел Булака-Балаховіча.

Тэрор, распачаты Булаком-Балаховічам у Пскове супраць бальшавікоў і тых, хто спачуваў ім, нічым не адрозьніваўся ад тагачаснага бальшавіцкага тэрору²⁷⁹. У сувязі з гэтым 19 ліпеня ў Пскоў спэцыяльна прыехаў прэм'ер-міністар Паўночна-Заходняга Ўраду Ліянзоаў²⁸⁰, якому Булак-Балаховіч заявіў: «Камуністаў

* *Нео-Сильвестр* Г. Батько Булак-Балахович. Б. 120—121.

** *Беларус*. Бацька Булак-Балаховіч // Голас Беларуса. 1948. № 3. Б. 5.

*** Тамсама. Б. 5—6.

я вешаю неадкладна, за дзесяць месяцаў павесіў 180»*. 26 жніўня Пскоў зноў быў заняты бальшавікамі, якія адразу абвалілі свой камуністычны тэрор на галовы людзей, што сустрэкалі Булака-Балаховіча хлебам-сольлю і словамі: «Ты, бацька-атаман, асядлаў бальшавікоў». Булак-Балаховіч адступіў да граніцы Эстоніі. Непаразуменьні між ім і Юдзенічам дасягнулі ў гэты час выключнага напружаньня. Нават былі выпадкі ўзброеных сутычак паміж іхнімі вайсковымі часткамі. Наўрад ці гэтая канфрантацыя была выкліканая выключна партызанскім характарам самога Булака-Балаховіча. Прычыны канфліктаў былі зусім іншыя.

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі мела ў прыбалтыцкіх рэспубліках, як і ў іншых краінах, прызнаўшых яе *de facto* або *de jure*, свае ваенна-дыпляматычныя місіі**. Шэфам такой місіі БНР у Латвіі і Эстоніі быў палкоўнік Кастусь Езавітаў²⁸¹, які атрымаў у лістападзе 1919 г. наступны дакумэнт на беларускай мове:

Атаман
Дабравольнага Народнага Аддзелу
14 лістапада 1919 году
№ 734
Дзеючая Армія

Старшыні Рады Народных Міністраў
Беларускай Народнай Рэспублікі
праз Шэфа Ваенна-Дыпляматычнай
Місіі БНР у Латвіі і Эстоніі
палкоўніка Езавітава

Зьяўляючыся грамадзянінам Беларускай Народнай Рэспублікі, лічу неабходным, каб маё войска было вы-

* *Беларус.* Бацька Булак-Балаховіч. Б. 6.

** Сувэрэннасьць Беларусі прызналі *de jure* Фінляндыя, Эстонія, Латвія, Літва, Украіна, Грузія. *De facto* — Германія, Аўстрыя, Турцыя, Чэхаславакія.

карыстана для абароны цэласнасьці й непадзельнасьці
маёй Айчыны, а таму прашу мой Урад залічыць мяне й
мой адзел на Беларускаю Службу.

*Генэрал-маёр Булак-Балаховіч*²⁸²*

Чым была выклікана такая заява? Перш за ўсё, трэба адзна-
чыць, што Булак-Балаховіч быў беларусам па нацыянальнасьці.
Нават больш — ён быў беларускім (хоць і трэцярадным) паэтам,
засьведчаным у трохтомнай працы акадэміка Я. Ф. Карскага «Бе-
ларусы»**. І хаця «ў час вайны маўчаць музы», аднак амаль ад-
начасна з вышэйпададзеным дакумэнтам Булак-Балаховіч напісаў
верш на беларускай мове:

Покліч Бацькі

Празь цёмныя хмары на чуждай старонцэ
Зірнула на нас цёпла-роднае сонцэ,
І гоман пачуў я з радной стараны:
Свабода калоціцца ў нашэ ваконцэ,
За Бацькаўшчыну ўсталі яе ўсе сыны!
Сынкі! А мы што жа?
Нам будзе нягожа,
Каб мы не пайшлі на падмогу!
Сьмялей, не аглядайцець,
Хутчэй сабірайцець,
І будзем гатовы ў дарогу!

25 лістапада 1919, Рэвель

*Бацька****

* Беларусы ў Эстыі // На Чужыне. 1922. № 1. Б. 7.

** Карский Е. Ф. Белорусы. Т. III. Очерки словесности белорусского племени. 3. Художественная литература на народном языке. Петроград, 1922. С. 379.

*** Бацька. Покліч Бацькі // На Чужыне. 1920. № 1. Б. 2.

Камандны склад Дабравольнага Народнага Аддзелу на тры чвэрці, а шараговы амаль поўнасьцю складаўся зь беларусаў. Натуральна, што прапанова Булака-Балаховіча была сустрэта з энтузіязмам. Не дачакаўшыся адказу Рады БНР, балахоўцы замянілі на сваіх жаўтаверхіх папахах юдзеніцкія значкі беларускай «Пагоняй», а рускія бела-сіня-чырвоныя сьцягі — беларускімі бел-чырвона-белымі*²⁸³.

Гэты ўчынак Булака-Балаховіча і рэакцыя на яго балахоўцаў зразумелыя, калі ўлічыць, што Юдзеніч змагаўся за адзіную й непадзельную Расею, не хаваючы сваёй пагарды да ўсяго беларускага, хаця сам ён па сваім паходжаньні быў беларусам. Трэба таксама ўлічыць, што балахоўцы ненавідзелі ня толькі бальшавізм, аднак і царызм, а значыць, і Юдзеніча, які імкнуўся да рэстаўрацыі дарэвалюцыйнага ладу.

Ня варта забывацца й на такую істотную акалічнасьць. Сам Булак-Балаховіч быў ня толькі беларусам, аднак у значнай ступені і авантурыстам. Магчыма, што, акрамя патрыятычных матываў, яму яшчэ хацелася падвесьці пад свой ваенны авантурызм ідэалагічны фундамэнт.

Заява Булака-Балаховіча была перасланая Шэфам Ваенна-Дыпляматычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі палкоўнікам Езавітавым Радзе БНР. Ад яго ж Булак-Балаховіч атрымаў такі рэскрыпт:

Ваенна-Дыпляматычная Місія
Беларускай Народнай Рэспублікі ў Латвіі і Эстоніі
15 лістапада 1919 году
№ 62
Горад Юр'еў

Атаману Дабравольнага Народнага Аддзелу
Генэрал-маёру Станіславу Нікадзімавічу
Булаку-Балаховічу

* Сьведчыць З. У., які прысутнічаў пры гэтым як шараговы атраду. Тое ж сьцьвярджае і ананімны аўтар, гл.: Голас Беларуса. 1948. № 3. Б. 5.

Грамадзянін Генэрал!

Сёння я атрымаў ад Вас для перадачы Старшыні Рады Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі заяву пра тое, што Вы, як грамадзянін Беларусі, лічыце неабходным стаць на абарону сваёй Айчыны, каб забясьпечыць ёй цэльнасьць і непадзельнасьць, і просіце залічыць Вас і падпарадкаванае Вам войска на службу ў Арміі Беларускай Народнай Рэспублікі.

Глыбока крануты і ўсьцешаны Вашай заявай, я тэрмінова накіроўваю яе майму ўраду, які, я ў гэтым пэўны, будзе вельмі задаволены ёю і ў самым хуткім часе прышле да Вас паведамленьне пра задавальненьне Вашай просьбы й падзяку ў гатоўнасьці паслужыць Бацькаўшчыне.

Да таго ж часу, кіруючыся дадзенымі мне Радай Міністраў паўнамоцтвамі, я выказваю Вам, Грамадзянін Генэрал, вялікую падзяку ад імя нашае шматпакутнае Бацькаўшчыны і паведамляю, што ад гэтага часу Вы з Вашым войскам лічыцеся на службе ў Арміі Беларускай Народнай Рэспублікі ў Эстоніі.

*Шэф Місіі Палкоўнік Езавітаў**

Адначасна зь перамовамі з Булаком-Балаховічам Ваенна-Дыпламатычная місія БНР зьвярнулася да ўраду Эстоніі з прапановай даць Асобнаму Аддзелу БНР²⁸⁴ магчымасьць застацца часова на тэрыторыі Эстоніі пад камандай Булака-Балаховіча, каб закончыць тут фармаваньне, а потым перайсьці на Бацькаўшчыну. Урад Эстоніі даў згоду, і Асобны Аддзел БНР застаўся ў Эстоніі, заняўшы правую частку Эстонскага фронту супраць бальшавікоў.

Назва «аддзел» у дачыненьні да вайсковага фармаваньня генэрала Булака-Балаховіча насіла вельмі і вельмі ўмоўны характар. Гэты аддзел налічваў у той час каля сарака тысячаў жаўнераў²⁸⁵, і цалкам адпавядае сапраўднасьці іншая ягоная назва — Беларускі

* Беларусы ў Эсты. Б. 7; *Віцьбіч Юрка*. Ой жа сынкі былі ў Бацькі Булака. Б. 50.

Асобны Армейскі Корпус. Гэты корпус у значнай ступені дапамог вольналюбнаму, аднак колькасна невялікаму эстонскаму народу абараніць сваю нацыянальную незалежнасць.

Генэрал Булак-Балаховіч зрабіў спробу прарвацца на Бацькаўшчыну, каб скінуць з яе бальшавіцкае ярмо. Ягоны корпус, зламаўшы супраціў Чырвонае арміі, займае Пскоў і рушыцца далей на Віцебшчыну. На вуліцах Пскову залуналі беларускія сьцягі і загучалі беларускія песні. Бел-чырвона-белыя істужкі аздоблівалі пікі і багнеты балахоўцаў. Аднак гераічны корпус, нікім не падтрыманы, вымушаны быў у поўным парадку адысці на свае ранейшыя пазыцыі²⁸⁶.

Заўважым: вышэйпададзены рэскрыпт быў пацьверджаны Радай БНР, пра што сьведчыць наступны дакумэнт:

Беларуская Народная Рэспубліка
Вайсковая Дыпляматычная місія Рады БНР у Латвіі і Эсты
17 лютага 1920 году

№ 180

Горад Рыга

Камандзіру Асобнага Атрада
Беларускай Народнай Рэспублікі
Генэрал-маёру Булак-Балаховічу

У дадатак № 62 ад 15.XI.19 г. гэтым маю гонар паведаміць Вас, што Старшыня Рады Міністраў Б.Н.Р. адносінай ад 26.I.20 г. за № 31 паведамляе, што пратакольным пастанаўленьнем Рады Міністраў ад 22 студзеня 1920 году Ваш Атрад прыняты ў склад войска Б.Н.Р. Прыміце завярэньне ў вялікай да Вас пашане.

*Шэф Місіі Палкоўнік Езавітаў
Сакратар Казячы²⁸⁷ *.*

Тая акалічнасць, што зацьверджаньне адбылося, насуперак запэўненьню Езавітава, толькі праз два месяцы, дае падставу мер-

* Зюзькоў А. Крывавы шлях... Б. 68.

каваць пра адсутнасць у Рады БНР асаблівага даверу да Булака-Балаховіча. На супрацьбальшавіцкім эстонскім фронце ў гэты час было больш-менш спакойна, за выключэннем булак-балаховіцкай часткі.

Звычайна Булак-Балаховіч браў у рукі аловак ня толькі для таго, каб напісаць загад або верш, аднак і для таго, каб пазначыць на ваенных мапах свой чарговы рэйс па бальшавіцкіх тылах. Потым ён праносіўся па гэтай вырысаванай лініі, быццам мэтэор, пакідаючы адзаду ўзарванія масты, скінутыя з насыпаў цягнікі, паваленыя тэлеграфныя слупы, пачарнелыя коміны спаленых савецкіх устаноў і тысячы забітых ворагаў.

«Трэба прызнаць, — адзначае А. Сядых²⁸⁸, — што біліся балахоўцы з бальшавікамі адчайна і ў палон не здаваліся, бо зналі, што іх чакае там толькі сьмерць. Аднак і Бацька не даваў літасьці трапіўшым у яго рукі камуністам»*. Зарывы на начным небе дакладна адбівалі акрэсленую на картах крывую. Пазьней гэтыя рэйды Булака-Балаховіча на Беларусі, як і рэйды Цюцюніка²⁸⁹ на Ўкраіне, увойдуць у гісторыю ваеннага мастацтва.

Аднак, акрамя патрыятычных заяў, непаўнацэннай паэзіі і ваеннай стратэгіі, былі рабункі і гвалты сярод мірнага насельніцтва, якое ня мела ніякага дачынення да бальшавікоў. Спасылкі некаторых сучасных гісторыкаў на тое, што чэкісцкія карныя атрады ня лепш абыходзіліся зь мірнымі жыхарамі, хаця й могуць быць прынятыя пад увагу, аднак не апраўдваюць дзеянняў балахоўцаў. Пераважная большыня балахоўцаў, карыстаючыся адкрытым патураньнем свайго Бацькі, глядзела на вайну як на лёгкі сродак нажывы. А пасля рэйдаў у бліжніх тылах бальшавікоў пачыналіся беспрабуднае п'янства й дзікія скандалы ў асяродзьдзі спакойнага эстонскага насельніцтва. Паміж Асобным Дабравольным Аддзелам і Ўрадам Эстоніі ўзьніклі напружаныя адносіны, якія ўскладняліся здрадніцкай палітыкай бальшавікоў.

* *Седых А.* Конец Батьки Булака-Балаховича // Новое Русское Слово. 1951. 14 октября.

Такая ж абвостраная сытуацыя, хоць і не адразу, склалася паміж Місіяй Рады БНР і Булаком-Балаховічам, што знайшло сваё адлюстраваньне ў наступным рэскрыпце, які падаецца тут скарачана:

Беларуская Народная Рэспубліка
Вайсковая Дыпляматычная Місія ў Латвіі і Эстыі
№ 122
6 студзеня 1920 году
Горад Рыга

Камандзіру Асобнага Атрада Беларускай
Народнай Рэспублікі ў Эстыі
Генэрал-маёру Булак-Балаховічу

<...> Вельмі быў незадаволен наш Пасол, калі яму нехта сказаў, што афіцэры Асобнага Атраду дужа п'янствуюць у Рэвелі, Дорпаце і Марыенбургу. Ці гэта праўда? Калі праўда, дык — трэба крута спыніць <...>

*Генэрал-маёр Павал Вэнт²⁹⁰,
Вайсковы райца Вайскова-Дыпляматычнай Місіі
Б.Н.Р. у Эстоніі і Латвіі**

Значна пазьней палкоўнік Езавітаў у сваёй справаздачы Радзе БНР адзначыў: «Добра наладжаная ў лістападзе справа, прывёўшая да стварэньня асобнага атраду БНР генэрала Булак-Балаховіча, прыняўшага і беларускую форму, і беларускі настрой і запаліўшагася беларускім патрыятызмам, вельмі добра ішла ўвесь сьнежань і пачатак студзеня 1920 году. Усё было гатова, каб ісьці на Полацак супраць саветаў, была выпушчана паштовая марка асобнага аддзелу БНР, загатоўлены праект папяровых грошай, атрыманы ад амэрыканскай місіі мэдыкаменты і абсталяваны паходны лазарэт. Не хапіла “некалькіх сот нямецкіх марак”. Булак-Ба-

* *Зюзькоў А. Крывавы шлях... Б. 69.*

лаховіч у поісках грошай у магчымаьці захаваць атрад пачаў гутарыць з Польскім урадам аб прыняцці атраду на польскую службу, што і было зроблена»*²⁹¹.

Тут неабходная адна істотная папраўка. Малаверагодна, што антыбальшавізм або патрыятызм Булака-Балаховіча разьбіліся аб дэфіцыт «некалькіх сотняў нямецкіх марак». Неабходна ўлічваць заключаны Эстоніяй мірны дагавор з РСФСР²⁹², у адпаведнасьці зь якім яна бралася раззброіць усе чужаземныя вайсковыя часткі, што знаходзіліся на яе тэрыторыі. Не выклікае сумніву, што Булак-Балаховіч больш рэальна, чым Езавітаў, апэньваў сытуацыю, каб пры наяўнасьці апошняй акалічнасьці ісьці на Полацак. У той час Польшча толькі пачынала барацьбу з Саветамі²⁹³. Вельмі магчыма, што ў сувязі з гэтым Булак-Балаховіч вёў перамовы непасрэдна з польскім урадам, аднак захавалася і адносіна Ваенна-Дыпламатычнай Місіі Рады БНР у Латвіі і Эстоніі за № 146 ад 8 лютага 1920 году, у якой яна просіць галоўнакамандуючага польскай арміяй замацаваць за Асобным Аддзелам БНР участак фронту на левым флангу польскай арміі**.

Аднак калі Эстонія прызнавала Раду БНР, то Польшча — не. Эстонія і Латвія прапусьцілі Асобны Дабравольны Аддзел у Польшчу. Там ён перш закончыў сваё самастойнае існаваньне, каб праз кароткі час адрадіцца ў іншай форме, да якой Рада БНР ужо ня мела ніякіх адносінаў. Пакідаючы Эстонію, Булак-Балаховіч спрабаваў арыштаваць Юдзеніча, аднак беспаспяхова²⁹⁴. Гэтая паслядоўная нянавісьць «Бацькі» і ягоных «сынкоў» да Расеі дарэвалюцыйнай будзе зь цягам часу, пасля эвакуацыі з Эстоніі, улічаная прадаўжальнікамі барацьбы з бальшавікамі.

Булак-Балаховіч не прарваўся на Бацькаўшчыну, аднак увесь час меў з ёю лучнасьць. Славутае Вяліскае паўстаньне 1918 году мела народны стыхійны характар, аднак паасобныя найбольш буйныя аддзелы паўстанцаў кіраваліся булак-балахоўскімі афіцэ-

* Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Б. 126, 129.

** Зюзькоў А. Крывавы шлях... Б. 74.

рамі. Камандзіры партызанскіх атрадаў Наддзвін'я, якія дагэтуль дзейнічалі ў Вокаўскім Лесе, трымалі кантакт з Булак-Балаховічам. Вокамгненныя рэйды «Барона Кіша», Нілёнка, Фульгура, Грамабая, Музыкантава, Воранава і іншых славутых вяліскіх партызанаў уяўляюць па сваёй тактыцы просты адбітак рэйдаў Булака-Балаховіча. І цяпер у родным маляўнічым Наддзвін'ні, у часе рабінавых ночаў, калі амаль безь пярэрвы бліскаюць маланкі, асьвятляючы тысячы азёраў і курганоў, а пяруны зьліваюцца ў адзін суцэльны рык, тады хрысьцяцца пабожна сялянкі й шэпчуць:

— Божа Міласьцівы! Ці не Булак гэта ідзе, каб выратаваць нас, гаротных? Пашлі яго нам, Божа!

Ой жа, і сынкі былі ў Бацькі Булака!

Ой жа, і коні былі ў Бацькі Булака!

Там, дзе праляталі тыя птахі-коні, тры гады трава не расла. Іхнія падковы выбівалі з бруку полымя, а па палёх пачыналі біць з-пад зямлі, абуджаныя тупатам, сьцюдзёныя крыніцы. І пыл узнімаўся хмарай, засланяючы ўдзень сонца, а ўначы месяц.

А сынкі, прапахлыя да касьцей конскім потам і порахам, пакрытыя з галавы да ног нязлычонамі рубцамі ад ранейшых ранаў, імчаліся за сваім Бацькам празь дзень і ноч, праз агонь і ваду. У хвіліны кароткага адпачынку зухавата скакалі яны лявоніху і сьпявалі пра ціхі Сож і хуткую свавольную Дзвіну. У часе ж зацятае бойкі бліскалі іхнія шаблі, нібы тыя маланкі, ня ведалі пудла іхнія карабіны і ў кулямётах іхніх кіпела вада. А калі спатыкалі сынкі сьмяротную кулю, дык перш чым выпасыці зь сёдлаў, яшчэ праляталі колькі крокаў упярод і яшчэ пасьпявалі крыкнуць у вочы ворагу:

Жыве Беларусь!

РУСКАЯ (БЕЛАРУСКАЯ) ДАБРАВольная АРМІЯ

У чэрвені 1920 г. М. М. Тухачэўскі²⁹⁵ выдаў загад, у якім зазначыў, што на Захадзе рашаецца лёс усясьветнае рэвалюцыі. Дарога ўсясьветнага пажару ляжыць праз труп Польшчы. Улетку пачаўся пад ягонай камандаю ўпорысты наступ Чырвонай арміі на захад, які ішоў пад клічам: «Даёшь Варшаву!».

15 жніўня, у дзень сьвята Ўсьпенья Божай Маці, блізка перад Варшавай, каля мястэчка Радзімін, пасья даволі кароткага, аднак крывавага бою Чырвоная армія пацярпела поўную паразу.

Значную ролю ў гэтай перамозе адыгралі зброя і правіянт Антанты²⁹⁶, аднак нават найлепшая зброя сама па сабе яшчэ не забяспечвае перамогі. Ня меншую ролю адыграла польскае духавенства, якое сваімі патрыятычнымі дзеямі дало прыклад гераічнага змаганьня за Бацькаўшчыну, сваімі палымянымі прамовамі падняло народны дух і волю да супраціву. Калі пад Сяданам²⁹⁷ перамог настаўнік, то пад Радзімінам — ксёндз.

Пачалося імклівае адступленьне ўшчэнт разьбітай Чырвонай арміі. Яно было такое хуткае, што між адступаючымі і наступаючымі франтамі ўтварылася паласа «нічыйнай» зямлі шырынёю ад 50 да 200 км. Саветы ня думалі пра рэванш, тым больш што на поўдні пачаў свой наступ, зьмяніўшы Дзянікіна, Врангель²⁹⁸. Аднак і самім пераможцам гэтая перамога, якую яны зусім не выпадкава назвалі «Цудам на Вісьле», каштавала вельмі дорага, таму яны ня мелі сілы прадаўжаць змаганьне. Тым больш што падчас свайго першага наступу ў 1919 г. ім давялося сутыкнуцца ня толькі з супрацівам Чырвонай арміі, аднак і з супрацівам беларускага сялянства, якое мела з польскімі панамі даўнюю варожасьць — нацыянальную, сацыяльную, рэлігійную, — што ўкаранілася ў душу народу.

20 кастрычніка 1920 г. між палякамі і бальшавікамі настала замірэньне²⁹⁹, аднак яшчэ да таго пачаўся рэйд Булака-Балаховіча ў глыбокі савецкі тыл. У гэтых падзеях сьведама ці нясьведама блытае даты Алесь Чарвякоў: «Пасья падпісаньня савецка-

польскага дагавору аб сканчэнні ваенных боек Польшча выпусціла супраць Беларусі Булак-Балаховіча, які разам з Савінкавым і Аляксюком³⁰⁰ пайшлі вызваляць Беларусь ад бальшавікоў»*.

Калі пад Радзімінам галоўную ролю адыграла ня зброя, дык і ў паходзе Булака-Балаховіча яна таксама ня мела вырашальнага значэння, і зусім невыпадкова Булак-Балаховіч стаў галавою паходу, узначаліў яго.

Неабходны для паходу адзел Булака-Балаховіча пачаў арганізоўвацца яшчэ ў жніўні 1920 г. у Любліне**. У пераважнай большасці ён складаўся з былых жоўтааколышнікаў-балахоўцаў, якія ўваходзілі ў ранейшы Асобны Дабравольны Народны Адзел БНР.

Аднак гэты наваствораны адзел ня мае нічога супольнага з Радай БНР, што бачна з пастаноў Беларускай Нацыянальна-Палітычнай Нарады, якая адбылася 25—28 верасня 1921 г. у Празе Чэшскай***³⁰¹. Палітычны твар гэтага адзелу вызначаўся, з аднаго боку, Рускім Нацыянальным Камітэтам³⁰² і Саюзам Абароны Бацькаўшчыны і Свабоды на чале з Барысам Савінкавым, а з другога боку — Беларускай Палітычнай Камітэтам, у склад якога ўваходзілі Аляксюк, Дзяргач-Адамовіч³⁰³, Сянькевіч³⁰⁴ і іншыя.

Асновай супольнай палітычнай дзейнасці была ўмова, падпісаная Савінкавым, Аляксюком, Булаком-Балаховічам і Дзяргачом-Адамовічам, якая пачыналася запэўненнем:

§ 1. Беларускі палітычны камітэт і Руская добраахвотніцкая народная армія, выходзячы з прызнання пра-

* *Чарвякоў А.* За Савецкую Беларусь. Б. 131.

** «Калі Польшча пачала перагаворы аб перамір'і з Савецкімі рэспублікамі, яна адначасна з гэтым падтрымала фармаваньне Балаховічам добраахвотніцкае арміі для працягу змаганьня. Фармаваньне пачалося ў пачатку жніўня 1920 г. у мястэчку Любліне з розных добраахвотнікаў і, галоўным чынам, з ваеннапалонных. Палітычнае афармленне даў “русский национальный комитет” на чале з Савінкавым». (*Баравы М.* Па крывавых слядах. Б. 35).

*** *Зюзькоў А.* Крывавы шлях... Б. 43.

ва на самавызначэньне народаў, прызнаюць факт незалежнасьці беларускай дзяржавы. Канчатковая форма ўзаемаадносін паміж Расіяй і Беларусіяй будзе ўстанаўляцца згодай паміж Устаноўчымі соймамі рускім і беларускім, ці ўрадамі, гэтымі Устаноўчымі соймамі назначанымі*.

Савінкаў у жніўні 1924 г. у Рэвалюцыйным трыбунале гаварыў, што спачатку, яшчэ перад фармаваньнем Дабравольнай Арміі, ягоны выбар спыняўся на старых царскіх генэралах: Перамыкіне³⁰⁵, Махрове³⁰⁶ і іншых. Аднак, улічваючы непашану царскіх генэралаў на Беларусі, убачыўшы развал царскага фронту, перажыўшы сьмерць Духоніна³⁰⁷, ён быў прымушаны ад іх адмовіцца. Магчыма, апошнія слова тут належала ня Савінкаву, бо далей ён тлумачыць:

«Не было ніякага выбару: або залатапагонныя генэралы, або проста бандыты. Некалькі слоў пра бандытаў. Я зьвярнуўся тады да Пілсудзкага, і Пілсудзкі задаў мне такое пытаньне: “Чаму Вы ня маеце справы з Балаховічам?” Я сказаў яму тое, што думаў пра Балаховіча. Я яму сказаў, што Балаховіч — бандыт. Помню, ён расьсьмяяўся і адказаў: “Так, бандыт, аднак ня толькі бандыт, а чалавек, які сёньня — рускі, заўтра паляк, пасьлязаўтра беларус, а яшчэ празь дзень — нэгр”. Потым Пілсудзкі дадаў: “Няхай ён бандыт, аднак, раз няма ніякага іншага выбару (а выбару зусім не было), то лепш, мабыць, мець справу з Балаховічам, чым з залатапагоннымі генэраламі. Таму што гэтых матываў, матываў залатапагонных, у Балаховіча няма”.

<...> Я пазнаёміўся з Балаховічам і пачаў фармаваць балаховіцкія часткі. Яго аддзел яшчэ біўся на фронце, а ў тыле, у Любліне, фармаваліся запасныя часткі. Яны былі розныя. Ня трэба думаць — гэта будзе несправядліва, — што ўсе гэтыя запасныя часткі былі залатапагонныя. Розныя элементы туды ўвайшлі, аднак былі

* Зюзькоў А. Крывавы шлях... Б. 41.

часткі, што да пэўнай ступені адпавядалі майму жаданьню стварыць народную армію, аднак не залатапагонную і, безумоўна, не бандыцкую»*.

Магчыма, Пілсудзкі не дагаварыў да канца: калі Пятлюра быў патрэбны палякам, каб стварыць украінскі буфер, залежны ад Польшчы, то можна думаць, што нехта павінен быў стварыць беларускі буфер. Ім і павінен быў стаць Булак-Балаховіч.

Наваствораны аддзел Булака-Балаховіча — Дабравольная Армія, нягледзячы на жаданьне Пілсудзкага, ня быў непасрэдна падпарадкаваны Польшчы і спачатку называўся Рускай Дабравольнай Арміяй. Пра гэта сьведчыць Зінаіда Гіпіўс³⁰⁸:

«Тут раптам тэлефон Балаховіча — да мяне: ён хоча далучыць свой атрад да рускай арміі. Як гэта зрабіць? Я, памятаючы непрыхільнае стаўленьне Дзімы (Дз. Ф. Філасофава³⁰⁹) да гэтага “зялёнага” генэрала падчас нашае першае сустрэчы, адказваю няпэўна, хаця прычыны адкінуць яго ня бачу. Празь дзень, здаецца, або два, убачыўшы Дзіму, гавару яму пра званок Балаховіча і ягонае жаданьне, заўважаю, што гэта, безумоўна, іхняя справа, аднак, што я ня бачу, уласна кажучы, падстаў, каб не далучыць ягоны атрад... Не паспела я дагаварыць, як Дз. Ф. перабіў мяне з раздражненьнем (ён інакш цяпер не гаварыў), сказаўшы, што справа ўжо зроблена, што Балаховіч прыняты імі разам зь ягоным атрадам»**.

Няведама калі дакладна, аднак падчас паходу армія зьмяніла свой назоў. М. Баравы сьцьвярджае: «А тым часам балахоўцы і тады, калі яны называліся “расійскаю народнаю арміяй”, і тады, калі яны перафарбаваліся ў “беларускую народную армію”, заставаліся ў беспасрэднай сувязі з Польшчай, і тое, што яны на-

* Борис Савинков перед военной коллегией Верховного Суда СССР. Полный отчёт по стенограмме суда с примечаниями. Под общ. ред. П. Шубина (Самарина). М., 1924. С. 103.

** *Гиппиус* З. Польша 20-го года. (Записи из дневника) // Возрождение. Литературно-политические тетради. Тетрадь 13 (Январь — февраль 1951). Париж. С. 138.

тварылі на абшарах Беларусі, павінна быць далучана да іншых “неаплачаных рахункаў” ад рабоча-сялянскае Беларусі да панскае Польшчы)*.

7 кастрычніка 1920 г. Дабравольная Армія ў колькасці дзвюх-трох тысяч пяхоты і коньніцы ўступіла ў бой з бальшавікамі і прарвала савецкі фронт. 27 кастрычніка яна ўзяла Пінск, 2 лістапада — Тураў, 10 лістапада — Мазыр і Петрыкаў.

М. Баравы адзначае: «7-га кастрычніка атрымаўся загад аб выхадзе ў паход, і пасля 12-дзённага затрымання ў ваколіцах Пінску, 27 кастрычніка 1920 году “армія” ў ліку каля 16.000 чалавек рознага зброду рушыла зь Пінску, а 2-га лістапада сканцэнтравалася ў м. Тураве, дзе прастаяла каля тыдня»**.

Такія доўгія перапынкі ў руху арміі стратэгічна памылковыя, бо давалі бальшавіком час арганізаваць супраціў. Гэтых затрымак ня бачыць Савінкаў, ён гаворыць на судзе: «Што да Балаховіча, то вы ведаеце пра ягоны паход, ведаеце, што ён узяў Мазыр і нават прасунуўся аднойчы за Мазыр. <...> Я помню, мы ішлі, ішлі спачатку вельмі паспяхова. Баёў было шмат. Мы ўвесь час ішлі з баямі. Увесь час баі, баі, баі — і для нас спрыяльныя. Вашыя часткі здаваліся...»***.

Іншае бачаньне гэтых падзей у Баравога, які спыняе ўвагу на тым, што пад Пінскам Дабравольная Армія мела ўжо 16 тысяч чалавек, а як выходзіла з Польшчы, — усяго 2—3 тысячы. Магчыма, што затрымкі ў наступе былі патрэбныя для арганізацыі новых вайсковых аддзелаў.

З усіх бакоў да Булака-Балаховіча зьбягаліся беларускія сяляне, называючы яго не інакш, як Бацька Булак. Іх прымалі ў аддзел згодна са старадаўнімі звычаямі ўсякай «вольніцы»:

«Пры сваім штабе Бацька арганізаваў вярбовачны пункт, дзе прымалі дабравольных навабранцаў на ўмовах, вельмі падобных да ўмоў Запарожскай Сечы. У кандыдата, праўда, не пытаўся, як

* *Баравы М.* Па крывавых слядох. Б. 36.

** Тамсама. Б. 35.

*** Борис Савинков перед военной коллегией... С. 106—107.

на Сечы: “У Хрыста верыш? І ў Тройцу Сьвятую верыш? І ў царкву ходзіш? А ну, перахрысьціся!”.

У нашага Бацькі было прасьцей — без асаблівых рэлігійных пытаньняў, бо само сабой разумелася, што балаховец нехрысьцем быць ня можа. Бацька толькі пытаўся:

— Балышавікоў ня любіш?

— Не, — адказваў коратка навабранец, — інакш не прыйшоў бы сюды.

— За нацыянальную Русь змагацца пры ўсякіх абставінах згодзен?

— Згодзен...

— Ну, тады запаўняй анкету і кіруйся ў казарму!

Вось і ўся цырымонія!»*

Баравы называе балахоўцаў «розным збродам». Ягоная варожасьць зразумелая, бо сяляне, далучаючыся да Булака-Балаховіча, былі самыя заўзятая ворагі балышавікоў. Гэтых сялянаў, напэўна, задавальняла тое, што ў абозе Дабравольнай Арміі яны ня бачылі ні ранейшых паноў, ні прэтэндэнтаў на двары й маёнткі, як было заўсёды, калі наступала царская ці польская армія. Іх падбэдзёрвалі адозвы на беларускай мове, якія распаўсюджваліся і ў Дабравольнай Арміі, і сярод насельніцтва, заклікаючы да змаганьня за адбудову Незалежнай Беларусі.

Праўда, шляхі да незалежнасьці былі няпростыя. Пра некаторыя складанасьці гаворыць Савінкаў: «Прыехалі зь Віньніцы беларускія міністры ў Мазыр — чорт іх ведае, якія міністры! На падводах. Прыехалі й заявілі, што яны — міністры, што яны прадстаўляюць беларускі народ. Groшай, безумоўна, папрасілі адразу. Ну, добра, якая мне справа да іх? Аднак аказалася, што была справа, і вась якая: Балаховіч на наступны дзень гаворыць мне: “Ведаеце, беларускі народ прапануе мне стаць кіраўніком беларускай дзяржавы”. Гэта — у Мазыры, а беларускі народ — гэта шаноўныя спадары, што грошай прасілі ды яшчэ п’янымі

* *Нео-Сильвестр Г. Батько Булак-Балахович. С. 122.*

ўшчэнт напіліся! Міністры! Павінен сказаць, што я прадбачыў: Балаховіч можа выкінуць такую штуку. І помню, што, ідучы ў паход, сказаў пра гэта Пілсудкаму. Пілсудкі на гэта: “Перадайце яму, што тады я яго вышпурну”. І вось, калі Балаховіч сказаў мне, што беларускі народ у асобе гэтых міністраў выбірае яго, я заўважыў: “Добра, аднак заўтра вас выставіць Пілсудкі”. І ён супакоіўся*.

Зразумела, у гэтых словах Савінкава выявіліся ягоныя адносіны і да «гэтых беларускіх міністраў», і да беларускай нацыянальнай справы. І гэта ня дзіва, бо Савінкаў быў расейскім эсэрам па сваім сьветапаглядзе. Аднак ён многа аб чым прамаўчаў на судзе, між іншым, і аб дагаворы зь Беларускай Палітычным Камітэтам. І ў гэтым таксама няма нічога дзіўнага: Савінкаў быў ня толькі расейскім эсэрам, аднак і старым, дасьведчаным палітыкам. Ён ні ў якім разе не паўтарыў бы памылку генэрала Дзянікіна, які на прапанову прадстаўніка Азэрбайджану прыслаць на дапамогу 35-тысячную армію сказаў, што ніякага Азэрбайджану ён ня ведае, а знае толькі Бакінскую, Эрэванскую і Елізаветпольскую расейскія губэрні...

Напалохаўшы Булака-Балаховіча Пілсудкім, Савінкаў пасля шчыра і адкрыта сказаў: «Паслухайце. Вось яны, усе гэтыя Ллойд-Джорджы³¹⁰, Пілсудкія, выкарыстаюць вас, а пасля выкінуць, як непатрэбную рэч. Мы ім не партнёры, ня ўдзельнікі ў агульнай справе, а толькі вінцікі ў іхняй машыне, кіраўніцтва якой поўнасьцю ў іхніх руках. Ня будзем ім патрэбныя — і...»**

Барыс Савінкаў добра разумеў, на чым грунтуецца зацікаўленасьць замежных палітыкаў у справах былой Расейскай імперыі: «...па ваенных пытаннях са мною не гаварылі; са мною як ваенным спэцам не лічыліся. Чэрчыль³¹¹ паказаў мне карту поўдню Расеі, дзе сьцяжкамі былі адначаны дзянікінскія і чырвоныя

* Борис Савинков перед военной коллегией... С. 112.

** *Кускова Е.* Неотвязное // Новое Русское Слово. 1950. 22 октября; *Алферов.* Упущенные возможности // Общеказачий журнал. 1952. № 13. С. 32.

войскі. Помню сваё ашаламленьне, калі я падышоў зь ім да гэтае карты і ён, паказаўшы мне дзянікінскія сьцяжкі, раптам сказаў: “Вось гэта мая армія!”. Я памятаю, у мяне ногі прырасьлі да зямлі...

Вельмі настойліва, вельмі многа гаварылі англічане са мною пра тое, што пажадана ўтварыць незалежны Паўднёва-Ўсходні Саюз з Паўночнага Каўказу і Закаўказзя, а таксама з суседніх зь імі тэрыторыяў. Гаварылі пра тое, што гэты Саюз павінен быць толькі пачаткам, што потым зь ім павінны аб’яднацца Азэрбайджан і Грузія. Я ў гэтым адчуваў пах нафты*.

«Беларускія ж міністры», якіх прыгадвае Савінкаў, менавіта Аляксук і Дзяржач-Адамовіч, міністрамі не былі. Першы зь іх быў выкінуты з Рады БНР**, а пасля арганізаваў у Варшаве Беларускі Палітычны Камітэт. З гэтым Камітэтам Савінкаў быў у цеснай лучнасьці перад і падчас паходу Дабравольнай Арміі. Аляксук і Дзяржач-Адамовіч пісалі й выдавалі патрыятычныя адозвы, у якіх зьвярталіся да байцоў Дабравольнай Арміі і беларускага сялянства. І тут, згодна з дагаворам, Савінкаў аказваў ім усялякую падтрымку.

Фабіян Акінчыц ганіць Савінкава, які раней разам з «бандытам Балаховічам» быццам «вызваляў» Беларусь, а цяпер, пасля падзелу Беларусі, радуецца гэтаму падзелу й выхваляе палякаў. А яшчэ ня так даўно гэты воўк — Савінкаў — пісаў, што прызнае Незалежную Беларусь, і плакаў воўчымі сьлязьмі, што трэба вызваліць беларускі народ ад бальшавікоў***. А шараговыя байцы Дабравольнай Арміі, чытаючы беларускія адозвы, ня ведалі, хто і зь якой мэтай іх пісаў. Адозвы былі асобна, а іхнія аўтары — асобна.

* Борис Савинков перед военной коллегией... С. 88, 92.

** *Эзавітаў К.* Беларускае Вайсковая Цэнтральная Рада (25 лістапада 1917 — 25 лістапада 1924) // Крывіч. 1924. № 1 (7). Б. 37—45; 1925. № 1 (9). Б. 80—93.

*** *Акінчыц Ф.* Спэкулянты беларускай душой. Прага, 1921. Б. 15—16.

Тымчасам Дабравольная Армія ішла з баямі ад Мазыра да Рэчыцы. Яна мела ўжо 20 тысяч байцоў. Бальшавікі пакінулі Рэчыцу й пачалі выходзіць з Гомелю, аднак яны сабралі значныя сілы каля Рэчыцы, адцягнуўшы іх, галоўным чынам, са Слуцкага адрэзку савецка-польскага фронту. (І ўсё ж Дабравольная Армія не адыграла ў адносінах да Слуцкага фронту БНР той ролі, ведамай у ваеннай стратэгіі як «адцягваючае сілы», што была такой дзейснай падчас Першай сусветнай вайны. Перад тым як пачаў дзейнічаць Слуцкі фронт БНР, Дабравольная Армія спыніла сваё існаванне.)

Цяжкія баі каля Рэчыцы былі чутныя ня толькі ў самой Рэчыцы, аднак і ў Гомелі. Часам здавалася, што шчасьце хіліцца на бок балахоўцаў, перамаглі ўсё ж бальшавікі. Аднак і бяз гэтага бою лёс Дабравольнай Арміі быў вырашаны. Наступаючы, яна ўсё больш і больш выцягвалася ў той стратэгічна небяспечны доўгі й вузкі клін, які нагадвала занятая Дабравольнай Арміяй тэрыторыя. Гэты клін у любы час мог быць перарэзаны з флангаў чырвонымі. Да таго ж — прайшоў ужо тыдзень, як палякі падпісалі пагадненне з бальшавікамі, і тыя атрымалі магчымасць свабодна перакідаць свае сілы. Пачалося няспыннае адступленне Дабравольнай Арміі.

Ёсць цёмныя, ці, лепш сказаць, брудныя плямы ў гісторыі Дабравольнай Арміі, гэта — гебрайскія пагромы. У той час усе без выключэння збройныя сілы выяўлялі звычайную варожасць да мірнага гебрайскага насельніцтва. Ведама, што чэкіст, матрос Балтыйскага флоту адбіў у Украінскай Рады горад Глухаў Чарнігаўскай губэрні і выразаў пагалоўна ня толькі ўсіх гебраяў, «багацеяў», сьвятароў і афіцэраў, аднак загадаў таксама знішчыць усіх без перабору мясцовых гімназістаў, як «будучых багацеяў»*.

* *Могиланский Н. М.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году). Архив Русской Революции, том XI. Цытуецца па кнізе: *Головин Н. Н.* Российская контр-революция в 1917—1918 годах. Приложение к «Иллюстрированной России» на 1937 год. Эстония. Ч. II. Кн. 4. С. 13.

Польская рэгулярная армія падчас свайго першага і другога наступу ўчыніла дзікія гебрайскія пагромы ў Вільні, Менску, Бабруйску, Барысаве, Пінску і ў іншых беларускіх гарадох і мястэчках. Асабліва страшны пагром быў у Лідзе — загінула 150 чалавек*.

* Беларусы и поляки. Документы и факты из истории оккупации Белоруссии поляками в 1918 и 1919 гг. Ковно, 1919. С. 42. Цытуецца па кнізе: *Лочмель И.* Очерк истории борьбы... С. 92, 100—101.

Тое, што аддзелы Балаховіча дапушчалі эксцэсы ў дачыненні да гебрайскага насельніцтва, пацьвярджае сам генэрал:

«Загад. Пасьля захопу гораду Пінску пачалі паўтарацца факты забойстваў, гвалтаваньняў і рабункаў як у самым Пінску, так і ў навакольні. Забойствы, гвалты і рабункі закранулі, галоўным чынам, гебрайскае насельніцтва.

Жаўнеры Народнай Дабравольнай Арміі нясуць мір і волю для ўсіх. Забойствы, гвалты і рабункі пакрываюць добраахвотніка ганьбаю і пагардаю. Імі не ўмацоўваецца сьвятая справа вызваленьня Расеі, наадварот, нішчыцца, як зьнішчылася ў Дзянікіна, Калчака і Юдзеніча. Рабункі й пагромы зьмяняюць нашу баявую славу і брудзяць нашае добрае імя. Буду бязь літасьці караць добраахвотнікаў, што падбухторваюць і спрычыняюцца да гебрайскіх пагромаў, тым больш што найчасьцей гэта справа правакатараў.

Даказана, што вельмі рэдка добры жаўнер дае ўцягнуць сябе ў такую справу. Гэта або галаварэзы, празь якіх гіне ўжо тры гады нашая Бацькаўшчына, або прадажныя нягоднікі.

Загадава: камандзіраў, чые жаўнеры займаюцца пагромамі й рабункамі, зьняць з камандаваньня, паставіць перад трыбуналам і судзіць адпаведна законам ваеннага часу, бо менавіта камандзір адказвае за свой аддзел.

Загадава: жаўнераў, вінных у пагромах і рабунках, таксама паставіць перад трыбуналам і судзіць адпаведна законам ваеннага часу, а злоўленых на гарачым учынку, як жаўнераў, так і афіцэраў, расстрэльваць на месцы. Пагромаў не павінна быць, і яны ня будуць мець больш месца.

Камандзір Народнае Дабравольнае Арміі генэрал-маёр Балаховіч. Пінск, 20 кастрычніка 1920 г.» (Swoboda. 1920. № 85. 24 кастрычніка).

Гэтыя жудасныя зьявы ні ў якім выпадку не апраўдваюць дзеянняў Дабравольнай Арміі. Ня вартыя ўвагі спробы зваліць віну за пагромы на «вольніцу», якая далучылася па дарозе да Булака-Балаховіча. Добра ведама, напрыклад, што калі балахоўцы занялі мястэчка Капаткевічы, дык пагром учыніў і ім кіраваў камандзір рэгулярнага батальёну Георгіеўскага палка капітан Пашкевіч*.

Закідаючы Булаку-Балаховічу адказнасьць за гэтыя пагромы, нельга здымаць віну і з Савінкава, які на судзе выступіў у ролі Панційскага Пілата³¹², даказваючы, што ён тут ні пры чым**. За-

* Пасьля заняцця Мазыра грабествы пад формаю рэквізыцый і без усякае формы пашырыліся на шырокі радыюс вакол гораду. Рабіліся таксама налёты на яўрэйскае насяленьне мястэчак. Аб адным з такіх налётаў расказвае на старонках «Сав. Бел.» (№ 244 за 1923 год) адзін з удзельнікаў Балахоўскага паходу:

«...батальён Георгіеўскага палка пад начальствам памощніка камандзіра палка капітана Пашкевіча зрабіў налёт на мястэчка Капаткевічы. Усё яўрэйскае насяленьне сабралі на пляц. Выстраіўшы яўрэяў у адзін шэраг, капітан Пашкевіч наладзіў такі фокус — паказваючы на кожнага яўрэя па парадку, ён гаварыў: “Этого застрелить, этого повесить, этому вырезать... половые органы”. Усё гэта адразу выпаўнялася бандытамі. Усяго такім чынам было забіта 15 чалавек.

Пасьля гэтага капітан Пашкевіч прапанаваў яўрэям унесці кантрыбуцыю — вялікую суму грошай — і абяцаў болей жыхароў не чапаць. Кантрыбуцыя была ўнесена: частка грашмыма, а частка залатымі рэчамі, якія прымаліся на вагу. Атрымаўшы грошы, капітан Пашкевіч з батальёнам учыніў пагром. Білі, забівалі, грабілі, гвалцілі кабет, мужчынам вырзвалі плоцьныя органы. Не шкадавалі нават і дзяцей, якім разьбівалі галовы аб сыцены. Скончыўшы зь мястэчкам, батальён далучыўся да дывізіі» (*Баравы М. Па крывавых слядох.* Б. 36—37).

** «Першы загад, што быў напісаны пад маю дыктоўку, быў пратое, што кожны воінскі чын, без адрозьнення ў званьні, будзе расстраляны на месцы за ўчыненні пагромаў. Другі загад, які таксама быў напісаны па маім патрабаваньні, — дазвол гебраям арганізоўваць сваю ўласную частку якраз для абароны гебрайскага насельніцтва ад пагромаў». (Борис Савинков перед военной коллегией... С. 106—107.)

бойства мірных і далёкіх ад палітыкі гебраяў застаецца нязмыўнай плямай у гісторыі Дабравольнай Арміі³¹³.

Перад тым як перайсці дзяржаўную мяжу, ад Дабравольнай Арміі адпала значная яе частка. «Калі Балахоўская армія распалася і рэшты яе ўцякалі ў Польшчу, частка старых балахоўцаў не захацела пераходзіць у Польшчу, а пад камандаю палкоўніка Таляпт-Келмі схавалася ў Мазырскіх лясох»*, каб адтуль прадаўжаць партызанскую вайну. А тыя, што трапілі ў Польшчу, спачатку былі раззброеныя, а праз пэўны час зноў атрымалі ў рукі сваю зброю. Пад агульнаю камандаю Савінкава і Булака-Балаховіча і, зразумела, з ціхага дазволу Пілсудзкага яны паасобна — двойкамі або тройкамі — пачалі перакідацца праз савецкую мяжу назад у БССР для партызанскага змаганьня супраць бальшавікоў.

Як сьведчыць Баравы, «бандытызм на абшарах Савецкае Беларусі пачаў прымячацца яшчэ ў лістападзе 1920 г., аднак да сакавіка 1921 г. ён меў выпадковы характар. Усяго да сакавіка 1921 г.

«Загад ад 20 кастрычніка 1920 г.

Выказваю згоду падхарунжаму Цэйтліну на сфармаваньне пры штабе Народнай Дабравольнай Арміі асобнага гебрайскага аддзелу.

Камандзір Народнай Дабравольнай Арміі Генэрал-маёр Балаховіч. Пінск, 20, X. 1920» (Swoboda. 1920. № 85. 24.X. 1920.)

«На местачковай плошчы гнілыя ходнікі, конскі гной і пыл. Бабы ў белых хустках, мужыкі ў белых кажухох. Гебраяў амаль не відаць. Яны ўцяклі ў лясы разам са старымі, жонкамі і дзецьмі, з каровамі й хатнім скарбам. У іхніх вачох мы не вызваліцелі, а пагромшчыкі і забойцы. На іхнім месцы я б таксама ўдэк.

Пагромы, рабункі і гвалты забароненыя самым строгім загадам. За непаслушэнства — кара сьмерцю. Але я ведаю, што ўчора ў другім эскадроне гулялі ў карты на гадзіннікі і пярсцёнкі; што ротмістар Жгун абрабаваў гебрайскую крамку; што сярод уланаў зьявілася аднекуль валюта — ці не амэрыканскія даляры; што ў лесе знайшлі знявечанае жаночае цела. Расстрэльваць? Дваіх я ўжо расстраляў. Аднак нельга ж расстраляць палову палка...» (Ропшин В. (Савинков Б.) Конь вороной. Париж, 1924. С. 12.)

* Баравы М. Па крывавах сьлядох. Б. 37.

зарэгістравана 40 выпадкаў налётаў і пагромаў, у гэтай лічбе 29 выпадкаў прыходзіцца на долю балахоўцаў, што засталіся ў межах БССР, рэшта ж — на розных дэзэртыраў і банды рабаўнікоў бязь яснае палітычнае афарбоўкі»*.

Гісторыя Асобнага Дабравольнага Народнага Аддзелу БНР, як і Беларускай Дабравольнай Арміі, непасрэдна і цесна звязана з асобаю Станіслава Булака-Балаховіча. Разгледзеўшы ўсё станоўчае і жыцьцёвае, што да гэтага часу пасяля доўгіх пошукаў можна было знайсці, нельга ня даць і яму самаму слова сказаць. Нашае пакаленьне зьяўляецца сьведкам, як у СССР урачыста ставяцца помнікі тыранам і адначасна выкідаюць на сьметнік усіх ворагаў бальшавізму. Тая ж частка нашага пакаленьня, што апынулася за межамі СССР і мае шчасьце не прысутнічаць на ўрачыстасьцях для тыранаў, можа ня слухаць абвінавачаньні блізкіх нам людзей, якія бачаць на руках Булака-Балаховіча кроў вінаватых, аднак яно, нашае пакаленьне, ня можа ня бачыць на ягоных руках крыві нявінных сваіх суродзічаў, сваякоў, сяброў і знаёмых. Вельмі мала часу аддзяляе нас ад паходаў Булака-Балаховіча, вельмі мала фактаў маем мы, каб судзіць яго. Гэта можа зрабіць толькі будучы гісторык, а не ягоны сучасьнік.

З кім толькі не раўнялі Булака-Балаховіча. Адны — з Севярынам Налівайкам**, другія — з генэралам Жаліхоўскім³¹⁴***, трэція — з генэралам Галлерам³¹⁵****, чацьвёртыя — з Нэста-

* *Баравы М.* Па крывавых слядох. Б. 37.

** *Беларус.* Бацька Булак-Балаховіч // Голас Беларуса. 1948. № 3. Б. 5.

*** *Чарвякоў А.* За Савецкую Беларусь. Б. 131.

**** «Аб Вас ведае ўжо ўся беларуская, латыская і нямецкая прэса. Усе спатыкаюць вельмі прыхільна. Хутка будзе трубіць француская, ангельская і амэрыканская. Крокі ўжо зроблены. Моцна трымайцеся, як бы цяжка ні было. Ваш атрад павінен прыйсьці на бацькаўшчыну з такім жа трыумфам, як атрад Галлера ў Польшчу. Прывет ад сэрца. Генэрал-маёр Вэнт П. Вайсковы райца Вайскова-Дыпляматычнай місіі Б.Н.Р. у Эстоніі і Латвіі». (*Зюзькоў А.* Крывавы шлях... Б. 69).

рам Махно³¹⁶ * або з Тарасам Бульбай³¹⁷: «Як мне пісаў адзін з папличнікаў генэрала-партызана, Бацька, які ўважліва сачыў за палітычнымі падзеямі, часта гаварыў пра будучае непазьбежнае вырашальнае супрацьстаяньне хрысьціянскіх народаў зь бязбожнымі падпальшчыкамі сусьветнае рэвалюцыі: “Я знаю, некаторыя з вас пасьмейваліся з майго захапленьня Тарасам Бульбай, які быў сапраўдным тыпам сярэднявечча, — гаварыў Булак-Балаховіч, — аднак я любіў яго не за гэта, а за ўпартую варожасьць да непрыяцеля, за стойкасьць у хрысьціянскай веры, свабодалюбства і адданасьць сваім таварышам. Ён і загінуў страшнай сьмерцю за гэтыя ідэалы. Я перакананы, што хутка надыдзе жудасны час, які па сіле чалавечаненавісьніцтва, жорсткасьці, варожасьці да хрысьціян і наагул усіх, хто верыць у Бога, пераўздызе ня толькі сярэднявечча, аднак і жудасную эпоху асырыйскіх і эгіпецкіх цароў...

Так, спадары, неўзабаве нам яшчэ прыйдзеца адказваць на пытаньне: “Верыш у Хрыста?”, прычым сьцьвярджалны адказ запатрабуе тэрміновай абароны са зброяй у руках хрысьціянскай цывілізацыі! Паверце мне, пытаньне будзе пастаўлена менавіта так: або перамагчы, або гібець у нэндзы, як нявольнікі, і лізаць пяткі бальшавіцкаму хаму!”**

Пасьля Рыскага дагавору між Польшчай і Саветамі Булак-Балаховіч, на першы пагляд, апынуўся па-за змаганьнем супраць бальшавізму.

«Бацька спрабаваў са сваім аддзелам зрабіць пераварот, або ваенны путч, як тады гаварылі: ён хацеў арыштаваць камандуючага арміяй генэрала Юдзеніча, аднак ягоны апошні “буйны набег” ня ўдаўся, і Бацька з астаткамі свайго палка пакінуў Эстонію і ў чыне генэрал-маёра пераправіўся ў Польшчу. Там ён арганізаваў для сваіх “хлопцаў” вялікія лясныя работы. Як некалі ў старажытным Рыме Цынцыят пасьля выратаваньня Айчыны перамяніў

* *Акінчыц Ф.* Спэкулянты беларускай душой. Б. 15.

** *Нео-Сильвестр Г.* Батько Булак-Балахович. С. 127.

меч на плуг, так і Бацька, хоць і ня выратаваў Бацькаўшчыну, аднак, павесіўшы зброю на сьцяну, узяўся за сякеру й пілу³¹⁸.

Празь некаторы час Бацька набыў пад Варшаваю невялікі маёнтак і, запісаны ў рэзэрве польскай арміі ў чыне генэрала, жыў мірна, як хутаранін, займаўся сельскай гаспадаркай»^{*319}.

У сапраўднасьці, за кулісамі, ён яшчэ доўгі час, спачатку разам з Савінкавым, а пазьней сам, арганізоўваў на тэрыторыі Польшчы партызанскія атрады, якія пасля перакідаў празь мяжу ў Савецкі Саюз³²⁰. Адначасна ён дамогся ад польскіх уладаў абяцання, згодна зь якім былыя балахоўцы атрымлівалі некаторыя прывілеі параўнальна зь іншымі эмігрантамі³²¹.

У 1937 г. Булак-Балаховіч выехаў у Гішпанію. Там ён прымаў актыўны ўдзел у грамадзянскай вайне на баку генэрала Франка³²². За гераізм у баёх пад Мадрыдам атрымаў гішпанскія ваенныя ўзнагароды.

«Пасьля разгрому Польшчы ў 1939 г. Бацька Булак жыў у падпольлі Варшавы, дзе, як гаварылі, ён адыгрываў пэўную ролю, магчыма, меў нелегальную арганізацыю. Той жа самы папличнік Бацькі пісаў мне, што ў 1940 г. бачыў Булака-Балаховіча ў прадмесьці Варшавы — Празе. Ён не адразу пазнаў генэрала-партызана, бо той быў “закансьпіраваны” — у нехлямяжай вопратцы і зь вялікімі рагавымі акулерамі на носе. <...>

А празь некалькі месяцаў пасьля гэтае сустрэчы Бацька быў забіты там жа, у Празе. Менавіта хто забіў яго — немцы ці бальшавікі — сказаць цяжка. Падрабязнасьці гэтага забойства вельмі нешматлікія. Некаторыя сьведкі расказваюць, што пад вечар, калі генэрал ішоў па ходніку, яго нагнаў амаль супраць Віленскага вакзалу нейкі чорны аўтамабіль, дзе сядзела чатырох або пяцёх мужчын у цывільным. Як па камандзе, усе выстралілі з рэвальвэраў (нехта сьцьвярджаў, што стралялі з наганаў) у сьпіну Булака-Балаховіча, які як сноп паваліўся на зямлю. Пачалася паніка, падчас яе забойцы зьніклі.

* *Нео-Сильвестр* Г. Батько Булак-Балахович. С. 126.

Так сумна закончылася жыццё генэрала-партызана, заклятага ворага бальшавікоў. Загінуў ён пры абставінах, далёкіх ад рамантыкі, — ад подлых забойцаў з-за вугла.

Хутка пасля гэтай крывавай падзеі немцы арыштавалі намесніка Бацькі — есаула Якаўлева³²³, адправілі яго ў канцэнтрацыйны лягер Аўшвіц³²⁴, дзе ён і загінуў у красавіку 1941 г.»*

МСЬЦІСЛАЎСКАЯ СЯЛЯНСКАЯ ДЭМАНСТРАЦЫЯ

А. П.

беларус, былы член РКП(б), выключаны з яе ў 1936 г. У час дэманстрацыі працаваў у Мсьціслаўскім павяткаме РКП(б), меў 23 гады (1898 году нар.)

Тэлефонная гутарка, якая адбылася напярэдадні сялянскае антыбальшавіцкае дэманстрацыі паміж сакратаром Мсьціслаўскага павяткаму РКП(б) і сакратаром Гомельскага губкаму РКП(б), перадаецца тут ніжэй, хоць і па памяці, аднак са стэнаграфічнай дакладнасьцю. Сьведкі гэтае гутаркі з абодвух бакоў, сустрэўшыся пазьней, цалкам аднавілі ейны зьмест, амінуўшы толькі брудную расейскую ляянку, якой яна збыталася. Зазначым, што памянёны дзялёг параўнальна дакладна пераказаў на закрытым партыйным сходзе ў Мсьціслаўскім павяткаме і ягоны сакратар, калі не лічыць апушчаных ім усіх шматлікіх нецэнзурных слоў, непасрэдна адрасаваных яму з Гомелю. Аднак перш чым перайсьці да гэтае гутаркі, што адбылася паміж партыйнымі ўладарамі, неабходна спыніцца на абставінах, якія яе выклікалі. Тым больш што гэтыя акалічнасьці нас галоўным чынам і цікавяць, а гутарка па тэлефоне зьяўляецца толькі бальшавіцкім зьдзекам, савецкім гвалтам над імі.

* *Нео-Сильвестр Г. Батько Булак-Балахович. С. 127—128.*

У той час увачавідкі для ўсіх савецкая краіна цяжка хварэла. Кагадзе бальшавікі раздушылі Кранштадзкае паўстаньне³²⁵, якому папярэднічалі і спадарожнічалі сялянскія хваляваньні па ўсёй краіне, забастоўкі работнікаў у Петраградзе і іншых прамысловых цэнтрах. Непасрэднай прычынай гэтага агульнага незадавальнення зьяўлялася палітыка РКП(б), менавіта — «ваенны камунізм», для якога характэрныя харчразмеркаваньне, забарона вольнага гандлю і тэрор ЧК. Самая РКП(б) перажывала крызіс, выкліканы «работніцкай апазыцыяй»³²⁶ Шапашнікава³²⁷, якая мела вялікую колькасць прыхільнікаў сярод партыйцаў. Як ведама, кранштадзкія паўстанцы-матросы, паміж якіх меўся значны працэнт беларусаў, у сваёй рэзалюцыі ад 28 лютага 1921 г. патрабавалі «вольнае агітацыі для ўсіх работнікаў, сялянаў і лева-сацыялістычных партыяў», яны зазначылі далей, што «ўзьнялі сьцяг паўстаньня супраць трохгадовае тыраніі камуністаў, супраць самавольства, што зацьміла сабой трохсотгадовую дэспатыю царызму, і што яны ўважаюць за лепшае сьмерць, чым скласьці зброю». Адказ бальшавікоў на гэтыя патрабаваньні знайшоў адбітак у дзёньніку сьведкі паўстаньня амэрыканскага анархіста Аляксандра Беркмана³²⁸, які запісаў: «17 красавіка. Кранштадт сёньня капітуляваў. Тысячы трупаў матросаў і работнікаў ляжаць на вуліцах. Працягваецца пагалоўны расстрэл палонных і закладнікаў...»*

Аднак Х зьезд РКП(б), што праходзіў у той час у Маскве і зрабіў перапынак, каб прыняць чынны ўдзел у прыдушэньні Кранштадзкага паўстаньня, аднавіўшы зноў свае паседжаньні, перш за ўсё вызнаў наяву гаспадарчага, палітычнага й партыйнага крызісу ў краіне. У выніку Ленін, спадзяючыся з дапамогай чэкістаў ліквідаваць палітычны й партыйны крызісы, аб'явіў адступленьне на гаспадарчым фронце, а менавіта — НЭП (новую эканамічную палітыку), якую характарызуюць харчпадатак, вольны гандаль, канцэсіі замежнаму капіталу. Разам з тым, да гэтага дэкрэту Ленін дадаў: «а меншавікоў і эсэраў трымаць у турмах»*.

* Двинов Б. Кранштадт // Новое Русское Слово. 1951. 7 марта.

Старадаўні беларускі горад Мсьціслаў, дзе вясною 1921 году адбылася сялянская антыбальшавіцкая дэманстрацыя, зьяўляўся цэнтрам багатага павету, глеба якога складалася пераважна з шэрых, або так званых пшанічных суглінкаў ці глею. Сялянства тут у сваёй бальшыні жыло заможна. Таму яно без асаблівае радасьці сустрэла першапачатковыя бальшавіцкія лёзунгі, а потым найбольш папакутвала ад бальшавікоў у часе «ваеннага камунізму». Зразумела, што і адносіны ягоня да выбараў у першаістыя савецкія ўстановы (сельсавет, валвыканкам, паветвыканкам), якія тут тады праходзілі, зусім не адпавядалі «генэральнай лініі» партыі.

Трэба зазначыць, што, нягледзячы на тэрор ЧК, выбары ў той час праводзіліся ўсё ж крыху інакш, больш дэмакратычна, чым у «эпоху сталінскае канстытуцыі». Усе, не пазбаўленыя паводле «ленінскай канстытуцыі» права галасаваць, на прадвыбарных сходах вызначалі сваіх кандыдатаў і выбіралі іх бальшынёй галасоў. Натуральна, што гэтае вылучэньне кандыдатаў не абыходзілася бяз гвалту й ціску з боку тутэйшых партыйных ячэек і камітэтаў беднаты, аднак падчас галасаваньня сяляне ўсяроўна выказваліся за сваіх кандыдатаў. Пазьней бальшавікі ўлічаць гэтую акалічнасьць і прымусяць сялянскую масу галасаваць за прапанаваных ёй кандыдатаў, аднак тады яшчэ існавала адносная дэмакратычнасьць. І сялянства Мсьціслаўшчыны шырока яе выкарыстала.

Сяляне Мсьціслаўшчыны перамаглі ціск з боку камуністаў і камбедаўцаў³²⁹. Пераважная бальшыня абраных сябраў першаістых савецкіх установаў складалася зь беспартыйных, а не з камуністаў. А бальшыня з гэтай пераважнай бальшыні складалася зь беспартыйных па форме і былых эсэраў па сутнасьці. Параўнальна нядаўна перад гэтым яны публічна выракліся сваіх эсэраўскіх поглядаў і таму ўцалелі ад тэрору ЧК, аднак у душы засталіся эсэрамі — гэта была новая тактыка іхняе нелегальнае партыі. Няма таксама нічога дзіўнага ў тым, што менавіта іх абралі добра знаўшыя іх сяляне, бо эсэры па сваёй праграме бліжэй за ўсе іншыя партыі стаялі да сялянства — яны зьяўляліся сялян-

скай партыйай у поўным сэнсе гэтага разуменьня. Такія «беспартыйныя» спачатку апанавалі сельсаветы, валвыканкамы, і нарэшце зь іх пачаў камплектавацца павятовы выканкам, старшынёй якога стаўся «беспартыйны» эсэр Асмалоўскі. Па сутнасьці, гэта зьяўлялася мірнай дэмакратычнай заваёвай эсэрамі Мьсьціслаўлю і пры гэтым без усякага парушэньня «ленінскай канстытуцыі». Таму разгубленасьць тутэйшых камуністаў, а тым больш адказнага за выбары сакратара павяткаму РКП(б) была больш чым зразумелая.

Якраз у гэты час і адбылася гутарка па тэлефоне паміж сакратарамі павяткаму й губкаму. Калі першы грунтоўна пайнфармаваў другога пра вынікі выбараў, то пачуў у адказ: «Шляпа* . Пусьціў выбары плазам! Выбарчы статут — усяго толькі форма, у якую ўліваецца бальшавіцкая існасьць. Боўдзіла! Ты, можа, цяпер, пасья гэтых выбараў, распачнеш выбары да Ўстаноўчага Сойму? А можа, у тваім кабінэце ўжо вісіць партрэт Керанскага³³⁰? Ёлупень! А кадэты³³¹ ў твой выканкам ня трапілі? Яшчэ пытаешся, што рабіць? Эх ты, рубель без капейкі! Без адкладу арыштаваць увесь прэзыдыюм новага павятовага выканкаму, прафільтраваць усе валвыканкамы й сельсаветы, а пасья гэтага зрабіць перавыбары. Хаця не! Пачакай. Хто ведае, каго гэтая стыхія зноў абярэ. Перавыбараў не праводзіць, а з абраных цяпер камуністаў павяткам РКП(б) павінен вылучыць аднаго ў старшыні павятовага выканкаму, а ён дабярэ з камуністаў і зь беспартыйных бальшавікоў сябраў прэзыдыюму, папярэдне ўзгадніўшы кожнага зь іх паасобку з павяткамам РКП(б). Зразумела? За гэтыя выбары я ўклею табе ў партыйную справу суровую вымову з папярэджаньнем і сам атрымаю за іх, чуе маё сэрца, вымову ад ЦК партыі. Дурыбала!»

Новы прэзыдыюм выканкаму яшчэ прымаў справы ад старога, калі чэкісты яго арыштавалі і ўвязьнілі ў тутэйшай турме. Адначасна на паседжаньні павяткаму быў вылучаны на пасаду стар-

* У мове савецкіх служачых — *дурань, разява.*

шыні паветвыканкаму замест арыштаванага эсэра Асмалоўскага камуніст Юрчанка³³², які атрымаў у часе выбараў нязначную колькасць галасоў. На тым жа паседжанні павяткаму былі выдзеленыя камуністы, што накіроўваліся ў павет, каб там на месцы праверыць склад валвыканкамаў і сельсаветаў. Магчыма, што сакратар павяткаму, які кагадзе страціў ласку партыйнага начальства, быў цяпер задаволены з праробленай ім паводле інструкцыі зверху работы, аднак ён усё ж шмат чаго не прадбачыў. Сялянства тады яшчэ заставалася сялянствам, а не калгасьнікамі, гэта значыць паслухмянымі выканаўцамі ўсіх партыйных і савецкіх дырэктыв.

На другі дзень пасля арышту абранага выканкаму ў Мсьціслаўлі, нягледзячы на тое, што дзень гэты ня быў ні сьвяточным і ні кірмашовым, з самае раніцы пачалі збірацца групкі сялянаў. Паступова павялічваючыся, гэтыя групкі ператварыліся ў натоўпы. Яны рушылі па ўсіх дарогах з бліжэйшых да гораду валасьцей — Падсолтаўскай, Старасельскай, Татаршчынскай і Казімірава-Слабодзкай. Падобна таму, як за тры гады перад гэтым 50 тысяч вялікіх сялянаў ішлі на горад, каб дамагчыся праўды, дык цяпер мсьціслаўскія сяляне ішлі на свой горад у пошуках тае ж справядлівасьці. Аднак калі вялікія сяляне ішлі ўзброеныя вінтоўкамі, сякерамі, косамі, віламі й каламі, то мсьціслаўскія ішлі без усякае зброі. Пасля таго як бальшавікі кагадзе патапілі ў крыві ўзброены цяжкой морскай артылерыяй мяцежны Кранштадт, маючы да таго яшчэ ў тыле неспакойны, ахоплены забастоўкамі Петраград, дык, зразумела, усялякія іншыя антыбальшавіцкія ўзброеныя паўстаньні былі загадзя асуджаны на няўдачу. Гэта ўлічылі кіраўнікі Мсьціслаўскае сялянскае дэманстрацыі — эсэры на чале з настаўнікам Цюцянковым. Блізу паўдня сяляне, падшоўшы да будынку павяткаму, які ў той час ужо ахоўвалі ўзброеныя чэкісты і міліцыянэры, пачалі крычаць:

— Патрабуем вызвалення Асмалоўскага! Патрабуем аднаўленьня абранага нам выканкаму!³³³

Сяляне не спрабавалі ўварвацца ў будынак павяткаму, хаця на іхнія выкрыкі спачатку ніхто ніяк не рэагаваў. Толькі тады, калі

крык стаўся асабліва настойлівым і некалькі чэкістаў стрэлілі ўгору, у адчыненым акне павяткаму паказаўся ягоны сакратар. Ён узняў руку й закрычаў:

— Таварышы! Заклікаю вас да парадку! Ня слухайце розных недабітых правакатараў. Яны, скарыстаўшы тыя часовыя цяжкасьці, зь якімі змагаецца і перамагае нашая савецкая краіна, нацкоўваюць вас супраць вашае ж работніцка-сялянскае ўлады. Яны спрабуюць схаваць ад вас або перакруціць апошні гістарычны дэкрэт нашага ўраду пра замену харчразмеркаваньня харчпадаткам і аб дазvole вольнага гандлю. Мы ўжо амаль перамаглі цяжкасьці, і гэты дэкрэт адразу ж і назаўсёды зьменіць нашае становішча ў лепшы бок. Таварышы! Бальшыня абраных вамі людзей ашукала ваш давер як выбаршчыкаў, бо яны — вашыя зацяттыя ворагі, хаця й замаскаваныя. Менавіта таму яны намі арыштаваныя і ўжо адпраўленыя ў Гомель, дзе іх пакарае рука пралетарскага праўдзівага суда. Іхняе месца занялі цяпер годныя сыны народу з асяродзьдзя вамі ж абраных дэпутатаў. Ідзеце ж цяпер спакойна да вашых вёсак. Калі, счакаўшы гадзіну, каго-небудзь з сялянаў заўважаць у горадзе, ён будзе арыштаваны і адпаведна пакараны як завадыяш бунту супраць работніцка-сялянскае ўлады... Няхай жыве таварыш Ленін! Ур-р-р-а!

Чэкісты, што ўвесь час трымаліся нападатове, не адбіраючы вачэй ад натоўпу, падхапілі «Ур-р-р-а!» сакратара павяткаму, які зноў схаваўся ў будынку. Сяляне маўчалі, але маўчалі гэтак, што чэкістам здрадзілі нэрвы і яны заляскалі замкамі вінтовак. Нечакана сяляне заварушыліся і ўсе разам пакінулі плошчу. Толькі выйшаўшы з гораду, яны пачалі дзяліцца між сабой сваймі ўражаньнямі. Некаторая частка сялянаў выказвала радасьць, даведаўшыся ўпяршыню аб замене падаткам і вольным гандлем харчразмеркаваньня. Сакратар губкаму памыліўся, назваўшы сакратара павяткаму «шляпай». Калі б чэкісты й міліцыянэры адкрылі па людзях стральбу, то яна менш уразіла б гэтую частку сялянаў, чым словы сакратара пра НЭП.

Аднак пераважная бальшыня тых сялянаў, што ішлі цяпер да сваіх хатаў, не давала веры доўгаму веку і шчырасьці гэтага дэк-

рэту. Яны кагадзе ўвачавідкі пераканаліся ў хлусьлівасьці «ленінскае канстытуцыі». Яны і пайшлі назад толькі таму, што іхнія выбраньнікі, як ім паведамлілі, знаходзіліся ўжо не ў Мсьціслаўлі, а ў гомельскай чэкіскай катавальні.

Юрчанка старшыняваў у павятовым выканкаме вельмі кароткі час. Яго падпільнавалі і забілі «зьялёнаармейцы» — партызаны скрозь ведамага на Магілёўшчыне Цёмнага Лесу³³⁴. Юрчанку вельмі ўрачыста пахавалі ў гарадзкім парку, паставілі над ягонай магілай помнік. У ягоны гонар перайменавалі Спаскую вуліцу. Ягоны партрэт у вялікай чорнай аправе аздабляў кабінет усіх ягоных наступнікаў аж да Другое сусьветнае вайны. Бальшавікі шануюць бальшавікоў. А між тым забойства непаўнацэннага «народнага выбраньніка» Юрчанкі было нічым іншым, як лягічным завяршэньнем Мсьціслаўскае сялянскае дэманстрацыі. Прынамсі, гэтае забойства, як і дэманстрацыю, зусім не прадбачылі ў сваёй гутарцы па тэлефоне бальшавіцкія сакратары.

ПАНЬКОЎСКА-БУДАЎСКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

Я. К.

беларус, сялянін, удзельнік партызанскай барацьбы на Магілёўшчыне, у час паўстаньня меў 28 гадоў (1901 году нар.)

Суцэльная калектывізацыя і спадарожная ёй «ліквідацыя кулацтва як клясы», або раскулачваньне, выклікалі на Беларусі шэраг сялянскіх хваляваньняў, сярод якіх адным з найбольш характэрных зьяўляецца Панькоўска-Будаўскае паўстаньне.

Беларусь. Радань. Панькоўская Буда. З давен-даўна тут жывуць працавітыя беларусы. На поўдзень ад Панькоўскае Буды, аж пад самы Гомель, пайшлі вялікія і малыя Буды, або ў перакладзе на сучасную мову — старыя, яшчэ радзіміцкія смалярні. А на поўнач ад Панькоўскае Буды праз усю Смаленшчыну й Віцеб-

шчыну аж да Полацку пайшлі вялікія і малыя, яшчэ крывічамі заснаваныя, Рудні. За савецкія часы Панькоўская Буда сталася цэнтрам аднайменнага сельсавету Касьцюковіцкага раёну Магілёўскае вобласці БССР.

Жылі ў Панькоўскай Будзе два браты Маруды — Марка і Янка. Паміж іншых 150 гаспадароў сяла яны ўважаліся за найбольш заможных. Старэйшы, Марка, меў на сваім утрыманьні бацькоў, дваіх дзяцей і кульгавага брата. У малодшага Янкі было чацьвёра дзяцей, меншых за шэсьць год. Браты мелі на абодвух адзін вятрак, перададзены ім непрацаздатным бацькам. Заможнасьць гэтых дзвюх сем'яў тлумачылася тэй працавітасьцю, якую характарызуе прыказка «Хто рана ўстае, таму Бог дае». За гэтую працавітасьць, што зусім не пасавала да іхняга прозьвішча, уся Панькоўская Буда з павагай ставілася да братоў Марудаў.

Калі ў 1929 г. Панькоўскую Буду, як і ўсе іншыя Буды і Рудні, ахапіла пошасьць суцэльнае калектывізацыі, да братоў Марудаў увечары нечакана завіталі старшыня й сакратар тутэйшага сельсавету. Яны запрапанавалі ім заўтра, яшчэ досьвіткам, пакінуўшы ўсю маёмасьць і забраўшы з сабою толькі пілы ды сякеры, зьявіцца разам зь сем'ямі на бліжэйшую чыгуначную станцыю Бялінкавічы, скузь цягнік завязе іх да Сібіру.

Пачуўшы гэтае, мужчыны насупіліся, завойкалі старыя, загалялі маладзіцы, а ў адказ ім, хаця нічога і не разумеючы, плачма заплакалі дзеці. Маруды спрабавалі даводзіць, што, працуючы ці на млыне, ці на ральлі, яны ніколі ня мелі наймітаў, заўсёды спраўляліся самі, а значыцца, паводле савецкіх законаў не зьяўляюцца кулакамі. У адказ старшыня і сакратар заўважылі, што калі ўсюды ёсьць кулакі, яны мусяць быць і ў Панькоўскай Будзе. Адыходзячы, яны ў рашучы спосаб загадалі пакінуць досьвіткам сяло і зьявіцца на станцыю.

Вестка аб прызначаным на заўтра высяленьні маланкай абляцела ўсіх аднавяскоўцаў і абурыла іх. Некаторыя зь сялянаў пайшлі ў сельсавет, каб абараніць Марудаў. Старшыня абазваў іх падкулачнікамі і прыстрашыў перавесці за гэтыя захады на індывіду-

альны сельскагаспадарчы падатак³³⁵. Другія пачалі складаць за братаў агульнае хадайніцтва ў раён і вобласць. Яны адзначылі ў хадайніцтве, што добра ведаюць Марудаў як сумленных працаўнікоў, ручаюцца за іх усёй сялянскай грамадой і просяць уладу, як канчалася хадайніцтва, «паймець ласку да старых, убогіх і дзяцей». Бяз малага ўсё сяло падпісала хадайніцтва, пакрыўшы яго каравымі сялянскімі подпісамі, а часам, з прычыны няпісьменнасці, і крыжыкамі. Потым яны прыйшлі да братаў і сказалі:

— Няхай заўтра Янка з гэтай заявай падасца ў Касьцюковічы да раённых уладаў, а другую адтуль пашле поштай у Магілёў да абласных уладаў. А ты, Марка, пільнуй сваю гаспадарку! Якія ж вы кулакі? Вось пан Цярэшчанка аднаго лесу меў бадай што дзесяць тысяч дзесяцінаў, а ў вас толькі вятрак, які ад ветру ва ўсе бакі хіліцца. Не дамо вас у крыўду!

Досьвіткам Янка Маруда пайшоў з хадайніцтвам аднавяскоўцаў у Касьцюковічы. Ён і ня меў наўвеце, што напярэдадні старшыня сельсавету, даведаўшыся наконт хадайніцтва, паведаміў аб ім па тэлефоне дваццаціпяцітысячніка³³⁶, а той папрасіў раённую міліцыю затрымаць Янку яшчэ па дарозе ў Касьцюковічы за непаслушэнства ўладам і пад канвоем прывесці ў Панькоўскую Буду. Ужо да Касьцюковічаў заставалася ня больш як два кілямэтры, калі міліцыянэр, што выехаў адтуль, затрымаў Янку Маруду й загадаў яму ісьці назад. Празь некалькі гадзін стомлены, запылены, пешы, ён уваходзіў у роднае сяло, падганяны міліцыянэрам. І першы сустрэчны дзед, спачувальна паглядзеўшы на пешага, крыкнуў коннаму:

— Эй, работніцка-сялянскі! Ты б яшчэ пятлю на ягоную мужыцкую шыю накінуў!

Міліцыянэр замахнуўся на дзеда нагайкай.

У сваёй хаце Янка Маруда пабачыў старшыню сельсавету і дваццаціпяцітысячніка, які адразу паскудна вылаяў яго. Яны патрабавалі хадайніцтва, пэўне, жадаючы даведацца, хто яго падпісаў увогуле і хто першы.

— Няма ў мяне ніякіх хадайніцтваў, — сказаў Янка.

Яго старанна абшукалі і сапраўды ніякіх папераў не знайшлі. Ідучы назад, ён, падпільнаваўшы мамэнт, калі міліцыянэр, пакінуўшы яго без увагі, пачаў скручваць цыгарку, кінуў няўпрыцем паперку ў прыдарожную канаву. Разьюшаны старшыня дапытваўся:

— Арцём Лаўрыненка пісаў?

— Я ўчора яго ў вочы ня бачыў, — адказаў Янка.

Старшыня штурхануў яго кулаком у грудзі і, адыходзячы, загадаў:

— Рыхтуйся! Заўтра мы цябе з братам нарэшце пасадзім на фурманкі. Цэлай кумпаніяй прыйдзем выпраўляць.

І заўтра, на трэці дзень высяленьня, да хатаў братоў разам са старшынёй, сакратаром і дваццаціпяцітысячнікам прыйшоў увесь тутэйшы беспартыйны актыў. Аднак іх сустрэла грамада абураных сялянаў, якія шчыльнай сцяной стаялі вакол Марудавых хатаў.

— Гэй, Кузьма! — крычалі яны актывістам. — Што? Прапіў хату, дык цяпер млын хочаш прапіць? Бач, і Сідар тут! Тэй самы, што дзіця сваё ў жонкі скраў ды ў карты прагуляў! А ты, Хведар, па суседзкіх клецях больш не шпацыруеш?

Актывісты паспрабавалі прарвацца да хатаў, аднак на іхнія галовы і сьпіны бяз жалю абваліліся цяжкія мужыцкія кулакі. Пачухваючы зьбітыя месцы, яны накіраваліся да будынку сельсавету, а ўслед ім крычалі:

— Не дамо нашых Марудаў!

На чацьвёрты дзень высяленьня раніцою ў Панькоўскую Буду ўварваўся наўгалёп вялікі зводны конны адзел міліцыі з Касьцюковічаў і Хоцімску. Яшчэ перад самым сялом на ўзгорку яны паставілі кулямёт і выпусьцілі зь яго ўтору чаргу куляў. Звальваючы сялянаў з ног сваймі коньмі, зьбіваючы іх направа й налева з усяго размаху нагайкамі, яны прарваліся да хатаў Марудаў. За імі да гэтых хатаў пад'ехалі на фурманках актывісты. З хатаў вывалілі пад рукі жанчынаў, выгналі, падштурхоўваючы ў сьпіны, старых, пасадзілі іх на фурманкі, амаль кідаючы туды ж дзяцей.

Спакойныя, нібы скамянелыя, твары былі ў Маркі і Янкі, аднак Бог адзін ведае, як чуліся яны ў гэты час. І вось яны ўжо едуць па вясковай вуліцы ў кірунку да станцыі. Вакол іх у два рады гарцуюць міліцыянэры, адганяючы нагайкамі сялянаў. Старая Ігнаціха прыціскае да грудзей пачарнелы ад часу абраз. Ейны сівабароды сямідзесяціпяцігадовы Ігнат, трымаючы ў руцэ торбачку зь беларускай зямлёй, прыўзьнімаецца над фурманкай, хрысьціцца і кланяецца на ўсе чатыры бакі грамадзе, як з даўніх часоў хрысьціліся і кланяліся ўсе тыя, якіх везлі на кару. Старэчым голасам ён крычыць:

— Бывайце, хрысьціяне! Даруйце, дзеля Хрыста, калі часам каго-небудзь пакрыўдзіў. Не дазволіў Бог спачыць пасьля крывавых мазалёў на родным могільніку. Хай будзе Ягоная сьвятая воля. Ведаю, што не вінавайцы вы нашых пакутаў.

— Бачыць Бог: не вінавайцы! — адказваюць згібелыя ад шматлікіх год і цяжкое працы дзяды. — Даруй нам, Ігнат! Даруй!

Адна маладзіца, праскочыўшы праз ланцуг міліцыянэраў і не зьвяртаючы ўвагі на іхнюю брудную лаянку і ўдары нагайкай, падае Янкавай Агаце збан і скрутак:

— Вось толькі што надаіла. Дзятву напоіш сырадом. І блінцы прыпяканыя вазьмі.

А вось і ўзгорак, на якім па-ранейшаму стаіць тупарылы кулямёт і за якім назаўсёды схаваецца роднае сяло.

— Бывайце, Марка і Янка! Пашчасліў вам Божа! — крычаць аднавяскоўцы.

І Марка і Янка абарочваюцца і бяз словаў нізка да самае сырое зямлі ў апошні раз кланяюцца роднай Панькоўскай Будзе.

Прайшло ладне часу. Сяло Панькоўская Буда ўжо даўно згубіла сваю старую радзіміцкую прыгожую назву і менавалася калгасам імя Сяргея Міронавіча Кірава³³⁷. Здавалася, ніколі ў мінулым не існавала ні прымусовае калектывізацыі, ні паўстаньня, а нават калі яны й меліся раней, дык раны ад іх нібы даўно ўжо загіліся ў сялянскіх душах. Даўно зьніклі ў лясох да скону жыцьця, да апошняе кулі зацятых ворагі бальшавікоў — партызаны. Яны

зьніклі, аднак у 1937 г. на шмат якіх хвоях і ялінах бліжэйшага лесу зьявіліся лістоўкі з заклікам: «Бі прыгнятальнікаў сялянства — бальшавікоў!».

Лістоўкі былі напісаныя ад рукі чарнілам. Адмыслова, у сувязі зь імі, прыехаў у калгас імя Кірава энкавэдыст Мажайскі. Старшыня сельсавету разам з энкавэдыстам, параўноўваючы почарк лістоўкаў з почаркам шматлікіх заяваў, у розны час пададзеных у сельсавет, прыйшлі да выснаву, што лістоўкі напісаў работнік тутэйшага саўгасу Арцём Лаўрыненка. Старшыня пры гэтым прыгадаў, што калісьці Лаўрыненку закідалі, нібы гэта ён напісаў хадаўніцтва за раскулачаных братоў Марудаў.

Апоўначы энкавэдысты разам з панятым накіроўваюцца да хаты Лаўрыненкі, каб яго арыштаваць. Яны доўга грукаюць у дзьверы, і ніхто на іхні грукат не адклікаецца. Нарэшце чуецца голас абуджанага васьмігадовага сына гаспадароў:

— Бацька з маткай сьпяць на гарышчы.

Двое, што прыйшлі арыштоўваць, падымаюцца па драбінах на падстрэшша. Першы — паняты, другі — энкавэдыст. Каб падмануць Лаўрыненку, першы гаворыць:

— Ну, Арцём, сёньня твая чарга вартаваць.

Лаўрыненка, заўважыўшы за сьпінай панятога энкавэдыста, мінуючы драбіны, кумільгам саскоквае з падстрэшша і, убегшы ў хату, замыкаецца ў ёй. Пасьля настойлівага грукату ён адчыняе дзьверы і прапушчае ў хату панятога, аднак калі парог пераступае энкавэдыст Мажайскі, на ягоную галаву зь сілай абвальваецца сякера. Спалоханы паняты кідаецца да акна і, выбіўшы яго, уцякае.

Калі праз колькі гадзінаў прыбылі энкавэдысты, дык, адправіўшы ў Касьцюковічы труп Мажайскага, распачалі допыт жонкі Лаўрыненкі. Увесь раён быў узняты на ногі ў пошуках Лаўрыненкі — і міліцыя, і камсамол, і калгасны актыў. Мінулі два-тры тыдні, а ён нібы скрозь зямлю праваліўся. Пазьней сталася ведама, што Лаўрыненка ў гэты час перахоўваўся ў вёсцы Белая Дубрава ў свайго цесьця. Яго заўважылі камсамольцы, калі ён, пакі-

нуўшы Белую Дубраву, зьбіраўся пераплысьці раку Бесядзь, за якой пачынаўся лес. Яны схапілі яго ўжо ў вадзе і пасля напаўжывым прывезьлі ў Касыцюковічы.

Неўзабаве адбыўся суд. Жонку Лаўрыненкі саслалі на шэсьць год у аддалены сібірскі канцэнтрацыйны лягер. Арцёма Лаўрыненку не судзілі. Яго закатавалі ў НКВД да суда.

Так скончылася Панькоўска-Будаўскае народнае паўстаньне. Ды толькі ж ці скончылася яно?

Гарыць і ня гасьне пад попелам прысак. Налятуць вятры, зьдзьмухнуць попел, і аж пад самае неба зноў шугане польмем ніколі не згасальны прысак.

БЕШАНКОВІЦКАЕ ПАЎСТАНЬНЕ

І. Л.

беларус, настаўнік, ураджэнец вёскі Застарыньне Бешанковіцкага раёну, у часе паўстаньня меў 18 гадоў (1902 году нар.)

Ю. С.

беларус, кіраўнік навуковай экспэдыцыі, які меў у час гістарычных росшукаў у мястэчку Бешанковічы 34 гады (1905 году нар.)

Пачатак гэтаму паўстаньню паклала вёска Застарыньне Ганкавіцкага сельсавету Бешанковіцкага раёну Віцебскай вобласьці БССР. Да рэвалюцыі яна ўваходзіла ў Латыгаўскую воласьць Сяненскага павету Магілёўскае губэрні Расейскае імперыі. Ад Застарыньня, дзе паўстаньне выбухла, да мястэчка Бешанковічы, дзе яно празь пяць дзён заламалася, — дзесьць кілямэтраў з гакам. Насельніцтва гэтае вёскі напалову складалася з тубыльцаў-беларусаў, а напалову з маскалёў, як называе наш народ расейцаў-старавераў, што яшчэ ў XVIII ст. эмігравалі ў вольную Літву ад рэлігійных перасьледаў у Маскоўшчыне. Яны захавалі тут сваё

веравызнаньне, мову і звычаі, выразна адрозьніваючыся ад другой паловы вёскі. Таму і вёска падзялялася на два канцы — Літоўскі і Маскоўскі. На працягу стагодзьдзяў гэтыя два канцы паміж сабой ніколі не спрачаліся, мірна жылі побач, аднак, разам з тым, не зьліваліся, не радніліся, і асаблівай дружбы між імі не было. Яны кожны па-свойму маліліся і хрысьціліся, шлюбаваліся і кахаліся, засявалі і зажыналі, пацяшаліся і наракалі на долю. Нават коней кожны запрагаў на свой лад. Аднак нарэшце злы лёс спалучыў іх разам, каб разам жа бязьлітасна зьнішчыць.

Як пярун нараджаецца бліскавіцай, гэтак і паўстаньню папярэднічала суцэльная калектывізацыя. Бальшавіцкія штурмавыя брыгады, дзе зманам, а дзе тэрорам, заганылі сялянаў у калгасы. Правадзеньне суцэльнай калектывізацыі ішло разам з раскулачваньнем. Воля беларускага сялянства да супраціву і адпору была калі не зламная, то ладне падбітая пасья дасьведчаньня сялянскіх паўстанняў — Вяліскага, Парэцкага, Барысаўскага, Мірскага, Слуцкага, Койданаўскага, дый ці мала іншых, патопленых бальшавікамі ў крыві і сьлязох. Аднак нават у самой Расеі прымусовая калектывізацыя выклікала мноства вялікіх і малых паўстанняў. Хоць бальшавікі гэтыя паўстаньні падаўлялі, аднак усё ж яны былі вымушаныя пайсьці на тымчасовыя хітрыкі. У выснаве зьявіўся артыкул Сталіна «Головокружение от успехов»³³⁸, і застарынцы далі яму веру.

Калі адмыслова пасланы ў Бешанковічы застарынец набыў там у абмен на сала і яйкі зачытаны перад тым да дзюркаў нумар «Правды» з артыкулам Сталіна і ўсё Застарыньне зь ім пазнаёмілася — беларусы й рускія, праваслаўныя і стараверы, — кожны па-свойму ад радасьці перахрысьціўся, а потым адразу ж дружна і разам распачалі ліквідаваньне калгасу. Яны забралі назад з калгасных хлявоў сваю абагуленую перад тым жывёлу і бяз крыўдаў падзялілі знойдзенае ў сьвірнах насеньне.

Застарыньне не было адзінокім. Тое ж самае адбывалася ва ўсіх вёсках раёну. Сялянам здавалася, што штурмавыя брыгады з дапамогай сельскіх і раённых саветаў гвалтам заганылі іх у калгасы, а вось Сталін сваім артыкулам вярнуў ім собскія гаспадаркі.

Аднак гэты іхні шчыры давер неўзабаве разьвеяла суворая рэчаіснасьць.

Праз два дні пасья зьнішчэньня сялянамі калгасу ў Застарыньне зноў вярнулася штурмавая брыгада, узмоцненая на гэты раз міліцыянэрамі. Яна пачала сьледзтва, дапытваючыся, хто хадзіў у мястэчка за газэтай, выведваючы, хто заклікаў да падзелу калгаснае маёмасьці, хто першы адчыніў дзьверы ў хлявох і сьвірках. Дарэмна застарынцы спасылаліся на Сталіна і ягоны артыкул, штурмавікі ім даводзілі, што гэты артыкул мае дачыненне да аднаасобнікаў, а не да калгасьнікаў накштальт застарынцаў, якія, маўляў, самохаць стварылі калгас. Калі застарынцы адмовіліся зноў абагульваць жывёлу і інвэнтар, іх пачалі арыштоўваць ды адпраўляць у Бешанковіцкае раённае ГПУ. У адказ на гэта абураныя застарынцы забілі двух найбольш зацятых штурмавікоў. А на другі дзень, абраўшы сваім кіраўніком беларуса Васіля Гаркавага, зноў — беларусы й рускія, праваслаўныя і стараверы — пераксьціліся кожны па-свойму й рушылі на Бешанковічы, каб знайсці там управу на гвалт, каб адшукаць там праўду.

Пайшлі ў Бешанковічы ўсе, амаль ніхто з застарынцаў не застаўся дома. Па дарозе да іх далучыліся сяляне вёсак Ганкавічы, Рубеж, Буднікі, Крывіна Верхняе. Аднак быў ужо не 1918, а 1930 год, ня першы, а трынаццаты год існаваньня савецкай улады. Таму калі Вяліскае народнае паўстаньне з вылучнай хуткасьцю ахапіла 50 тысяч сялянаў, дык у Бешанковіцкім іх было ня больш за 500. Аднак тым большы іхні гераізм. Ня маючы ні аднае вінтоўкі, толькі ўзброеныя адвечнай сялянскай зброяй — сякерамі й віламі, яны ішлі на Бешанковічы. А тымчасам тутэйшыя бальшавікі ўзбройваліся да зубоў. На дапамогу ім сьпяшалася зь Віцебску частка адмысловага прызначэньня (ЧОН)³³⁹. Калі паўстанцы з боку старажытнага палацу ўвайшлі ў Бешанковічы, яны, без усялякага папярэджаньня, трапілі пад перакрыжаваны агонь бешанковіцкіх і віцебскіх гэтапушнікаў. Пасья кароткага бою сяляне разьбегліся, падабраўшы параненых і пакінуўшы забітых. Няведама дакладна, колькі было ахвяраў сярод паўстанцаў, аднак затое ведама, што начальніку Бешанковіцкага ГПУ адсеклі руку.

Бешанковіцкае паўстаньне — гэта змаганьне сякераў з кулямётамі, і ўсё ж толькі на пяты дзень бальшавікі яго раздушылі. У Бешанковічах адбыўся суд вызнае сэсіі ГПУ БССР, якая прысудзіла дзевяць паўстанцаў разам з Васілём Гаркавым да расстрэлу, а пяцьдзясят чатырох — да ссылкі на розныя тэрміны ў Сібір. Прайшлі год-два-тры, і паступова бадай усе астатнія застарынцы апынуліся ў канцлягерах. Нянавісьць бальшавікоў да іх была такая вялікая, што яны нават зьнішчылі вясковы могільнік, на якім спачывалі дзяды і прадзеды сасланых застарынцаў. Аднак на гэты раз лёс жорстка надсьмяяўся з бальшавікоў.

У 1939 годзе ў Бешанковічы прыехала навуковая экспэдыцыя па ўліку помнікаў гісторыі й мастацтва. Перш за ўсё яна зьвярнула ўвагу на мясцовы палац, дзе ў розныя часы затрымліваліся Пётр Першы, Аляксандар Першы і Напалеон Банапарт. Яна зацікавілася валам маршала Сэн-Сіра³⁴⁰ і крывіцкімі курганамі. Нечакана работу экспэдыцыі прыпыніў старшыня Бешанковіцкага райвыканкаму, які прапанаваў сьпяраша ўзяць на ўлік помнікі рэвалюцыі. Паказваючы на нязграбны помнік Леніну і на дзьве магілы, зь якіх адна знаходзілася на адзін бок палацу, а другая — на другі, старшыня зазначыў, што ён і палова жыхароў мястэчка — людзі нятугэйшыя і таму дакладна ня ведаюць, у якой магіле ляжаць героі рэвалюцыі (так ён назваў штурмавікоў), а ў якой — бандыты (так ён назваў паўстанцаў). Магчыма, заўважыў ён, пра гэта ведае хто-небудзь з другой паловы жыхароў мястэчка, аднак ён асабіста ставіцца да іх зь недаверам. Таму няхай экспэдыцыя канчаткова ўдакладніць, якая зь дзьвюх магілаў і ёсьць помнік рэвалюцыі, каб належным чынам яе ўшанаваць.

Два дні кіраўнік экспэдыцыі, які цяпер знаходзіцца на эміграцыі, абыходзіў хаты прыроджаных і спадчынных местачкоўцаў. Яны падазрона аглядалі яго з галавы да ног, а потым, спасылаючыся на розныя прычыны, адказвалі, што ня ведаюць, у якой магіле хто пахаваны. Яны, нашчадкі ўладароў свае краіны, нават прыгадалі навукоўцу сваёй прыгнечанасьцю жаўнераў з 6-га Баварскага

корпусу маршала Сэн-Сіра, якія, падбітыя тыфусам, менавіта тут, у Бешанковічах, у 1812 годзе адзін у аднаго запыталіся:

— Дзе той дом, у якім паміраюць?

Аднак калі ён у гутарцы з вока на вока з тым-сім із сваіх тутэйшых суродзічаў расказаў пра далёкую старадаўніну беларускіх Бешанковічаў, прыгадаўшы і ягоных колішніх гаспадароў Сапегі, і тое, што яшчэ ў 1634 г. атрымалі іхнія продкі Магдэбурскае права, дык дазнаўся праўды наконт магілаў. І можа, няма нічога дзіўнага ў тым, што, шмат чым рызыкуючы, кіраўнік экспедыцыі гэтую праўду перакруціў. На трэці дзень, паказваючы на магілу паўстанцаў, ён сказаў, што менавіта тут ляжаць штурмавікі. Абрадаваны старшыня райвыканкаму загадаў адразу ж пасадзіць на гэтай магіле кветкі, а другую — зраўняць зь зямлёю.

І дагэтуль стаіць там, пасярод Бешанковічаў, Ленін. Аднак і дагэтуль над гэй брацкай магілай, дзе ляжаць бешанковіцкія паўстанцы — беларусы й расейцы, праваслаўныя і стараверы — разам са сваім Васілём Гаркавым, квітнеюць беласьнежныя астры і крываваыя вяргіні. Таму зводдаль здаецца, што пакрывае яе белчырвона-белы сыцяг. А магіла штурмавікоў зьнікла, парасла чартапалохам ды сабачай мятай.

БАРЫСАЎСКІ ГАЛОДНЫ БУНТ

П. П.

беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага ваенкамату, потым рэпрэсаваны, прабыў у канцэнтрацыйным лягеры 5 гадоў, сьведка бунту, у час якога меў 39 гадоў (1894 году нар.)

Н. П.

беларус, журналіст, адразу пасля бунту быў у Барысаве як спецыяльны карэспандэнт менскіх газэт, у той час меў 35 гадоў (1898 году нар.)

Звычайным спадарожнікам першых гадоў калектывізацыі вёскі быў голад. Калектывнае гаспадараньне выклікала рэзкае скарачэнне пасяўной плошчы й пазбавіла сялянаў магчымасці вырабляць таварны хлеб. Свабодны продаж хлеба, па-першае, караўся савецкімі законамі, а па-другое, поўнасьцю выключаўся тым, што калгаснае сялянства не валодала зямлёй, ня мела скаціны, інвэнтару і собскае ініцыятывы. Бальшавіцкія абвінавачваньні сялянаў у тым, што яны, ідучы пад прымусам у калгасы, прыхоўвалі хлеб на чорны дзень, закопваючы збожжа ў ямы, у значнай ступені не адпавядаюць сапраўднасьці. Ужо не было чаго прыхоўваць, хаця й было ад каго. Яшчэ дзяржаўнае харчразмеркаваньне ў часе ваеннага камунізму апаражніла сялянскія засекі, і нават перадышка пры НЭП'е не напоўніла іх зноў. І вёска, а тым больш горад, і Барысаўшчына, і Барысаў галадавалі.

Між тым савецкая дзяржава мела досыць харчу, аднак прызначаўся ён не для сваіх грамадзянаў. Перш за ўсё кідаліся ў вочы характэрныя для таго часу крамы «Торгсин»³⁴¹. Як сьведчыць іхняя расейская скарачаная назва, яны прызначаліся нібы для гандлю з чужаземцамі. Савецкая ўлада для ажыцьцяўленьня сталінскіх пяцігодкаў, для індустрыялізацыі краіны адчувала патрэбу ў валюце, брыльянтах, плаціне, золале, срэбры, у абмен на якія ў гэтых крамах можна было атрымаць розныя марцыпаны, ня кажучы ўжо пра хлеб і тлушчы. Аднак якіх турыстаў-чужаземцаў меўся зацікавіць Барысаў?

Помнікі Студзёнкі³⁴² на месцы ведамай усяму сьвету трагічнай пераправы французскай арміі ў 1812 г. былі ўжо разбураныя павятовымі энкавэдыстамі, якія шукалі ў іхніх падмурках залатых грошай. Дом Напалеона Банапарта непазнавальна пераробілі пад упраўленьне саўгасу. У Новым Барысаве на гістарычных «Чычагаўскіх Батарэях»³⁴³ ужо ляжалі сотні ахвяраў ЧК, расстраляныя ёю і пасыла антыбальшавіцкага паўстаньня 1919 г., і ў сувязі з партызанам Монічам. Калі чужаземцаў савецкі Барысаў не цікавіў, дык якія валюта, брыльянты, плаціна, золата і срэбра ме-

ліся ў сялянаў і работнікаў Барысаўшчыны? Тым ня менш бацькі несьлі ў «Торгсин» свае вайсковыя крыжы і купельныя крыжыкі, а маткі — свае заручальныя пярсцёнкі й дзявочыя завушніцы, абы толькі пракарміць сваіх галодных дзяцей. Іх не цікавілі ў гэтых крамах разнастайныя ласункі, іх цікавіў толькі хлеб бяз прымесяў, які, хоць і на кароткі час, замяніць хлеб зь мякінай, хлеб зь лебядой, хлеб зь мязгой.

Між тым гэты хлеб ня трэба было прывозіць аднекуль у тутэйшы «Торгсин» — барысаўскія склады аж ламаліся ад свайго хлеба, адабранага ў раскулачаных ці абкладзеных індывідуальным падаткам сялянаў. Аднак гэты тутэйшы хлеб ішоў вылучна праз прыморскія гарады за мяжу ў абмен на валюту. Частка яго ўжо ішла туды як дэмпінг, па сьвядома зьменшаных цэнах, каб «запаліць пажар сусьветнае рэвалюцыі».

Нельга ўсё ж сьцьвярджаць, што савецкая ўлада зусім не клапацілася аб сваім апухлым ад голаду насельніцтве. У Барысаве, як і ў іншых гарадох СССР, існавала карткавая сыстэма. Усё насельніцтва з 1928 г. па 1933 г. пры атрыманыя харчовых нормаў было падзелена на наступныя катэгорыі:

1 катэгорыя. Камуністы, што ачольвалі партыйныя, савецкія і прафсаюзныя ўстановы (так званыя адказныя работнікі). Работнікі цяжкае фізычнае працы, як кавалі, качагары, пільшчыкі, грабары і г. д. Яны атрымлівалі 1 кг хлеба на дзень.

2 катэгорыя. Работнікі менш цяжкае працы — 500 г хлеба.

3 катэгорыя. Работнікі на лёгкай рабоце — 300 г хлеба.

4 катэгорыя. Службоўцы й дарослыя ўтрыманцы асобаў усіх катэгорыяў — 150 г хлеба.

5 катэгорыя. Дзеці — 100 г хлеба.

Барысаў — горад лёгкае індустрыі. З гэтае прычыны пераважная большыня ягоных жыхароў атрымлівала ад 300 да 500 г хлеба на дзень. Злоўжываньні пры падзеле рабочых на катэгорыі паводле цяжкасьці працы выклікалі зь іхняга боку вялікае незадавальненьне. Акрамя таго, сама «лёгкасьць» гэтае працы мела ўмоўны

характар у сувязі з прымусовым агульным абавязкам «выканаць пяцігодку за чатыры гады». Галодныя харчовыя нормы зусім не адпавядалі павялічаным нормам прадукцыйнасьці працы. У работнікаў падчас змены шумела ў вушох ад голаду, ідучы з фабрыкаў і заводаў дамоў, яны хісталіся, а прыйшоўшы дахаты, дзялілі сваю і бяз гэтага недастатковую хлебную норму з галоднымі дзецьмі. Трэба адзначыць, што «лишенцы», г. зн. пазбаўленыя савецкіх выбарчых правоў, або бяспраўныя, а менавіта — былыя абшарнікі і фабрыканты, былыя купцы, дамаўласьнікі, лесапрамыслоўцы, чыноўнікі й камісіянеры і г. д.; былыя ўрадоўцы, жандары, паліцыянты і г. д.; сьвятары ўсіх веравызнаньняў, улучаючы сюды нават царкоўных панамароў, касьцельных званароў і гебрайскіх мяламедаў (настаўнікі ў рэлігійных школах) разам зь іхнімі сем'ямі, — стаялі па-за катэгорыямі й ніякіх харчоў не атрымлівалі. Па-за катэгорыямі апынулася й сялянства — вытворца хлеба.

У канцы красавіка 1933 г. у Барысаве была атрымана непасрэдна з Масквы, мінаючы сталічны для БССР Менск, дырэктыва аб зьніжэньні харчовых нормаў. Паводле яе:

- 1 катэгорыя мелася атрымаць па 500 г хлеба на дзень;
- 2 катэгорыя мелася атрымаць па 300 г хлеба на дзень;
- 3 катэгорыя мелася атрымаць па 150 г хлеба на дзень;
- 4 катэгорыя мелася атрымаць па 100 г хлеба на дзень.

Дарослым утрыманцам і дзецям у хлебе было зусім адмоўлена.

На камуністаў гэтае афіцыйнае зьніжэньне нормаў, па сутнасьці, не пашыралася. Кожнага зь іх цалкам забясьпечваў вельмі распаўсюджаны ў савецкай рэчаіснасьці «блат», г. зн. узаемазавесьпячэньне з чорнага ходу падуладных ім складаў і крамаў. У бухгалтарскіх справаздачах гэты «блат» менаваўся як «усушка», «выщек», «раструшчваньне», «недапёк» і г. д. Затое ўсё астатняе насельніцтва было асуджана на галодную сьмерць.

3 траўня 1933 г. галодныя жанчыны й дзеці выйшлі раніцай на вуліцы Барысава й накіраваліся да дзяржаўных установаў з па-

трабаваньнем хлеба. Па дарозе яны ўбачылі падводы з хлебам, што перавозілі яго з тутэйшых складаў на чыгуначную станцыю для вывазу. Абураны галодны натоўп затрымаў гэтыя падводы і разбраў той хлеб, што ляжаў на іх. Аднак яго было мала, каб накарміць усіх галодных. Тады а 2-3 гадзіне апоўдні натоўпы, што па-ранейшаму складаліся пераважна з жанчынаў і дзяцей, пачалі разбураць харчовыя крамы, пранікаючы туды спачатку праз павыбіваныя вокны, а потым выламваючы і дзьверы. Тутэйшы конны атрад НКВД і міліцыя пачаў разганяць людзей, топчучы жанчын і дзяцей коньмі, аднак быў ня ў стане разгнаць натоўп. Энкавэдысты і міліцыянэры яшчэ не паспелі прымяніць зброю, аднак ужо былі пакалечаныя конскімі капытамі.

Тагачасная міліцыя яшчэ не была той старанна прафільтраванай і цалкам падпарадкаванай НКВД паліцыяй савецкай дзяржаўнай сыстэмы. Адзін з двух міліцыянэраў, што стрымлівалі націск галодных на харчовую крामу, нечакана падняў руку, каб звярнуць на сябе агульную ўвагу, і закрычаў:

— Жанчыны! Маткі! Жонкі! Сёстры! Навошта вы гэтак мардуецца і без усялякае карысьці калечыце сябе і дзяцей? Ідзіце да сваіх хатаў, ідзіце да фабрыкаў і цягніце сюды сваіх мужоў, сыноў ды братоў. Няхай яны абароняць вас! Тады хутчэй будзе толк.

Два энкавэдысты, што стаялі паблізу, пачуўшы гэты зварот аднаго зь міліцыянэраў да народу, пачалі страляць у іх з крыкам:

— Рукі ўгору!

У адказ міліцыянэры двойчы стрэлілі ў энкавэдыстаў, а потым кінуліся ўцякаць. Але ім не пашанцавала: па ўсіх бліжэйшых вуліцах і завулках сыцяной стаялі людзі, да таго ж міліцыянэры былі ў форме, што здалёку кідалася ў вочы. Яны былі схопленыя энкавэдыстамі, якія скруцілі ім рукі і павялі ў НКВД, зьбіваючы па дарозе.

Заклік міліцыянэра, прозьвішча якога, на жаль, не захавалася ў памяці ўдзельнікаў і сьведкаў галоднага бунту, не загінуў дарэмна. Работнікі самай вялікай у Барысаве запалкавай фабрыкі

«Бярэзіна» нечакана спынілі працу і патрабавалі ад адміністрацыі павялічэння хлебных нормаў. Па сутнасці, гэтым пачалося не што іншае, як забароненая і неўласцівая для савецкіх умоў забастоўка. У мінулым, да рэвалюцыі, работнікі неаднойчы баставалі супраць гаспадара фабрыкі, прад'яўляючы яму эканамічныя патрабаванні. Часам яны, спыняючы працу, выходзілі на вуліцу з палітычнымі патрабаваннямі да царскага рэжыму. Цяпер іхняя воля была часткова паралізаваная савецкай дэмагогіяй аб «работніцка-сялянскай уладзе». Акурат гэтай дэмагогіяй была насычана і прмова парторга — сакратара фабрычнай партыйнай арганізацыі, якой ён спрабаваў адказаць на іхнія патрабаванні:

— Таварышы! З кім змагаецеся? Самі з сабою? Са сваёй работніцка-сялянскай уладай? З гістарычнымі дасягненнямі Вялікае Кастрычніцкае сацыялістычнае рэвалюцыі? Вярніцеся назад! Вярніцеся да сваіх асірацелых машынаў, на якіх вы куяце сусветную пралятарскую рэвалюцыю. Калі раней мы недадалі на радасць буржуям, дык цяпер мы галадуем на страх ім. Кажнае зернятка хлеба ёсць удар па капіталістычных акулах.

Яшчэ падчас свае прамовы парторг пачуў з натоўпу забастоўшчыкаў такія рэплікі, як «Цецярук!», «Болбат!», «Талалай!», і асабліва не пераймаўся імі, хаця браў для сябе на вока ўсіх тых, хто кідаў гэтыя заўвагі ў ягоны адрас. Затое выснавы, зробленыя работнікамі зь ягонае прамовы, былі ўсё ж для яго зусім нечаканымі. Абураныя работнікі схапілі яго й пацягнулі на раку Бярозу тапіць.

— Камуністы, сюды! — крыкнуў парторг і адразу ж пераканаўся, што бальшыня падуладных яму камуністаў адсутнічае. Яны, ратуючы ўласную скуру, разбегліся яшчэ на пачатку забастоўкі хто куды. А частка іх разам зь беспартыйнымі пайшла тапіць свайго парторга. Дайшоўшы да ракі, работнікі ўзялі парторга за рукі і за ногі, раскачалі і кінулі ў ваду. Пэўне, ніхто сур'ёзна не хацеў пазбаўляць яго жыцця, бо калі ён паплыў, дык ніхто ня кідаў усьлед каменьне, а калі ён паблізу вылез на бераг, дык ніхто не па-

мкнуўся яго пераймаць. Магчыма, нікчэмны выгляд перапалоханага партыйца цалкам задавольніў работнікаў.

Між тым жанчыны, да якіх цяпер далучыліся й мужчыны, павярнулі ад крамаў да тутэйшых савецкіх і партыйных устаноў і да будынку НКВД. Сакратар Барысаўскага райкаму КП(б)Б звярнуўся да галодных людзей з ушчувальнай прамовай, якая нагавала прамову парторга з фабрыкі «Бярэзіна». Аднак калі парторга толькі напалохалі, дык сакратар быў зьбіты на горкі яблык. Ubачыўшы гэта, усе астатнія партыйныя й савецкія службоўцы пахаваліся хто куды. Толькі энкавэдысты зь вінтоўкамі ў руках густым частаколам акружылі будынак НКВД.

На патрабаваньні галодных вызваліць двух арыштаваных міліцыянэраў, што знаходзіліся ў гэтым будынку, ім адказалі рашучай адмовай. Людзі хваляваліся. Тады энкавэдысты стрэлілі некалькі разоў угору. Натоп ня толькі не разышоўся, аднак наадварот, з кожнай хвілінай павялічваўся, пагражаючы зламаць ахову і ўварвацца ў будынак. Хісткае становішча апошняе савецкае цытадэлі ў Барысаве выратаваў начальнік НКВД. Ён выйшаў на балкон з нейкай паперкай у руцэ і сказаў, што кагадзе атрымаў тэлеграму з Масквы, якая дазваляе захаваць старыя харчовыя нормы. Задаволены натоўп пачаў паступова меншаць. Шмат хто з галодных цешыўся са свае перамогі.

Уначы барысаўскія энкавэдысты разам з прыбылым вялікім атрадам менскіх энкавэдыстаў арыштавалі 1400 (тысячу чатырыста!) барысаўцаў. У горадзе не было аб'яўлена ваеннае становішча, аднак на другі дзень па ўсіх ягоных вуліцах і завулках паходжвалі ўзброеныя пагрулі, якія забаранялі жыхаром зьбірацца разам па двое-трое і больш чалавек. Фабрыка «Бярэзіна» ў сувязі з арыштам работнікаў часова спынілася. Празь некалькі дзён прыехала надзвычайная сэсія Рэвалюцыйнага трыбуналу БССР і пачала судзіць арыштаваных. Гэтая бальшавіцкая сячкарня не прызнавала складанай юрыдычнай працэдуры. 1200 чалавек былі сасланыя на тэрмін ад 8 да 10 год у аддаленыя канцэнтрацыйныя

лягеры бяз права ліставання, 200 барысаўцаў былі расстраляныя на тых жа самых крываваых Чычагаўскіх Батарэях*, дзе ў 1919 г. чэкісты й ваенны камісар Бенгер, а ў 1921 г. надзвычайная тройка ЧК ужо расстралялі сотні іхніх сваякоў і знаёмых.

Тыя барысаўцы, што засталіся жыць, асірацелыя, тэарызаваныя й па-ранейшаму галодныя, не атрымалі абяцаных начальнікам НКВД ранейшых харчовых нормаў. Штодзень і штоноч рабіліся павальныя вобыскі ў пошуках разабранага хлеба, і тыя, у каго ён знайшоўся, адразу ж арыштоўваліся. Адначасна харчовыя верхаходы з Саўнаркаму СССР вырашылі, што паколькі барысаўцы «самазабясьпечыліся» зь дзяржаўных складаў і крамаў, трэба пазбавіць іх харчовага забеспячэння на неакрэслены час. Тыя барысаўцы, што засталіся жыць, не атрымалі нават і зьніжанай харчовай нормы.

А тыя барысаўцы, што паляглі на Чычагаўскіх Батарэях, не адчувалі больш пакутаў голаду. Паміж імі быў былы барысаўскі дарэвалюцыйны гарадзкі галава Паўлоўскі³⁴⁴, ксёндз-дэкан тутэйшага касцёлу Марызевіч, два міліцыянэры, што мелі ў грудзёх чалавечае, а не энкавэдыстаўскае сэрца, работнікі «Бярэзіны» і іншых барысаўскіх фабрыкаў, аднак пераважную бальшыню расстраляных складалі жанчыны, дзяўчаты і амаль дзеці. Яны прасілі лусту свайго роднага беларускага хлеба. Яны прасілі толькі лусту хлеба...

* «Батарэі», або, як іх яшчэ інакш называюць, «Чычагаўскія Батарэі», зьвязаны зь іменем адмірала Чычагава, дзякуючы памылцы якога французская армія не была поўнасьцю зьнішчаная падчас страшнае трохдзённае пераправы яе праз раку Бярэзіну каля вёскі Студзёнкі.

Батарэі — гэта ўмацаваньне гарадзкога прадмесця (плошча 1700 на 1700 м) зь вялікімі абароннымі валамі й глыбокімі акопамі, парослымі цяпер рэдкім хваёвым лесам. Падчас грамадзянскае вайны, у ноч з 26 на 27 траўня 1920 г., польская армія выпусьціла адсюль па Барысаве больш за тысячу снарадаў цяжкага калібру. Бальшавікі ператварылі Батарэі ў адну з «Катыняў» беларускага народу, дзе яны расстралялі ў агульнай колькасці каля 1200 чалавек.

ПАРТЫЗАНСКАЯ БАРАЦЬБА НА БЕЛАРУСІ

Ю. С.

беларус, літаратар, сьведка і ўдзельнік Вяліскага паўстанья і партызанскай барацьбы на Віцебшчыне і Смаленшчыне

М. Л.

беларус, селянін, сьведка і ўдзельнік партызанскай барацьбы на Барысаўшчыне

А. П.

беларус, селянін, сьведка партызанскай барацьбы на Магілёўшчыне

А. Ш.

беларус, селянін, сьведка партызанскай барацьбы на Барысаўшчыне

А. Б.

беларус, доктар, сьведка партызанскай барацьбы на Слуцшчыне

Н. Ж.

беларус, аграном, сьведка партызанскай барацьбы на Гомельшчыне

Я. К.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскай барацьбы на Лепельшчыне

П. П.

беларус, служачы, сьведка партызанскай барацьбы на Барысаўшчыне

В. Н.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскай барацьбы на Случчыне

А. Р.

беларус, работнік, сьведка партызанскай барацьбы на Віцебшчыне

В. П.

беларус, сьвятар, сьведка партызанскай барацьбы на Віцебшчыне

І. К.

беларус, селянін, удзельнік партызанскай барацьбы на Магілёўшчыне

Агульнавядома, што савецкае заканадаўства істотна адрозьніваецца ад заканадаўстваў усіх несавецкіх краінаў сьвету. Калі, напрыклад, адпаведна Зводу Законаў Расейскай Імпэрыі, экспрапрыяцыя Сталіным у 1907 г. 341 тысячы рублёў Тыфліскага банку³⁴⁵ — палітычнае злачынства, то, адпаведна кодэксам СССР, экспрапрыяцыя беларускім партызанам Сапляком мізэрных грашовых сумаў, што перавозіліся поштай зь мястэчка Брагін у мястэчка Хойнікі, кваліфікуецца выключна як крымінальны бандытызм. Таму, калі ніжэй будуць пададзеныя цытаты з савецкіх крыніц бязь зьмены ўласьцівых ім тэрмінаў, гэта зусім не азначае згоду з такой заганнай па сваёй сутнасьці тэрміналёгіяй.

Партызаны ў большасьці сваёй зьяўляліся ўдзельнікамі былых паўстаньняў, падаўленых бальшавікамі, значная частка іх была таксама дзээртырамі, што не хацелі бараніць савецкую ўладу. Узброеныя да зубоў, яны мелі вялікі баявы вопыт, добра зналі мясцовасьць, дзе ім прыходзілася дзейнічаць, карысталіся сымпатыяй і падтрымкай насельніцтва, а самае галоўнае — усёй душою ненавідзелі бальшавізм і таму былі для бальшавікоў сур'ёзнай пагрозай. Зразумела, што беларускія партызаны, як і ўсе

партызаны наагул, не маглі перамагчы дзяржаўны лад, усё ж парою яны літаральна паралізоўвалі дзейнасць савецкіх і партыйных устаноў. Магчыма, што значная частка партызанаў адчувала асуджанасць сваёй няроўнай барацьбы, аднак ня бачыла іншага выйсця і змагалася, жывучы надзеяй на інтэрвенцыю або новае паўстанне.

Акрамя партызанаў мясцовага паходжання, была яшчэ значная частка партызанаў, перакінутых церазь мяжу з суседнімі дзяржавамі, галоўным чынам з Польшчай. Гэта былі, у асноўным, эмігранты з Усходняй Беларусі — салдаты Слуцкай Дывізіі БНР, балахоўцы, стракапытаўцы, гэта значыць былыя ўдзельнікі актыўнай барацьбы супраць Саветаў. З абвінавачання Барысу Савінкаву на судзе вынікае, што ягоны «апэратыўны атрад кіраваў бандыцкай дзейнасцю на савецкай тэрыторыі. Паказаныя сьведкаў, прызнаныя ўдзельнікаў бандаў і дакумэнтаваныя факты пацвярджаюць, што ўдзельнікі бандыцкіх атрадаў набіраліся зь ліку інтэрнаваных у лягерах і асабіста ведамых начальніку атраду. Адпаведна дагавору з польскім генэральным штабам партызаны, атрымаўшы ад яго дакумэнты і пропускі, перапраўляліся ў раён Глыбокага або Лунінца, дзе польскія пагранічныя часткі прапускаралі іх церазь мяжу з абавязковай умовай — пачаць дзейнічаць бліжэй, чым за 50—70 вёрстаў ад граніцы, каб стварыць ілюзію мясцовых атрадаў. Такіх бандаў-атрадаў была перапраўлена даволі вялікая колькасць»*.

Як сьведчыць М. Баравы, усе партызанскія арганізацыі «на абшарах БССР і за рубяжом былі аб'яднаны Савінкаўскім “саюзом зашчыты родины и свободы”, зь якім у цесным кантакце працавалі Булак-Балаховіч і “Беларускі палітычны камітэт”... Агульнае кіраўніцтва апэрацыямі належала да “галоўнага штабу беларускіх партызанаў” за граніцаю»**.

«На 1-е мая 1921 г. на абшарах тагачаснае БССР (у межах няпоўнае Меншчыны) было зарээстравана прыблізна каля 1000 бан-

* Суд над Савинковым. Ленинград, 1924. С. 25.

** Баравы М. Па крывавах слядох. Б. 38.

дыгаў, к палове мая гэтая лічба падвоілася, а к 1-му чэрвеня лічба іх дасягнула трох з паловаю тысяч, прычым каля трох соцень коньнікаў»*.

Аднак «усяго да сакавіка 1921 г. зарээстравана 40 выпадкаў налётаў і паграмаў, у гэтай лічбе 29 выпадкаў прыходзіцца на долю балахоўцаў, што засталіся ў межах БССР»**.

Было б вялікай памылкай зрабіць цяпер выснаў, што ўся партызанская барацьба на Беларусі мела адзіны цэнтр. Дзейнасьць Савінкава й Булак-Балаховіча, «Саюзу Абароны Радзімы і Свабоды» і «Беларускага Палітычнага Камітэту» прасьціралася толькі на невялікую часьцінку падсавецкай этнаграфічнай Беларусі — ад граніцы да Бярэзіны, а ў рэдкіх выпадках — да Дняпра. Нармалёва, што кіраўніцтва з-за мяжы, пры адсутнасьці радыё і самалётаў, было выпадковым і нежыццяздольным, хаця, як сьцьвярджае абвінаваўчы акт, прад'яўлены бальшавікамі Савінкаву, «за пэрыяд з 1921 па 1923 год органамі ВЧК — ГПУ ліквідаваньня былі наступныя аддзелы «Саюзу Абароны Радзімы і Свабоды», якія займаліся шкодніцка-шпіёнскай дзейнасьцю, накіраванай выключна на зьнішчэньне савецкай улады: Заходні абласны камітэт і ягоныя арганізацыі колькасьцю звыш 300 чалавек»***.

Не магла кіраваць дзеяньнямі ўсіх беларускіх партызанаў і Рада БНР, што знаходзілася на эміграцыі, бо, па-першае, яна мела менш магчымасьцяў, чым Савінкаў і Булак-Балаховіч, а па-другое, як сьведчыць пратакол трэцяга паседжаньня (28 верасьня 1921 г.) Беларускай Нацыянальна-Палітычнай Нарады ў Празе: «Нарада перасьцерагае беларускі народ ад непатрэбнага праліцьця крыві і заклікае яго кавадць к моманту агульнарэвалюцыйнага змаганьня кожнага народу быць гаспадарамі ў сваім краі»****.

Пераважная большасьць беларускіх партызанаў ня мела між сабою арганізацыйнай сувязі. Яны часам аб'ядноўваліся пры на-

* *Баравы М.* Па крывавых сьлядох. Б. 38.

** Тамсама. Б. 37.

*** Суд над Савинковым. С. 27.

**** *Зюзькоў А.* Крывавы шлях... Б. 87.

падзе на той або іншы бальшавіцкі аб'ект, а пасля адразу ж распадаліся на ранейшыя асобныя групы, тройкі, двойкі і адзінкі. Гэта рабіла іх менш заўважнымі, менш улоўнымі. Менавіта дзякуючы такой тактыцы яны былі больш жыццяздольнымі, чым шмаглюдныя атрады Булака-Балаховіча й Савінкава, перакінутыя з-за мяжы.

Перш чым перайсьці да апісаньня баявой дзейнасьці партызанаў, варта спыніцца на іх нацыянальным, сацыяльным і клясавым складзе. Натуральна, што пераважную большасьць партызанаў, як мясцовых, так і перакінутых церазь мяжу, складалі беларусы. Пра іхнюю нацыянальнасьць сьведчаць: месца нараджэньня (тое або іншае паселішча этнаграфічнай Беларусі), прозьвішчы (Моніч, Нілёнак, Ружынскі, Семянюк, Куль, Мялешка і г. д.), імёны (Паўлюк, Лукаш, Люсьцін, Рыгор, Юрка, Міхась, Тодар, Янка, Алесь і г. д.) і мова — часам літаратурная беларуская, часам той ці іншы дыялект беларускай мовы. Беларусаў ня толькі па сваім паходжаньні, але і па сваіх перакананьнях было больш сярод партызанаў, перакінутых церазь мяжу Булак-Балаховічам і Беларускім Палітычным Камітэтам, і менш — сярод мясцовых партызанаў. Прычым чым далей на ўсход этнаграфічнай Беларусі, тым радзей сустракаліся сярод беларускіх партызанаў змагары за незалежнасьць Беларусі, хаця выключэньнем у гэтых адносінах зьяўляецца частка вяліскіх гімназістаў. Акрамя беларусаў, сярод партызанаў былі рускія — Грамабой, Музыкантаў і іншыя, украінцы — Шуп і іншыя, летувісы — Таварас і іншыя. На нацыянальнай глебе сярод партызанаў Беларусі не заўважалася ніякіх супярэчнасьцяў. У саслоўных і клясавых адносінах склад партызанаў быў вельмі разнастайны. Пра наяўнасьць сярод іх інтэлігентаў сьведчаць псэўданімы, што зьяўляецца характэрнай прыметай ня толькі паэтаў і артыстаў, аднак яшчэ ў значна большай ступені — палітычных барацьбітоў, да якіх і належалі партызаны. Характэрныя для іх такія псэўданімы, як Абярон — ад імя шэкспіраўскага цара лясных духаў, Фульгур — «маланка» на лацінскай мове. Абярон-Анушчанка паводле паходжаньня быў селянінам, вывучыўся на

настаўніка; Фульгур — вяліскі гімназіст, сялянскі сын Раман Ільлін. Перш чым стаць народнымі мсьціўцамі-партызанамі, былі гімназістамі: Таварас, Макуня, Шалепін, Філіпаў, Лясуціс, Адахоўскі, Бароўскі і іншыя; народнымі настаўнікамі: Воранаў, Моніч, Анушчанка, Чырванец і іншыя. Сярод партызанаў было шмат былых афіцэраў царскай арміі, такіх, як Воранаў, Моніч, Ружынскі, Жыгалавы, Музыкантаў, Анушчанка, Чырванец і іншыя. Неабходна адзначыць, што ў партызаны пайшлі многія дзеці сьвятароў: Жыгалавы, Шалепін, Гарнастаеў і іншыя. Бальшыня ж партызанаў была зь сялянаў — заможных, як Семянюк, Скалубовіч, Рабцаў і іншыя; сярэдняга дастатку, як Нілёнак, Сапляк і іншыя; і беднякі, як Марк Сінічынскі. Нягледзячы на спробы бальшавікоў распаліць пры дапамозе адозваў сярод партызанаў «клясавую барацьбу», яе не было. Разам змагаліся й паміралі дваранін, сын памешчыка Чырванец і патомны бядняк Марк Сінічынскі. Нягледзячы на такія неаднастайны нацыянальны, сацыяльны і клясавы склад партызанаў, іх аб'ядноўвала адна агульная мэта — барацьба з бальшавікамі.

Прыродным саюзьнікам беларускіх партызанаў была геаграфія краіны — яе пушчы й лясы, балоты, шматлікія рэкі й рэчкі, мноства азёраў з вузкімі перашыйкамі паміж імі. Найбольшыя пушчы Беларусі, такія, як Белавеская, Налібоцкая, Аўгустоўская, Рудніцкая, адышлі, праўда, да Польшчы, аднак ва Ўсходняй падсавецкай Беларусі засталіся такія суцэльныя лясныя масівы, як Вокаўскі Лес або Бельскае Палесьсе, Любашанская і Акуліцкая пушчы, Бранскі Лес, барысаўскія й вяліскія лясы, Сямічоўскі й Сянькоўскі бары, Цёмны Лес і шмат іншых. Гэтых лясоў было столькі, што, амаль не выходзячы зь іх, можна было перасекчы ўсю Беларусь з поўначы на поўдзень і з захаду на ўсход. Некаторыя зь іх былі такія густыя, што нават у ясны дзень у іх было цёмна. Такія балоты, як Верацейскае, Грычын, Жакаўскі Мох і іншыя, займаюць сотні квадратных кілямэтраў і багатыя на багны, якія паглынаюць усё жывое, што выпадкова туды трапіць. Балотная расьліннасьць — трысьнёг, чарот — па сваёй гушчыні й

вышыні нагадвае маньчжурскі гаалян, дзе можа схаватца верхнік разам з канём. Па зьвярыных сьцежках, што агінаюць «чортавыя вокны», прабіраліся партызаны да сваіх лягераў, дзе размяшчаліся ў добра прыстасаваных да жыцця, дагледжаных зямлянках.

Ведамы выпадак, калі ў г. Сураж Віцебскай губэрні ноччу да мясцовага доктара зьявіліся партызаны і прапанавалі паехаць разам зь імі ў лес, абяцаючы, што праз пэўны час даставяць яго назад. Доктара павезьлі, завязаўшы яму вочы. Калі празь пяць-шэсьць гадзін язды зьнялі ў яго з вачэй павязку, доктар убачыў, што стаіць у даволі глыбокай і вялікай зямлянцы. На покуці перад іконамі цеплілася лампада, на сьценах віселі дываны, мапы, карціны, зброя, музычныя інструмэнты. Усюды ляжалі кнігі, часпісы й газэты. Доктар аказаў мэдыцынскую дапамогу хвораму партызану і ў наступную ноч гэтым жа шляхам быў дастаўлены назад, у Сураж. Менавіта такім чынам вясковы сьвятар Вяліскага павету быў прывезены ў іншую, ня менш камфартабельную зямлянку, каб прычасьціць перад сьмерцю цяжка параненага партызана.

У чым заключалася баявая практыка партызанаў? Перш за ўсё, у фізычным зьнішчэньні камуністаў. На чырвоны тэрор яны адказалі зьлёным тэрорам. Ні адзін сельскі камуніст не рашаўся паказацца на вясковай вуліцы безь вінтоўкі, аднак вельмі часта ён не пасьпяваў нават зьняць яе з пляча. Аднак нельга гаварыць пра пагалоўнае забойства ўсіх бальшавікоў. Часам замест расстрэлу прымянялася фізычнае пакараньне шомпаламі. Затое без усякага суда й літасьці забівалі асабліва ненавісных сялянам харчкамісараў і харчармейцаў. Ведамы страшэнны выпадак, калі забітаму суражскаму харчкамісару Сьцяпану Пасьцегіну партызаны выразалі машонку й паслалі яе ў Сураж з тлумачэньнем, што «падатак на яйкі выкананы». Зьлёны тэрор паралізаваў дзейнасьць сельскіх камуністаў, ён ня толькі прыпыніў рост партыі, аднак выклікаў нават рэзкае зьмяншэньне яе членаў. У Вяліжы на Лідавай Гары, перайменаванай у Гару Камунараў, былі заложаныя могілкі для забітых партызанамі камуністаў і камсамольцаў. Ужо ў 1929 г. тут было некалькі сотняў магіл.

У самы разгар партызанскай барацьбы кожную ноч дзе-небудзь на небе шугала полымя. Таму невыпадкова, што калі латыскія стралкі вялі ноччу на расстрэл вяліскага партызана гімназіста Адахоўскага, то ён упаўголасу напяваў ведамую песьню паўднёваафрыканскіх нязломных бураў³⁴⁶ :

Трансвааль, Трансвааль, краіна мая,
ты ўся гарыш у агні...

Гарэлі будынкі сельсаветаў і павятвыканкамаў разам з усімі актамі й пячаткамі; гарэлі склады здадзеных у лік харчразьвёўрсткі хлеба, бульбы, ільну, сена; гарэлі крамы, пошты, масты, ільназаводы, сыраварні; гарэў лес, падрыхтаваны для вясновага сплаву па рэках. Спачатку партызаны (Воранаў, «Барон Кіш», Музыкантаў, Таварас і іншыя), перш чым падпаліць склад альбо краму, раздавалі ўсё, што там было, насельніцтву, аднак бальшавіцкія рэпрэсіі супраць сялян у адказ на партызанскія дзеянні прымусілі адмовіцца ў далейшым ад такой раздачы.

Асабліваю ўвагу ўдзялялі партызаны транспарту й сувязі. Так, партызан Моніч на станцыі Прыяміна Маскоўска-Брэсцкай чыгункі затрымаў цягнік. Партызан Воранаў на рацэ Ўсьвячы затрымаў і патапіў буксірны параход «Камуніст», а разам зь ім і дзьве баржы з хлебам, якія той вёў на буксіры. Партызан Чырванец, акрамя спаленага ім на рацэ Сож пасажырскага параходу, затрымліваў пошту, зьнішчаў усю карэспандэнцыю, пераразаў тэлеграфныя й тэлефонныя правады. Партызан Грамабой каля станцыі Заходняя Дзьвіна Маскоўска-Відзаўскай чыгункі спусьціў пад адкос ваенны эшалон.

Ліквідаваўшы свае зьнешнія франты, бальшавікі перакінулі большыя сілы на ўнутраны партызанскі фронт. Аднак калі на зьнешніх франтах вырашальную ролю адыгралі мабілізаваныя ў Чырвоную Армію, то на ўнутраным фронце іхняя роля сышла на нішто. Бальшавікі (і не без падстаў) не давяралі мабілізаваным. Гэтыя мабілізаваныя ў мінулым ужо неаднойчы адмаўляліся ўдзельнічаць у падаўленьні паўстанняў і ў барацьбе з партызана-

намі. Больш таго — ведамы шэраг выпадкаў, калі яны пераходзілі на бок паўстанцаў і партызанаў. Таму для ўнутранага фронту бальшавікі стварылі іншыя вайсковыя, або, дакладней, вайскова-палітычныя падраздзяленьні: роты, батальёны й палкі ЧК, інтэрнацыянальныя войскі, уключаючы сюды, перш за ўсё, латыскіх стралкоў, часткі асобага назначэння (ЧОН), што фармаваліся выключна зь мясцовых камуністаў і камсамольцаў, экспэдыцыйныя карныя аддзелы (ЭКО), якія складаліся з самых адборных галаварэзаў, камітэты па барацьбе з дэзэртэрствам (Камдэзы), міліцыю і г. д. Аднак, нават маючы такія шматлікія спецыяльныя часткі, бальшавікам прыходзілася неаднойчы мяняць сваю тактыку на ўнутраным фронце.

Ранейшая адкрытая барацьба з партызанамі аказалася безвыніковай. Бальшавікі ўсё ж ня мелі дастаткова сіл, каб, ідучы ўзброеным ланцугом, «прачасаць» усе бязмежныя лясы й балоты. Акрамя таго, падчас такой акцыі адзін або два добра замаскаваныя партызаны-снайперы маглі зьнішчыць поўнасьцю або часткова антыпартызанскі атрад, што неаднойчы і здаралася. Самае ж галоўнае — партызаны мелі сваю агентуру ў савецкіх установах і карысталіся падтрымкай з боку насельніцтва. Не паспяваю той або іншы антыпартызанскі атрад вырушыць з гораду, як партызаны ўжо зналі ягоны маршрут і, ачышчаючы яму шлях для руху наперад, нечакана нападлі з тылу або з флангаў. Ня будзе перабольшаньнем сказаць, што пры такой тактыцы на аднаго забітага партызана прыходзілася ня менш як дзесяць забітых бальшавікоў.

Бальшавікам прыйшлося памяняць гэтую сваю першапачатковую тактыку. Галоўны свой удар яны накіравалі цяпер ня супраць партызанаў, а супраць насельніцтва. Пры гэтым яны арыштоўвалі, ссылалі й расстрэльвалі ня толькі пагалоўна ўсіх сямейнікаў і сваякоў партызанаў, аднак і жыхароў усіх вёсак, каля якіх тая ці іншая партызанская акцыя мела месца. Так, напрыклад, была поўнасьцю выселена ў Сібір вёска Вароніна Вяліскага павету, адкуль паходзілі партызаны Нілёнкі. Былі расстраляныя сем'і жыхароў вёскі Верхнія Секачы Будніцкай воласьці Вяліскага па-

вету, каля якой знайшлі забітага вяліскага харчкамісара Кузьняцова. Новая антыпартызанская тактыка толькі часткова аказалася паспяховай. Зразумела, тая частка сялянаў, што перад тым толькі ўскосна была зьвязаная з партызанамі, цяпер пазьбягала ўсялякага дачынення зь імі, аднак затое самі партызаны пачалі жорстка помсьціць за сваіх родных і сяброў, значна павялічыўшы сваю актыўнасьць.

Потым бальшавікі прымянілі іншы тактычны ход. Яны аб'явілі поўную амністыю ўсім былым паўстанцам і тагачасным партызанам, калі яны дабравольна зьявляцца ў павятовыя і раённыя цэнтры з пакаяньнем і са зброяй у руках. Некаторыя партызаны паверылі гэтым абяцаным амністыям і зьявіліся. Падыход да іх з боку бальшавікоў быў дваякі, аднак з аднолькавым вынікам. Адны з тых, хто паверыў і пакаяўся, як, напрыклад, дабранскі партызан Лявон Зяньковіч, былі рэпрэсаваныя праз год-два пасля амністыі. Другіх, як, напрыклад, вяліскага партызана Воранава, чакаў іншы лёс. Сьпярша памочнік начальніка вяліскай ЧК Хадакоў урачыста прадставіў яго мясцовым камуністам, а празь дзень-два конныя чонаўцы канваіравалі яго, пешага, зь Вяліжу ў Віцебск, а па дарозе — каля вёскі Дзятлава — забілі.

Нарэшце, бальшавікі, выкарыстаўшы ў антыпартызанскай барацьбе ўсе сродкі, аб'явілі грашовыя ўзнагароды за дастаўленых ім жывых або мёртвых партызанаў. Няведамыя выпадкі, калі партызаны жывымі траплялі ў пастку здраднікаў. Аднак засьведчаны не адзін выпадак, калі партызанаў (Моніч, Сапляк, Грабянок і іншыя) забівалі прадажнікі.

Натуральна, што калі партызаны мелі сваіх агентаў у савецкіх установах, то й бальшавікі стараліся заслаць сваіх людзей у партызанскае асяродзьдзе. Аднак калі партызанскі агент перадаваў інфармацыю партызанам празь дзясятныя рукі, застаючыся сам вышэй падазронасьці, то савецкі агент у лесе мог перадаць інфармацыю толькі сам непасрэдна або праз давераных асоб, таму яго лёгка было выкрыць. Звычайна такіх раскрытых выведнікаў партызаны расстрэльвалі каля бойкай дарогі, прымацаваўшы на

грудзѣх паперку з надпісам: «Правакатар. Сабаку — сабачая сьмерць».

Ад адзінкавых правакатараў бальшавікі перайшлі да масавых правакацыяў. Характэрная ў гэтых адносінах гісторыя вялікага коннага атраду, што паявіўся зімою 1923 г. у Сянькоўскім Бары каля г. Суражу. Перш за ўсё кідалася ў вочы нечаканасьць зьяўленьня такога вялікага атраду — ён быццам зь неба зваліўся. Між тым, паколькі ўсе партызанскія згуртаваньні ня мелі цэнтральных базаў забеспячэньня і абозаў, а знаходзіліся, так бы мовіць, на падножнай пашы, то і гэты новы атрад павінны былі добра ведаць сяляне ў радыусе хоць бы 100 кілямэтраў. Па-другое, не магла быць не заўважанай мова байцоў гэтага атраду — яны гаварылі на окаючым паволжскім дыялекце расейскай мовы, а не на беларускай, як мясцовыя партызаны. Па-трэцяе, яны, адкрыта называючы сябе партызанскім атрадам імя Махно, чамусьці не трымаліся ніякай канспірацыі, знаёмычы ўсіх са сваім маршрутам і выказваючы надзею, што да іх далучацца ўсе астатнія партызаны.

Няма нічога дзіўнага, што ніхто зь мясцовых партызанаў не прымкнуў да гэтага вялікага атраду, які, удабавак, рухаўся не па зьвярыных сьцежках, а па балышаках. Затое Віцебскае ГПУ было, напэўна, вельмі здзіўленае, калі гэты атрад, пасланы з правакацыйнай мэтай, каля мястэчка Ўсьвяты разграміў кааператыў, падзяліўшы між сабою ўвесь ягоны небагаты набытак, а потым падпаліў і сам будынак, каб схаваць канцы ў ваду. Пасьля такога пачатку ілжэпартызанскі атрад пачаў граміць усё, што траплялася на ягонай дарозе, зьбіваючы пры тым камуністаў і міліцыянэраў. Дзесьці каля г. Невелю Віцебскае ГПУ ўступіла ў бой з гэтым сваім атрадам і потым само перастраляла ўсіх, хто ўцалеў пасьля бою.

Калі атрад Віцебскага ГПУ да канца заставаўся бальшавіцкім і атрымаў кару толькі за крымінальны ўхіл, пасягнуўшы на дзяржаўную маёмасьць, то атрад Слуцкага ГПУ з самага пачатку быў антыбальшавіцкім. Гэты атрад, на чале якога стаяў Іван Шантыр

і які дзейнічаў на пачатку 1923 г., быў сфармаваны амаль выключна з мабілізаваных мясцовых сялянаў. Пры першым сутыкненні з партызанамі гэты атрад меў вялікія страты забітымі, ня маючы, аднак, ніводнага параненага. Ніхто з слуцкіх гэпэзушнікаў не зьвярнуў увагі на тое, што пры гэтым сутыкненні атрад страціў забітымі ўсіх камуністаў, камсамольцаў і ўсіх іхніх прыхільнікаў. Не было таксама прывезена ніводнага забітага або параненага партызана. Калі на наступны дзень атрад, добра наладаваны боепрыпасамі і прадуктамі, накіраваўся ў чарговы тыднёвы паход супраць партызанаў, то замест барацьбы зь імі ён пачаў сыстэматычнае пагалоўнае зьнішчэньне ўсіх вясковых камуністаў і камсамольцаў. Больш у Слуцк гэты атрад не вярнуўся.

Дасьледуючы партызанскую антыбальшавіцкую барацьбу і адзначаючы ўсё станоўчае ў ёй, нельга абмінуць тое адмоўнае, што яна таксама мела. Гэтым адмоўным зьяўляецца, у першую чаргу, антысэмітызм. Аднак адразу трэба падкрэсьліць, што агульна-пачалавечы погляд на антысэмітызм як на ганебную і злачынную зьяву зусім не супадае з бальшавіцкім вызначэньнем антысэмітызму як зьявы, «народжанай клясавым эксплюататарскім ладам, якая служыць у руках гэтага ладу адным са сродкаў барацьбы з рэвалюцыйным рухам мас»*. Адпаведна гэтаму хісткаму азначэньню, бальшавікі, сьвядома не ўспамінаючы, напрыклад, пра дарадніка амэрыканскіх прэзыдэнтаў Бэрнарда Боруха³⁴⁷ або пра лорда Дызрэлі³⁴⁸, могуць аб'явіць антысэміцкімі актамі суды над савецкім шпіёнам Фуксам³⁴⁹ і сужэнствам Розэнбэрг³⁵⁰. Адпаведна гэтаму ж «навуковаму» азначэньню, бальшавікі ў пэрыяд грамадзянскай вайны кожны выпадак забойства гебрая ў сваёй прэсе рэгістравалі як факт антысэмітызму, імкнучыся настроіць сусьветную грамадзкую думку супраць партызанаў. Тут неабходна зрабіць адну вельмі істотную папраўку. Забойства беларускімі партызанамі гебрая за тое, што ён бальшавік, камсамалец, чэкіст,

* Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. Антисемитизм. 1950. С. 512—513.

чонавец, камісар і г. д., не зьяўляецца антысэмітызмам. Бальшавік-гебрай нічым ня лепшы і ня горшы за бальшавіка-беларуса. Забойства ж беларускімі партызанамі чалавека толькі за тое, што ён па сваёй нацыянальнасьці гебрай, — гнюсны антысэміцкі акт.

Можна прывесці шэраг прыкладаў, якія сьведчаць пра тое, што антысэмітызм ня быў уласьцівы значнай частцы партызанаў. Паказальнае ў гэтых адносінах маленькае, амаль поўнасьцю гебрайскае мястэчка Ільліно Вяліскага павету. Некалькі гадоў яно знаходзілася ў цесным партызанскім акружэньні, не адзін раз партызаны займалі яго — ні адзін ільлінскі гебрай ня быў забіты партызанамі. Ня менш паказальна й тое, што мясцовы каваль зь сяла Бабовая Лука Сяртэйскай воласьці гебрай Левітан быў рэпрэсаваны бальшавікамі «за сувязь з бандытамі, якая праявілася ў тым, што ён дабравольна й бяз платы падкоўваў партызанскіх коней і адмовіўся, нягледзячы на загад павятовых бальшавікоў, падкаваць іх так, каб яны ахрамелі. Не было падстаў абвінавачваць у антысэмітызьме партызанаў зь вяліскіх гімназістаў і стракапытаўцаў. Нават савецкія крыніцы вымушаныя прызнаць такія факты, як, напрыклад, той, што «ў паўстаньні ў Старобінскай воласьці, Слуцкага павету, 14 сакавіка [1920 г.] кулацтву многа памагае яўрэйская буржуазія»*.

Аднак можна прывесці таксама шэраг фактаў, якія сьведчаць, што пэўнай частцы партызанаў антысэмітызм быў уласьцівы. Характэрныя ў гэтым пляне неадзінкавыя выпадкі забойства балаголаў³⁵¹ (на гасьцінцы паміж Вяліжам і Віцебскам, у Сянькоўскім Бары), хаця апошніх заўсёды цікавіла не палітыка, а кавалак хлеба для сваёй сям'і. Ведамыя выпадкі на Гомельшчыне, калі партызаны прысуджалі камсамольца-беларуса да цялеснай кары, а камсамольца-гебрая расстрэльвалі. І хаця потым самі бальшавікі расстрэльвалі такога камсамольца-беларуса, вінавацячы яго ў «збядзе», аднак партызаны ў такім выпадку, без усякага сумненьня, праявілі антысэмітызм. Зь беларускіх партызанаў анты-

* Шчарбакоў В. К. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі і беларуская акупацыя. Мінск, 1930. Б. 92.

сэмітызм быў найбольш уласьцівы Чырванцу. Заняўшы мястэчка Краснаполье, ён учыніў там страшэнны гебрайскі пагром.

Другой адмоўнай зьявай у гісторыі партызанскай антыбальшавіцкай барацьбы былі крымінальныя злачынствы. Калі партызан забіраў усе грошы з касы савецкай установы, паралізуючы тым самым дзейнасьць гэтай установы і звязаных зь ёю, то такая акцыя, безумоўна, належала да палітычнай барацьбы. Калі ж партызан зьяўляўся ноччу да мірнага жыхара, нават да свайго палітычнага аднадумца, і, пагражаючы зброяй, патрабаваў залатыя рэчы, то такі ўчынак ва ўсіх краінах (нават у СССР, дзе так званая канфіскацыя золата і срэбра ў прыватных асобаў была ма-наполіій дзяржавы) лічыўся крымінальным злачынствам. У першыя гады партызанскай барацьбы колькасьць крымінальных злачынстваў сярод партызанаў была нязначная — яны адчувалі ідэйнасьць сваёй барацьбы й самі змагаліся з фактамі, якія маглі яе, а значыць, і іх асабіста дыскрэдытаваць у вачох насельніцтва. Затое ў апошнія гады партызанскай барацьбы працэнт крымінальных злачынстваў значна вырас, што выклікалася агульнай дэмаралізацыяй партызанаў, якія страцілі ў баёх сваё кіраўніцтва, а таксама й тым клінам, што з дапамогай рэпрэсіяў бальшавікі ўбілі паміж насельніцтвам і партызанамі. Акрамя таго, трэба ўлічваць: адначасна з партызанамі дзейнічалі проста бандыты, якія ня ставілі перад сабою ніякіх палітычных мэтаў.

Хаця партызаны спачатку часта атакоўвалі бальшавікоў і не адзін раз адольвалі іх, усё ж перамагчы, у канчатковым выніку, мог толькі бальшавізм, толькі дзяржава. Пазбаўленыя забесьпячэньня боепрыпасамі звонку, паступова ўсё больш і больш ізаляваныя ад сялянства, якое раней дзялілася зь імі харчамі, партызаны ўжо не маглі разьлічваць нават на часовыя, дробныя перамогі. Магчыма, тым больш гераічнае іхняе змаганьне. У барацьбе з партызанамі бальшавікі аб'яўлялі цэлыя паветы ў стане аблогі (аднак гэта толькі выклікала часовае перасяленьне партызанаў з адных павеатаў у другія), прад'яўлялі ўльтыматумы насельніцтву. Нават у перанасычаных бальшавіцкімі атрадамі раёнах, як, напрыклад, Вяліскім, улады звярталіся да такіх надзвычайных ме-

раў. Так, начальнік аднаго з бальшавіцкіх атрадаў у Вяліжы латыш Даўбэ, калі ўсе месьцічы ў абавязковым парадку сабраліся на «мітынг пратэсту» супраць ультыматому «капіталіста» Керзана³⁵², аб'явіў свой ультыматум: «Калі да канца гэтага месяца бандыты не складуць зброю, я расстраляю кожнага дзясятага з вас».

Крывавы Рэўваентрыбунал 15-й арміі, якая расстраляла тысячы партызанаў разам зь іхнімі сямейнікамі, атрады ВЧК — ГПУ — НКВД, інтэрнацыянальныя атрады (латышы, эстонцы, мадзяры, кітайцы і іншыя), ЧОН, ЭКО, «рабоча-сялянская» міліцыя і г. д. не маглі ня выклікаць спад партызанскай барацьбы. Аднак яшчэ большы ўдар нанёс ёй НЭП, часова задавольніўшы значную частку сялянства, якое спыніла падтрымку партызанаў. Яшчэ ў 1930-1935-1940 гг. дзе-нідзе будуць сустракацца ў беларускіх лясах партызаны. Некаторыя зь іх, як барысаўскі партызан Тарасэвіч, дажывуць да Другое сусьветнае вайны. Аднак гэта, хутчэй, ужо не партызаны, а эмігранты.

* * *

У газэце «Голос Народа» (Нямеччына, Мюнхэн) у № 12 (62) надрукаваны артыкул «Белорусские партизаны (Из прошлого антибольшевистской борьбы)» з паясьненьнем: «по материалам Я. Моисеенко и С. Полякова». Прыемна, што расейская эміграцыйная прэса адзначае гераічнае змаганьне беларускіх партызанаў з расейскім бальшавізмам, аднак, разам з тым, надзвычай прыкра, што вышэйназваныя аўтары сьвядома або несьвядома перакручваюць сапраўднасьць, уводзячы гэтым у зман і рэдактараў, і грамадзкасьць. Іхні артыкул амаль цалкам не адпавядае праўдзе...

Адзінай гістарычнай асобай, што прыгадваецца ў артыкуле, зьяўляецца агульнавядомы партызан з Магілёўшчыны Чырванец, аднак не адпавядае праўдзе сьцьверджаньне, што ён «не чапаў насельніцтва, а нападаў толькі на чэкістаў». Ніхто зь беларускіх партызанаў не праліў столькі крыві мірнага насельніцтва, як Чырванец. Гэта асабліва кідаецца ў вочы, калі параўнаць яго з такімі нашымі «палітычнымі» партызанамі, як Лукаш Семянюк і Юрка

Моніч (Барысаўшчына), браты Жыгалавы (Смаленшчына), палкоўнік Дзяркач-Адамовіч («Зялёны Дуб»), Паўлюк Нілёнак (Віцебшчына), Прымачок (Магілёўшчына), Паўлюк Калечыц (Койданаўшчына), Сапляк (Гомельшчына), Жылінскі (Ігуменшчына) і шмат, шмат іншых. Таму калі думаеш пра тое станоўчае, што зрабіў Чырванец, дык адначасна ў памяці ўстаюць і сабой гэтае станоўчае засланыюць сотні акрываўленых ценяў закатаваных ім сумленных мірных працаўнікоў. Не адпавядае сапраўднасці таксама ўпамінак пра тое, што калі чэкісты канваіравалі схопленага імі Чырванца ў Клімавічы (люты 1925 г.), дык партызаны спрабавалі вызваліць яго. Не было ўжо тады каму вызваляць.

Вымыслам аўтараў зьяўляецца адзел «Бацькі-атамана», які, паводле іхніх словаў, дзейнічаў каля Чавусаў. Ня кажучы ўжо пра тое, што беларусам, якія паходзяць з Чавусаў, нічога рашуча ня ведама аб гэтым адзеле, дык трэба зазначыць, што вакол гэтага гораду, радыюсам прынамсі ў сто кілямэтраў, няма такіх «непраходных балотаў», што прыгадваюцца ў артыкуле, празь якія трэба прабірацца толькі «з дапамогай пераносных мастоў». Такія балоты, сапраўды, ёсць ва Ўсходняй Беларусі (Верацейскае, Грычын, Жакаўскі Мох і іншыя), аднак толькі не ў ваколіцах Чавусаў. Што да годнасці «Бацькі-атамана», нададзенай аўтарамі кіраўніку міфічнага адзелу, дык такую годнасць паміж партызанамі Беларусі, незалежна ад раёну іхняе дзейнасці, меў толькі зусім не міфічны генэрал Станіслаў Булак-Балаховіч.

Прыдумкай аўтараў зьяўляецца і тое, што «параўнальна зь іншымі тэрыторыямі — Украінай, Кубанню, — Беларусь пацярпела нязьмерна менш, бо яе насельніцтва ніколі не было заможным, як на багатым Поўдні». Для ўсяго СССР не існавала адзінага крытэрыю для вызначэння кулака. Бядняк на Ўкраіне або на Кубані мог бы лічыцца кулаком на Беларусі. Таму ў працэнтных адносінах беларускае сялянства пацярпела ад бальшавікоў ня менш, чым украінскае або кубанскае.

Вымыслам аўтараў зьяўляецца большая частка артыкулу, прысьвечанага партызанскаму адзелу «Белая Сьвітка», на якім

таму варта затрымацца падрабязней. Дзеля аб'ектыўнасьці пры-
вядзем гэты тэкст поўнасьцю:

Нельга, нарэшце, не сказаць пра партызанскі атрад «Белая Сьвітка». На працягу амаль 15 гадоў, амаль да 1934 году, гэты шматлікі атрад (каля 700 чалавек) змагаўся супраць бальшавізму. Усе спробы чэкістаў выявіць месцазнаходжаньне партызанаў аказваліся безвыніковымі да той пары, пакуль сярод саміх паўстанцаў не знайшоўся здраднік. Памочнік начальніка «Штабу рэвалюцыйнай барацьбы з савецкай уладай» (так называў сябе атрад) Мікалай Уневіч, ахоплены пачуцьцём асабістай помсты, зьявіўся ў Віцебскае ГПУ і перадаў усе пляны разьмяшчэньня партызанаў.

Зімою 1934 году ў маленькім гарадку Вялічцы разыграўся апошні акт трагэдыі доблесных патрыётаў. Чэкісты акружылі атрад і перабілі яго амаль напалову. Многія дорага прадалі сваё жыцьцё, зьберагаючы апошні выстрал для сябе. Тых партызанаў, што застаўся ў жывых (усяго 316 чалавек), большасьць зь якіх была параненая, узялі ў палон. І «Белая Сьвітка» перастала існаваць.

Параненых адправілі ў шпіталі. Іх старанна даглядалі, каб вылечыць, а потым «падрыхтаваць» да спэцыяльнай сэсіі Ваеннай Калегіі Вярхоўнага Суда СССР. У студзені 1934 г. усім падсудным быў вынесены сьмяротны прыгавор.

27 студзеня ў дзьве гадзіны ночы ў горадзе Вялічцы, на пустэчы за могілкаваю царквою, прыгавор быў выкананы. Кіраўнік атраду Фёдар Іванавіч Сыч, ягоныя памочнікі Каліненка, Вайцяхоўскі, Красінец, Турэк і іншыя доблесныя патрыёты загінулі.

Перш за ўсё, трэба зазначыць, што пад горадам Вялічкай аўтары, пэўне, разумеюць горад Вяліж Смаленскае вобласьці (у мінулым — Віцебскае губэрні), які здаўна належыць да этнаграфіч-

нае Беларусі і ў якім яны [аўтары артыкулу. — Рэд.] абодва выпадкова апынуліся ў часы Другое сусветнае вайны й не паспелі нават запомніць ягоную назву. Увогуле на тэрыторыі этнаграфічнае Беларусі няма ні гарадоў, ні мястэчкаў з гэткай ці падобнай назвай, калі не лічыць рэчку Вяліжку, што ў г. Вяліжы ўцякае ў Заходнюю Дзвіну. Горад Вялічка, славуты сваімі салянымі капальнямі, знаходзіцца ў Паўднёвай Польшчы, на адлегласці 1500 кіляметраў ад Вяліжы.

Аднак гэтае менш істотна ў параўнанні з наступным. Ніхто зь вяліжанаў, хто жыў у той час у Вяліжы, а цяпер знаходзіцца на эміграцыі, ня ведае пра існаванне калісьці аддзелу «Белая Сьвітка», як ня ведама ім таксама нічога наконт зацятага бою, які нібы адбыўся ў іхнім горадзе ў 1934 г. паміж гэтым аддзелам і чэкістамі. Упяршыню чуюць яны і аб расстрэле «27 студзеня а другой гадзіне ўначы» 316 партызанаў з гэтага аддзелу. Затое яны да скону жыцця свайго не забудуць, што «за магільнай сьвятыняй», гэта значыць на Пакроўскім Полі, якое атрымала, між іншым, сваю назву ад гэтае сьвятыні, бальшавікамі расстраляныя, пачынаючы ад Вяліскага паўстання 1918 г. і амаль да Другое сусветнае вайны, каля 1000 паўстанцаў і партызанаў.

Заслугоўваюць далей увагі імёны асобаў, якія, паводле волі аўтараў, кіравалі «Белай Сьвіткай» і былі ў 1934 г. расстраляныя. Імя Хведара Сыча нікому зь вяліжанаў ня ведамае. Затое ведамы — Вайцяхоўскі, Красінец і Турык (а не «Турэк», як у аўтараў). Абудва — Вайцяхоўскі і Красінец — зусім не загінулі ў 1934 г., а былі арыштаваныя ў лютым 1942 г. часткай Чырвонае арміі, якая захапіла прадмесце Вяліжы — Віцебскую Слабаду. Нам нічога ня ведама аб іхнім далейшым лёсе, аднак добра ведама, што яны былі арыштаваныя па справах, якія ня маюць аніякага дачынення да беларускіх антыбальшавіцкіх партызанаў. Першы абвінавачваўся ў тым, што пры адступленьні бальшавікоў у чэрвені 1941 г. забіў камсамольца, які, згодна са сталінскім загадам пра «голую зямлю», хацеў падпаліць дом Вайцяхоўскага. Другога — Красінца — арыштавалі як супрацоўніка нямецкага

СД. Турык і чатыры іншыя антыбальшавікі (Шаганаў, Крупскі, Морман, Брандт) расстраляныя чэкістамі напярэдадні Вяліскага паўстання ў чэрвені 1918 г.

Калі нават пакінуць без увагі гэтыя шчырыя сьведчаньні вяліжанаў, зусім не зацікаўленых у скажэньні праўды, дык нават і павярхоўна знаёмы з савецкай рэчаіснасьцю прыме за жарт сьцьверджаньне, што ў 1934 г. (другая сталінская пяцігодка) меліся дзе-небудзь партызанскія аддзелы ў... 700 чалавек, гэта значыць колькасьцю байцоў, роўнай батальёну ваеннага часу. Шмат партызанскіх аддзелаў змагалася калісьці (да 1925—1926 гг.) у Вяліскім павеце, аднак такога вялікага сярод іх не было. Прыгадваюцца тут слаўныя імёны кіраўнікоў гераічных партызанскіх аддзелаў, як Грамабой, «Барон Кіш», Воранаў, Таварас, Зацерын, Музыкантаў, Нілёнак і іншыя. Аднак ні адзін з гэтых аддзелаў не налічваў больш за 40—50 партызанаў. На жаль, усё гэтае ня ведама аўтарам артыкулу. Што да самой рамантычнай назвы «Белая Сьвітка», дык, верагодна, аўтары пазычылі яе з аднаго твора генэрала Краснова, дзе яна, сапраўды, упамінаецца.

Некалькі слоў пра помнік на брацкіх могілках расстраляных бальшавікамі вяліжанаў.

Па-першае, ён быў пастаўлены не «сваякамі» ўдзельнікаў «Белае Сьвіткі», а беларускім пісьменьнікам-узвышэнцам, які ўдзельнічаў у Вяліскім паўстаньні 1918 году і, паводле ягоных словаў, ужо тут, на эміграцыі, у 1952 годзе даведаўся пра «Белую Сьвітку»³⁵³. (Зазначым, між іншым, што адзін з аўтараў памянёнага артыкулу адмовіўся даць каня, каб перавезьці крыж з цэнтру гораду на Пакроўскае Поле, і ён быў перанесены туды — тры кілямэтры — на руках групай патрыётаў).

Па-другое, гэты помнік быў не «гранітным крыжам», а з мэталю, перад вайной яго скінулі бальшавікі са зганьбаванага імі вяліскага касьцёлу Найвышэйшых Апосталаў Пятра і Паўла.

Па-трэцяе, на крыжы быў ня той надпіс, які прыгадваецца ў артыкуле двух аўтараў, а наступны:

Тут бальшавікамі былі па-звычайнаму забітыя і бяз трунаў закапаныя каля тысячы найлепшых сыноў беларускага народу. Яны загінулі ў змаганні за нашыя шчасце і волю. Вечная ім памяць і слава.

«Няма большай любові, калі хто пакладзе душу сваю за сяброў сваіх». (Іоан, 15, 13)

Затое канец артыкулу цалкам супадае з праўдай, а менавіта: «Цяпер, зразумела, гэтага крыжа ўжо няма. Аднак надпіс быў зроблены ня толькі на ім, а і ў сэрцах усіх верных патрыётаў Беларусі — непрымірных ворагаў бальшавізму».

Да гэтага добрага канца трэба дадаць толькі адзін сказ. Змаганьне беларускіх партызанаў з расейскім бальшавізмам настолькі гераічнае і зьмястоўнае, што для адлюстравання яго зусім ня трэба карыстацца вымысламі, якія зьневажаюць Сьвятую Памяць загінуўшых партызанаў і падрываюць давер да іхняга змаганьня ў вачох суродзічаў і чужынцаў.

НАЙБОЛЬШ ВЕДАМЫЯ ПАРТЫЗАНЫ

Дакумэнты. Успаміны сьведкаў і ўдзельнікаў партызанскага змаганьня. Народныя легенды

Лукаш Семянюк

П. П.

беларус, пры Саветах спачатку служачы Барысаўскага ваенкамату, потым быў рэпрэсаваны, 5 гадоў прабываў у канцэнтрацыйным лягеры, асабіста ведаў Семянюка, меў у той час 25 гадоў (1894 году нар.)

А. Ш.

беларус, селянін, ураджэнец Крупецкага раёну БССР, асабіста знаў Семянюка, меў у той час 25 гадоў (1894 году нар.)

М. Л.

беларус, селянін, ураджэнец Барысаўскага раёну БССР, быў у адзеле Семянюка, меў у той час 29 гадоў (1890 году нар.)

Калі прыгадваеш тых славурых беларускіх партызанаў, якія найбольш даліся бальшавіком у знакі, дык адразу ўстае перад вачыма магутная постаць Лукаша Семянюка — аднаго з найбольш актыўных партызанаў часоў грамадзянскай вайны. Ад бацькоў і дзядоў селянін, ён паходзіў з мястэчка Халопенічы Барысаўскага павету Менскае губэрні. Плячысты, высокага росту, хадзіў крыху раскачваючыся, па-мядзьежджаму, што ўласьціва моцным людзям. Асьвету меў ніжэйшую, магчыма, скончыў царкоўна-парафіяльную або земскую школу. Аднак гэта зусім не перашкаджала яму лёгка чытаць вайсковыя карты, мець выдатныя арганізацыйныя здольнасьці й неаднойчы выказваць багаты прыродны розум. Хіба трэба яшчэ дадаць, што як стары кадравы жаўнер царскае арміі, які праслужыў у ёй дзесяць мірных і ваенных гадоў, ён валодаў вялікім баявым дазнаньнем.

Свой адзел Лукаш Семянюк сфармаваў пераважна з тых навабранцаў Чырвонае арміі, якія ў 1919 г., пакліканыя ў Барысаў, каб абараняць савецкую ўладу, паднялі супраць яе паўстаньне. Іхнія сваякі пакутвалі за іх ад карных аддзелаў, ды нарэшце й кожны зь іх быў двойчы завочна прысуджаны ЧК да расстрэлу — як дзээртэр і як паўстанец. Яны добра валодалі зброяй, зь маленства ведалі ўсе сьцежкі, усе ваўкаўні, усе бярогі ў непразных хваёвых лясох Барысаўшчыны. Гэта была іхняя радзіма — Беларусь. Бальшавікі называлі іх бандытамі, шляхоцкімі недасекамі, папоўскімі недабіткамі, самі ж яны менавалі сябе «зьялёнымі, лесавікамі, балахоўцамі, партызанамі», а народ, усё болей і болей прыгнечаны бальшавікамі, ставіўся да іх з вылучнай спагадай і, заўсёды і ва ўсім падтрымліваючы іх, не называў інакш, як «нашыя хлопцы, семянюкы».

Адзел Семянюка складаўся прыблізна з 50 чалавек і ня меў сталага складу байцоў. Адны гінулі ў часе зацятага бою, другія,

трапляючы параненымі ў савецкую катавальню, паміралі там жахлівай сьмерцю, але на іхнія месцы прыходзілі новыя змагары. Аднак правакатару цяжка было патрапіць у аддзел. За кожнага новага ручаліся сваёй галавою два-тры старыя семянкоўцы, што добра ведалі яго раней, а потым з пралітай разам крывёю прыходзілі да навічкоў давер і пашана. Калі фронт патрабуе ад рэгулярнае арміі жалезнае дысцыпліны, дык тым больш яна патрэбная ў партызанскім аддзеле. На фронце ўсё ж ёсьць больш-менш простая лінія фронту й тыл, што цягнецца на сотні або й на тысячы кілямэтраў. Для партызана часам, крый Божа, фронтам зьяўляецца вогненнае варожае акружэньне, якое ахапіла ягоны аддзел, а тылам — сьпіна таварыша на адлегласьці аднаго-двух дзясяткаў крокаў. Таму загад Семянюка зьяўляўся непарушальным законам. Бліжэйшымі сябрамі, якія меліся яго замяніць у выпадку чаго-небудзь благога, былі Скалубовіч Люсьцін, Шаблінскі Мяфод, Буры Стах, Казлоўскі Міхал. Зь іх складаўся і штаб, пасьяларады зь якім Семянюк распачынаў чарговае мерапрыемства.

На працягу 1919 году Семянюк зьяўляўся фактычным гаспадаром Халопеніцкае і Красналуцкае валасьцей Барысаўскага павету. Маючы пяцьдзясят партызанаў, ён цалкам ачысьціў ад савецкіх і партыйных устаноў тэрыторыю, ня меншую па сваёй велічыні як Статэн Ісланд³⁵⁴, адзін з абтокаў Нью-Ёрку. І гэтая тэрыторыя сапраўды сталася зьлёна-армейскім абтокам сярод чырвонага мора. Харчовыя камісары езьдзілі сюды толькі пад аховай харчовых атрадаў, аднак назад часта замест хлеба везьлі толькі трупы чырвонаармейцаў. Той жа лёс насьцігаў і карныя атрады Барысаўскае ЧК. Семянюк заўсёды ведаў ад свае гарадзкае агентуры, калі накіроўваецца супраць яго такі атрад, і сустракаў яго на загадзя абраным і зручным для сябе месцы гранатамі й кулямі. Звычайна пасьял такіх экспэдыцыяў на партызанскі фронт нікчэмны барысаўскі духавы аркестр, ідучы наперадзе доўгіх пахавальных працэсій і перакручваючы пры гэтым на свой лад жалобны марш Шапэна³⁵⁵, меў ладне працы.

Дзейнасьць Семянюка паступова пашыралася й на сумежныя зь ягонай тэрыторыяй воласьці³⁵⁶. На адзін з чэрвеньскіх дзён 1919 г. старшыня валвыканкаму Зачысьцеўскай воласьці Потас прызначыў агульнаваласны сялянскі сход, разаслаўшы напярэдадні абвесткі. Яго пры гэтым зусім не цікавіла, якое значэньне мае ў сялянскім жыцьці чэрвень. На гэтых абвестках, якія канчаліся пагрозамі за ўхіленьне ад сходу, стаяла адно пытаньне, што падлягала разгляду на сходзе, а менавіта: «Выкананьне харчразьвёрсткі». Пакідаючы без увагі пагрозы, на сход зьявілася чацьвёртая частка тых, каму яны былі дасланыя, дый то больш з найбліжэйшых вёсак. Пачакаўшы яшчэ дзьве-тры гадзіны звыш вызначанага часу, Потас сьпярша вылаяўся, потым выцягнуў на паляну перад будынкам валвыканкаму стол і ўзьлез на яго, як на трыбуну. Каля стала размясьцілася ягоная асабістая гвардыя — камбедаўцы — сябры камітэтаў беднаты. А далей шчыльным хмурным натоўпам стаялі сяляне.

Потас пачаў зь міжнароднага становішча, як гэта звычайна робіцца на савецкіх сходах. Доўга і нудна гаварыў наконт Антанты, белапольскіх паноў, японскіх самураяў і, вылаяўшы іх усіх, з той жа лаянкай абваліўся на тутэйшых сялянаў, якія, маўляў, усяляк абцяжарваюць нутранае становішча, бо ўхіляюцца ад харчразьвёрсткі й тым самым не жадаюць абараняць «сваёй першай у сьвеце работніцка-сялянскай дзяржавы».

Нечакана Потас перарваў на паўслове сваю прамову і зьбялеў. Сяляне пачулі цокат конскіх падковаў, а іхні старшыня, што стаяў вышэй за ўсіх, бачыў, як з двух канцоў у Зачысьце ўязджаюць коньнікі. Потас не пасьпеў нават саскочыць са стала, калі заўважыў, што да яго праз натоўп, які адразу з павагай рассунуўся, ідзе мядзьведжай хадою шыракаплечы і грузны мужчына, у якім ён адразу пазнаў Семянюка.

— А што ж ты мне, Потас, абвесткі не прыслаў? Хіба ж я не мужык? Ну, дык атрымай ад мяне харчразьвёрстку.

Пачуўся кароткі рэвальвэрны стрэл, і забіты старшыня зваліўся са стала.

— А вось гэтым сацыялістычным галубкам, — паказаў Семянюк сваім семянкоўцам на камбедаўцаў, — кожнаму ўсыпаць па сорок дзевяць шомпалаў. Па аднаму шомпалу за кожны год жыцця нашага дарагога Ўладзімера Ільіча Леніна. А калі ня возьмецеся за розум, дык на Кузьму-Дзямяна па шэсьцьдзсят пяць карламарксовых атрымаеце. Я вас, сукіных сыноў, навучу палітграмаце!

Пасьля гэтага Семянюк зь дзіўнымі для ягонае вагі спрытам і хуткасьцю ўскочыў на стол, які нават затрашчаў і захістаўся пад ім, і сваім гучным, чутным за некалькі кілямэтраў голасам зьвярнуўся да сялянаў:

— Дзядзькі! Хлебаробы! Разыходзьцеся хутчэй па хатах. Нам, мужыкам, цяпер кожная хвіліна што той зімовы тыдзень. Хто яшчэ ня скончыў, дык няхай сьпяшаецца сеяць грэчку і проса. Барануйце і абворвайце бульбу! Касавіцу пачынайце! Вы тут, на сходзе, а там бяз вас пчолы пачалі на раі дзяліцца. І пашчасліў вам Божа! Жывіце і працуйце ў сваёй зялёнай мужыцкай дзяржаве! Падаткаў нікуды не давайце! Пакуль жыву я, Лукаш Семянюк, у крыўду вас ня дам. Заглянула сонца і ў нашае мужыцкае ваконца! Дык па хатах, дзядзькі!

Сяляне ўдзячнымі словамі адказалі на прамову Семянюка і пацягнуліся да родных вёсак. За імі ззаду вялізным вогнішчам гарэлі акты валвыканкаму і чуліся крыкі камбедаўцаў. А потым далацела да сялянаў каманда: «На коней! Ма-а-а-рш!» — і ўсё больш і больш аддалены цокат конскіх падковаў, які гучаў усё цішэй і цішэй, пакуль зусім не заглохнуў у барысаўскіх лясох.

Нядоўга глядзела сонца ў мужыцкае аконца! Нядоўга пражыў пасьля гэтага і Лукаш Семянюк. Ад захаду сунуліся палякі і спыніліся ў жніўні 1919 году наўсцяж ракі Бярозы, не дайшоўшы якіх з дваццаць кілямэтраў да семянкоўскае мужыцкае дзяржавы. Савецкая 16-я армія стала фронтам на другім беразе ракі, а ейныя роты і зьвязы рассыпаліся па ўсіх, без вылучэньня, вёсках Барысаўшчыны, якая сталася бліжэйшым тылам. Аддзел Семянюка, каб пазьбегнуць няроўнага змаганьня, усё глыбей і глыбей зашы-

ваўся ў лясы. (Калі годам пазьней Слуцкая Дывізія БНР цэлы месяц стрымлівала націск 16-й Чырвонай арміі, дык яна ўсё ж налічвала дзесяць тысяч жаўнераў, а не 50.) Аддзел тымчасам апынуўся паміж двума жарнавікамі. Спроба праламаць савецкі фронт і перайсьці церазь Бярозу на бок палякаў сталася б для яго самагубствам, і нечаканая акалічнасьць выратавала семяноўцаў.

У канцы жніўня адна дывізія польскае арміі прарвала каля Барысава савецкі фронт і, пераправіўшыся на другі бок Бярозы, заняла ягонае прадмесьце Стары Барысаў. Гэты прарыў зьявіўся настолькі небясьпечным для ўсяе лініі савецкага фронту, што, як паведамляе савецкі гісторык І. Лочмель, «таварыш Арджанікідзэ³⁵⁷ вырашыў сам асабіста накіравацца ў пешую выведку»*. (Пазьней шмат было напісана хвалебных одаў і намалювана малюнкаў наконт выведкі Арджанікідзэ, які адважыўся часова пакінуць палявы штаб 16-й арміі, што знаходзіўся на станцыі Прыяміна, за дваццаць кілямэтраў ад Барысава, аднак справа, нарэшце, ня ў гэтым.) Бальшавіцкай арміі пашчасьціла залатаць дзюру на фронце, адкінуўшы палякаў зноў на другі бераг Бярозы. Аднак перад гэтым аддзел Семянюка каля вёскі Ігрышча пасьпеў далучыцца да польскіх уланаў і разам зь імі пачаў пераправу.

Першымі перапраўляліся на другі бок Бярозы ўланы, іхнім ар'ергардам быў аддзел Семянюка, ар'ергардам жа свайго аддзелу — камандзір Лукаш Семянюк. Ён заўсёды першым наступаў і апошнім адступаў. Ужо ўсе семяноўцы пад шквальным варожым агнём пераплылі Бярозу, ужо пераплываў яе і Семянюк, калі бальшавіцкая куля абарвала ягонае жыццё. Ён нават ня ўскрыкнуў — сьмерць была імгненнай.

Ніхто не хаваў Лукаша Семянюка, выконваючы над ягонай труной жалобныя маршы Шапэна і Моцарта³⁵⁸. Толькі родная Бяроза далікатна змыла зь яго кроў. Ніхто не напісаў прысьвечаных Лукашу Семянюку одаў і малюнкаў. Толькі простыя людзі складалі аб ім забароненыя прачулыя песьні. Аднак жа прыйдзе,

* Лочмель И. Ф. Очерк истории борьбы... С. 27.

без усякага сумніву, прыйдзе той дзень, калі назаўсёды загляне сонца ў мужыцкае аконца, і тады незалежны беларускі народ, прыгадаваючы ўсіх змагароў за сваю волю і шчасьце, скажа на поўны голас: «Дзякуй, Лукаш Семянюк! Чэсьць і слава семянюццам!».

ГЕОРГІЙ (ЮРКА) МОНІЧ

А. Ш.

беларус, селянін, ураджэнец Крупецкага раёну БССР, асабіста знаў Моніча, меў у той час 25 гадоў (1894 году нар.)

Моніч — адзін з найбольш ведамых антыбальшавіцкіх партызанаў Беларусі³⁵⁹, дзейнасьць якога адлюстравана ў мастацкай літаратуры. Паводле нацыянальнасьці — беларус, паводле паходжаньня — сялянскі сын вёскі Вялікія Жаберычы Крупецкага раёну БССР.

Перш чым стаць партызанам, ён быў настаўнікам, а потым афіцэрам царскай арміі. Моніч дзейнічаў, галоўным чынам, у Халопеніцкім, Крупецкім і Барысаўскім раёнах. Найбліжэйшымі ягонымі паплечнікамі былі Васіль Грабянок зь вёскі Кругліца і Рыгор Мавідовіч зь вёскі Перасяка Двор Халопеніцкага раёну.

Праславіліся тады імёны беларускіх партызанскіх атаманаў Крука і Дзяргача*. Моніч меў зь імі сувязь, аднак трымаўся асобна. Быў сьмелы й вельмі цаніў незалежнасьць, каб нечым сябе зьвязаць. Са сваім аддзелам Моніч перасякаў паветы, прасьлізгаў празь межы губэрні, гуляў у шахматы са сьмерцю. Людзі ягоныя былі верныя — выбраныя адзінкі з сотняў, таму аддзел Моніча зь пяцідзсяці душ складаў моцную, гатовую да ўсяго садружнасьць. Партызаны былі ўзброены лёгка, аднак добра. Толькі частка зь іх мела кавалерыйскія вінтоўкі, усе астатнія — пісталеты

* Палкоўнік Дзяргач-Адамовіч стаяў на чале беларускай антыбальшавіцкай арганізацыі «Зялёны дуб».

і гранаты. На ўвесь аддзел быў толькі адзін кулямёт. Правіянту бралі з сабою мала. Мелі дастаткова грошай з бальшавіцкіх банкаў і ўстаноў, таму выгадней было купляць усё неабходнае па вёсках, каб не перагружацца абозам.

Партызанскія аддзелы фармаваліся зь сялянаў, гарадзкіх жыхароў, работнікаў, дэзэртыраў Чырвонай арміі. Інтэлігентаў у іх было мала. Інтэлігенты гінулі пад бальшавіцкім нажом, як авечкі, няздольныя пакінуць гарады і адважыцца на няпрываблівае, свабоднае, хаця й небяспечнае жыццё. Сіла такіх аддзелаў была ў дасканалым веданні мясцовасці, спачувальных адносінах насельніцтва і хуткасці перамяшчэння. (Бальшавікі, перагружаныя абозамі і ўзбраеннем, на працягу многіх тыдняў прабіраліся праз пушчы, па якіх у хуткім тэмпе шнуравалі партызаны.) Часам партызанскія аддзелы разьбіваліся на групы, каб у выпадку неабходнасці зноў аб'яднацца, канцэнтруючы большыя сілы. Пераважна гэта былі невялікія збройныя групы ад 20 да 30 чалавек, хаця ведама й некалькі больш буйных.

Гэта была «падводная» (ад слова «падвода» — «воз») вайна. Карныя атрады рэквізавалі ў сялян падводы і, наладаваўшы іх узброенымі мужчынамі, ездзілі па сёлах і вёсках, ганяючыся за «белымі бандытамі» і «контрэвалюцыянерамі» — так называлі ўсіх, хто ўцёк ад бальшавіцкіх парадкаў у лес, каб захаваць жыццё і свабоду.

Здарылася аднойчы так, што ўжо другі месяц аддзел Моніча пазбягаў сустрэчы з карнымі батальёнамі. Некалькі разоў ён трапляў у бальшавіцкае акружэнне, аднак заўсёды вырываўся, пакідаючы за сабою трупы. Цяпер жа атрад паступова акружалі пераважныя сілы бальшавікоў. Ззаду было балота, наперадзе — згуртаваныя атрады праціўніка. Толькі днём партызаны заўважылі, што трапілі ў пастку. Сабраліся параіцца. Вырашылі, што ноччу абавязкова павінны прарвацца, бо на другі дзень можна чакаць падыходу іншых бальшавіцкіх атрадаў. У Моніча было 47 чалавек. Ён пакінуў на варце дзесяць, а іншых адпусціў адпачываць.

— Кладзіцеся, хлопцы, спаць. Вечарам нас чакае гарачая работа й далёкая дарога.

Сам жа з двума дружкамі пайшоў аглядаць мясцовасць. Ззаду агіналі іх дугою балоты. Сухазем'е перад імі напамінала кароткую струну, што быццам сьцягвала непраходную дугу. Іх абстралялі чырвонаармейцы, якія замыкалі выхад. Партызаны адказалі некалькімі стрэламі й вярнуліся ў свой лягер. Уважліва разгледзелі на штабной карце навакольле й намецілі кірунак маршу. Вырашылі апоўначы ўдарыць у сярэдзіну «струны» і прабрацца ў лясы, што былі ад іх у трох кілямэтрах і цягнуліся аж да самага Барысава.

Моніч спаў нядоўга. Прачнуўся пад вечар і змяніў варту, умацаваў яе тымі, хто ўжо адпачыў. Іншых паслаў працаваць. Ён загадаў падрыхтаваць зь левага боку «струны» сем кастроў дроў для вогнішчаў. Вечарам іх запалілі. Сабралі хор, сьпявалі ведамыя беларускія песьні.

Прыйшла ціхая летняя ноч. Моніч загадаў партызанам павячэраць, не шкадуючы запасаў. Пасья сабраў усіх, нават каравульных, і сказаў:

— Сябры, мы адрэзаныя. Наш выхад вось тут, — ён паказаў на свой пісталет. — Праз паўгадзіны рушым у дарогу. Разуйцеся і падрыхтуйце зброю. На кароткі час чацьвёра застануцца пры вогнішчах. Трэба сьпяваць і шумець з усяе сілы. Калі зоймем пазыцыі, то хутка сьцягнем іх і гранатамі прарвем акружэньне. Ня першы ж раз... Трымайцеся разам...

Вогнішчы разгараліся ўсё ярчэй, полымя іграла на вершалінах дрэў. Прыемны голас з глыбокім пачуцьцём веў песьню:

Хадзеце, хлопцы, у лес зялёны,
Зямлянка нас схавает там,
Матуля-ноч нас абароніць,
А бацька-лес дасць волю нам...

Некалькі галасоў далучыліся да запявалы, і песьня ўдала, сьмела плыла над зямлёй, па якой нахабна паўзлі іхнія ворагі. Калі

скончылі песьню, пачалі іграць на губным гармоніку. А тымчасам сорок тры босья ўзброеныя партызаны прасоўваліся наперад. Вёў Моніч з двума пісталетамі ў руках. Ішлі асьцярожна, бяз шораху.

Моніч адчуваў, што яны наблізіліся да бальшавіцкай лініі. Пачуліся нават ціхія галасы. У некалькіх мэтрах ад яго нешта бразнула. Спыніўся. Пасьля прайшоў ціха ўздоўж шарэнгі. Кожнаму шэптам сказаў:

— Сядзіся і абувайся.

Потым хутка пайшоў да вогнішчаў, адкуль даляталі гукі гармоніка.

— Хлопцы, хутка за мною!

Песьня абарвалася. Вярталіся да аддзелу. Моніч і гэтым чатыром загадаў разуцца. Сам сеў пры іх і празь мінуту быў гатовы. Цяпер ішоў марудна... Людзей меў верных. Не адзін раз быў зь імі ў цяжкіх абставінах.

Ішлі малой калонай па чатыры ў рад. Між радамі былі мэтровыя водступы. Агні аддаляліся... У даланях заціснулі гранаты... Моніч і некалькі ягоных найбліжэйшых паплечнікаў, лікам да дзесяці, крыху расступіліся і ўсе разам шпурнулі гранаты... Раз і другі... А пасьля выбухаў кінуліся наперад. На бягу час ад часу стралялі перад сабою і ў бакі, калі заўважалі людзкія постаці. Моніч двойчы пераскочыў празь нерухомыя чалавечыя целы — забітых, параненых або прыціснутых ад страху да зямлі.

Даволі хутка прабеглі каля двухсот мэтраў. Потым пярэднія замарудзілі рух. Праз трыста мэтраў спыніліся. Падбеглі апошнія. Ззаду не было чуто стрэлаў. Толькі недзе збоку чмыхаў кулямёт і раздаваліся вінтовачныя стрэлы... У недалёкай вёсцы таксама стралялі. Напэўна, там разьмясьцілася камандаваньне карнай экспэдыцыі.

Моніч паклікаў аднаго партызана, які добра ведаў мясцовасьць, і сказаў:

— Павядзеш на Куляшова. Дарогу знаеш добра?

— Яшчэ б! Сьцежкамі дойдзем!

Моніч сьвядома накіраваў групу на поўнач, каб замаскаваць сапраўдны кірунак свайго маршу. Ён хацеў пакінуць у гэтай вёсцы сьлед. Знаў, што там быў валвыканкам, які ахоўвалі два атрады салдатаў.

Пасьля гадзіннага маршу прайшлі пяць кілямэтраў і дабраліся да Куляшова. Вясковая вуліца была пустая. Спыніліся. Пасьля кароткай нарады аддзел пайшоў вуліцай далей. У сярэдзіне вёскі, на лавачцы перад валвыканкамам, сядзеў чырвонаармеец. Гэта і была варта савецкай установы. Моніч і двое партызанаў ішлі наперадзе. Пясок заглушаў іхнія крокі. Каравульны ўбачыў іх толькі тады, калі яны сталі перад ім. Зьнялі зь яго вінтоўку і прыставілі дула к носу.

— Скажаш хоць адно слова — дастанеш у лоб. Вядзі да камандзіра атраду.

Празь некалькі хвілін выхапілі зь бярог усю ахову валвыканкаму. Забралі іхнюю зброю і амуніцыю, узялі харчы й вялікі мядзяны чайнік.

— Хто з вас камандзір аховы? — запытаў Моніч у людзей, што стаялі ў аднэй бялізьне з паднятымі ўверх рукамі і трэсьліся ад страху.

Усе маўчалі. Аднак вызначыць камандзіра было няцяжка. Моніч загадаў яму выйсьці наперад і весьці на кватэру старшыні валвыканкаму. Пайшлі туды й «навялі парадак»: загадалі аддаць зброю, акты валвыканкаму й пячаткі. Хутка ўсё абшукалі. Забралі каля пуда цукру і значную колькасьць махоркі. Моніч звярнуўся да старшыні валвыканкаму й паказаў яму на камандзіра аховы:

— Бі яго па мордзе!

Той завагаўся.

— Ну! — Моніч падняў пісталет.

Старшыня ўдарыў вайскоўца.

— Ня так! Бі як сьлед!

Старшыня ўдарыў з усяе сілы.

— Цяпер ты лупі яго!

Вайсковец так заехаў у зубы цывільнай уладзе, што той аж прысеў.

Навёўшы такім чынам «парадак», Моніч пайшоў да валаснога праўленьня й пакруціў ручку палявога тэлефона. Зьвязаўся зь вёскай, каля якой нядаўна былі. Ужо ведаў, што там стаіць карны батальён. Загадаў тэрмінова паклікаць да тэлефона камандзіра па вельмі важнай справе. Праз хвіліну ўжо гаварыў:

— Паведамляю, што Моніч з аддзелам уварваўся ў Куляшова, абяззброіў салдат, забраў правіант і добра набіў морды камандзіру аховы і старшыні валвыканкаму. Хто гаворыць?.. Гавару я... Моніч...

Наблізіў дула пісталета да тэлефона і стрэліў каля трубка:

— Гэта мой подпіс.

Пасьля гэтага Моніч бразнуў з усяе сілы тэлефонны апарат аб падлогу і выйшаў з праўленьня. Сабраў сваіх. Накіраваліся на поўнач. Праз гадзіну павінна было сьвітаць.

Прайшоўшы кілямэтар за вёску, аддзел павярнуў на вузкую мяжу, а зь яе — на луг. Не пакідаючы сьлядоў, хутка зьніклі ў лесе...

Колькасьць забітых Монічам бальшавікоў не паддаецца ўліку. Ды гэты ўлік, у адрозьненьне ад партызана Чырванца, ніколі не рабіўся, хаця расстрэльвалі пасьля кароткага допыту на месцы толькі бальшавікоў, а тых, што прымазваліся да іх з шкурных інтарэсаў, адпусkali ў бальшыні выпадкаў пасьля фізычнага пакараньня шомпалам ці нагайкай з пагрозай расправіцца ў наступны раз, калі толькі ня возьмуцца за розум.

Найбольшую вядомасьць Моніч набыў за межамі СССР пасьля затрыманьня ім міжнароднага цягніка. Праз Халопеніцкі і Крупецкі раёны праходзіць Маскоўска-Брэсцкая чыгунка. У красавіку 1921 г., адразу ж пасьля савецка-польскага дагавору, што разьдзяліў Беларусь на дзьве часткі, па гэтай дарозе ўзнавілася непасрэдная сувязь Масквы з замежжам. Акрамя мясцовых цягнікоў, штодзень пачаў праходзіць па ёй міжнародны кур'ерскі Парыж — Вена — Варшава — Масква — Маньчжурія з выгоднымі

вагонамi. Гэты цягнік прызначаўся не для простых савецкіх грамадзянаў. У ім звычайна ехала большавіцкая эліта для наладжвання дыпляматычных і эканамічных сувязей з замежжам. Моніч ня толькі ведаў расклад руху цягнікоў па гэтай лініі, аднак дасканала зараней распытаў усё пра цягнік, якім асабліва цікавіўся.

На пачатку траўня, раннім ранкам, недалёка ад станцыі Прыяміна, дзе чыгунка праходзіць празь лес, былі разведзеныя рэйкі. Заўважыўшы гэта, машыніст міжнароднага цягніка спыніў яго. Адразу ж састаў быў акружаны аддзелам Моніча. Калі не лічыць некалькіх адзінкавых стрэлаў, то колькі-небудзь сур'эзнага супраціўлення партызаны не сустрэлі. Ня так многа часу заняла і праверка дакумэнтаў, асабліва пасья папярэджання, што той, хто ня мае пасьведчаньня, адразу ж будзе расстраляны.

Аблюбаваўшы зараней каля дарогі невялікі паўкруглы ўзгорак, што амфітэатрам узвышаўся над палянай, Моніч загадаў:

— Усіх з партыйным білетам — на паляну. Астатнія — на пагорак!

Праз пэўны час на паляне стаяла каля шасьцідзясяці ведамых камуністаў. Партрэты некаторых зь іх не адзін раз сустракаліся ў савецкай прэсе. На схіле пагорку размясьцілася чалавек восемдзясят. І на тых, хто стаяў на паляне, і на тых, хто заняў пагорак, былі наведзены партызанскія вінтоўкі. У тых, што на паляне, выгляд быў спалоханы й няшчасны: яны чакалі расстрэлу. Магчыма, некаторыя зь іх нават узрадаваліся, калі камандзір партызанаў, адабраўшы найбольш магутных байцоў са свайго адзелу, загадаў:

— Сьцягнуце з гэтых «будаўнікоў сацыялізму» порткі ды ўсыпце кожнаму па пяцьдзясят шомпалаў. Насіце — не губляйце, Моніча не забывайце, — дадаў ён, зьвяртаючыся да большавікоў.

А потым, зірнуўшы на ўзгорак, сказаў тым, што ліпелі на схіле:

— Ахвяруйце ў нашу зялёную касу! Хто колькі можа...

І ўсьлед крыкнуў партызанам:

— Абдзярыце іх як ліпку! Бяз грошай хочучь спэтакль глядзець?!

Добрасумленнае выкананьне ўсіх гэтых загадаў заняло ня больш як гадзіну часу. Бальшавікі, сьцяўшы зубы, перанесьлі экзэкуцыю, хаця некаторыя зь іх пасыла яе не маглі падняцца зь зямлі. Ні адзін бальшавік на гэты раз ня быў забіты. Савецкая прэса паведаміла пра партызанскі налёт, аднак, па прычынах ведамых, змаўчала пра лупцоўку.

Партызанскі налёт на міжнародны цягнік з абразай «дзеяньнем» малікаў³⁶⁰ і грамык³⁶¹ таго часу давёў чэкістаў Масквы да шаленства. Яшчэ раней, чым партызаны й насельніцтва блізкіх да станцыі Прыяміна вёсак, пацярпелі барысаўскія чэкісты, якіх Масква зьняла з пасадаў і аддала пад суд за тое, што «ня справіліся зь ліквідацыяй бандытызму». З Масквы на станцыю Прыяміна прыбыў спецыяльны вялікі чэкісцкі атрад Лісоўскага. Бальшавіцкая помста абрушылася, у першую чаргу, на мірнае сялянства.

У адзін із дзён траўня 1921 г. Барысаўская гарадзкая міліцыя загадала жыхаром шэрагу вуліц, што вялі ад ускраіны гораду да турмы, не выходзіць са сваіх дамоў і зачыніць усе вокны, дзьверы і брамы. Празь некаторы час па гэтых вуліцах пад узмоцненым чэкісцкім канвоём прайшоў тысячны сялянскі натоўп. Тут былі багатыя й бедныя, старыя й дзеці, мужчыны й жанчыны, хлопцы — кроў з малаком — і няшчасныя калекі. Тут былі поўнасьцю ўсе жыхары роднае вёскі Моніча Вялікія Жаберычы, вёскі Кругліца, адкуль паходзіў Грабянок, і разам са сваёй вёскай Перасяка Двор ішоў схоплены Мавідовіч, з апухлым ад пабоў тварам і скручанымі за сьпінай рукамі. Тут ішлі таксама сяляне з васьмі вёсак, найбліжэйшых да станцыі Прыяміна.

Зь вялікай апэратыўнасьцю атрад Лісоўскага арыштаваў мірных жыхароў, аднак барацьбе з Монічам ня бачылася канца. Гэта натуральна, бо вырас ён у барысаўскіх лясох, а не на Арбаце, Плюшчысе, Кароўім Бродзе або на якой-небудзь іншай маскоўскай вуліцы, дзе выгадаваліся прыехаўшыя на Беларусь чэкісты. Партызаны як бы скрозь зямлю правальваліся, больш таго, яны раптоўна зьяўляліся ноччу ў вёсках і зьнішчалі напаўсонных

чэкістаў. Ведамы выпадак, калі, рызыкуючы быць пазнаным, Грабянок зьявіўся ў Халопеніцкае раённае аддзяленьне міліцыі і, адрэкамэндаваўшыся чэкістам з атраду Лісоўскага, загадаў аддаць яму ўсю зброю, што яны і зрабілі.

Тымчасам надзвычайная тройка ЧК судзіла ў Барысаве сялян як саўдзельнікаў партызанаў. Штоночы на Батарэі, ужо палітыя крывёю паўстанцаў, прыводзілі на расстрэл групы сялянаў. Усяго было расстраляна каля трохсот чалавек. Адначасна ЧК павесіла аб'яву пра ўзнагароду тым, хто заб'е Моніча і Грабянка, і пра яшчэ большую ўзнагароду тым, хто схопіць іх жывымі. Апошняя адпадала: вельмі дасьведчанымі партызанамі былі Моніч і Грабянок, каб жывымі дацца ў рукі. Першы загінуў Грабянок — яго падпільнаваў і застрэліў Мікалай Літовец. А празь некаторы час сын лясьніка зь вёскі Радзіца забіў Моніча, калі той спаў у гумне вёскі Малыя Жаберычы³⁶².

Перш чым закапаць Моніча ў нікому ня ведамай магіле, чэкісты доўга зьдзекваліся над ягоным целам. Казалі, што ў гады Другое сусьветнае вайны сяляне ў літаральным сэнсе гэтага слова разарвалі на кавалкі забойцу Моніча. Цяпер цяжка праверыць гэты факт, аднак зь вялікай доляй верагоднасьці можна меркаваць, што гэта так.

ЧЫРВАНЕЦ (ЧЫРВОНЦАЎ)

У. Н.

беларус, настаўнік, жыхар г. Чэрыкава. Меў у той час 35 гадоў (1886 году нар.)

А. П.

беларус, былы член ВКП(б), выключаны зь яе ў 1926 г. Меў у той час 26 гадоў (1895 году нар.)

Пад прозьвішчам Чырванец — скарочанае ад Чырвонцаў — дзейнічаў шырака ведамы ва ўсходняй частцы Беларусі партызан. Нарадзіўся Сьвятаслаў Чырвонцаў у сям'і буйнога абшарні-

ка Мсьціслаўскага павету Магілёўскае губэрні. Першая сусьветная вайна не дазволіла яму скончыць тэхналягічны інстытут у Пецярбургу, пасля адмысловай падрыхтоўкі ён трапіў на фронт як паручнік царскае арміі. Служыў у драгунах, быў тройчы паранены, за сваё геройства ўзнагароджаны афіцэрскім Георгіеўскім крыжам.

У 1918 г. вясковая галеча забіла бацьку Чырванца, спаліла і ягоную сядзібу. Аднак нідзе й ніколі сам Сьвятаслаў Чырванец ня помсьціўся сялянам. Ён не падаўся ні да Дзянікіна на поўдзень, ні да Юдзеніча на поўнач, погляды якіх не падзяляў, а, вярнуўшыся на родную Магілёўшчыну, пэўны час настаўнічаў, арганізаваў конны партызанскі аддзел, які моцна даўся ў знакі камуністам. І зь цягам самага кароткага часу Чырванец стаўся адным з найбольш знаных партызанаў на Беларусі.

Нягледзячы на адносна вялікую колькасьць зьвестак пра Чырванца, параўнальна зь іншымі партызанамі Беларусі, нялёгка вызначыць, чым ён кіраваўся падчас сваёй дзейнасьці, што было ягоным унутраным рухавіком. Беларускі драматург Васіль Шашалевіч³⁶³, які, трэба думаць, асабіста добра знаў Чырванца і прысьвяціў яму п'есу «Воўчыя ночы», укладае ў вусны свайму галоўнаму герою такія словы: «Усюды, дзе ступіць нашая нага, агонь сялянскіх паўстаньняў будзе палыхаць да самага неба. І гэта будзе сялянская рэвалюцыя супраць бальшавікоў, рэвалюцыя, якой яшчэ ня бачыў сьвет. Крывавай бурай мы пранясемся над краем. Сяляне вогненнай саранчай наляцяць на гарады і праглынуць іх»*.

Не беручы пад увагу спэцыфічную тэатральную мову, зусім не ўласьціваю жывому Чырванцу, трэба ўсё ж такі зазначыць, што ў гэтым маналёгу амаль цалкам перададзена ягоная сутнасьць. Няма ніякага сумніву, што Чырванец люта ненавідзеў бальшавікоў і бязьлітасна распраўляўся зь імі. У гэтых адносінах ён кары-

* *Шашалевіч Васіль. Воўчыя ночы. (Драматычныя абразы. Воўчае логава.) // Узвышша. 1929. № 7. Б. 45.*

стаўся сымпатыяй усіх, хто ненавідзеў бальшавізм. Адпавядае сапраўднасьці й тое, што ён крывавай бурай пранёсся па вялікай тэрыторыі. Аднак, налятаючы калі не на гарады, то на мястэчкі, ён зьнішчаў ня толькі бальшавікоў, але й мірнае насельніцтва. Калі ж улічыць, што мястэчкі Беларусі насялялі амаль выключна гебраі, то налёты на іх Чырванца, пры падтрымцы пэўнай часткі сялянства, непазьбежна выліваліся ў старыя, традыцыйныя яшчэ для Расейскай імперыі, гебрайскія пагромы. Антыбальшавіцкая ідэалёгія і заганная тактыка зрабілі Чырванца ў пэўнай ступені партызанам, а ў пэўнай — бандытам. Праўда, ён значна адрозьніваўся ад шырака ведамага ўсёй дарэвалюцыйнай Магілёўскай губэрні крымінальнага злачынца Кабзара, які абрабаваў дзясяткі банкаў і цэркваў. Аднак Чырванец адрозьніваўся таксама ад такіх палітычных партызанаў Беларусі, як Семянюк, Моніч, Воранаў, Жыгалавы, Нілёнак, Таварас і іншыя. Каб ня быць галаслоўнымі, пярэйдзем да больш падрабязнага разгляду дзейнасьці Чырванца, аднак перш коратка спынімся на характарыстыцы тэрыторыі, дзе гэтая дзейнасьць працякала.

Калі антыбальшавіцкае змаганьне Моніча, Семянюка, Воранава і іншых распасьціралася на адзін-два-тры раёны, дык Чырванец дзейнічаў на тэрыторыі, якая ахоплівала раёны: Чэрыкаўскі, Горы-Горацкі, Дрыбінскі, Расьнянскі, Мсьціслаўскі, Чавускі, Крычаўскі, Хіславіцкі, Шумяціцкі, Прапойскі, Хоцімскі, Касьцюковіцкі, Краснапольскі і Кармянскі. Ягонаў рэзыдэнцыяй зьяўляліся бадай сумежныя вялікія лясы — Цёмны, Ліменшчына, Вепрынскі й Гронаўскі, што разьлеглося на дзясяткі кілямэтраў. Драбнейшыя бары, дубровы і гаі злучалі ўсе гэтыя лясы зь яшчэ большым ад іх Бранскім лясным масывам.

У Цёмным Лесе аддзел Чырванца зьявіўся каля 1921 г. Да яго тут было некалькі больш дробных партызанскіх аддзелаў, аднак яны ўсе разам не адыгралі такой ролі, як новае збройнае аб'яднаньне.

Аддзел Чырванца, які ён называў эскадроном, налічваў блізу 60 барацьбітоў, а ў часе вялікіх апэрацыяў да яго самохаць далу-

чаліся сотні тутэйшых сялянаў. Чырванцоўцы былі вельмі добра ўзброеныя, маючы, акрамя вінтовак, рэвальвэраў, гранатаў і шапак, яшчэ два кулямёты. А ў дадатак іхнія заўсёды добра дагледжаныя кавалерыйскія коні дазвалялі ім хутка зьмяніць месца побыту і доўгі час быць няўлоўнымі. У гэтых адносінах Чырванец нагадваў вяліскага партызана Нілёнка. Бліжэйшымі памочнікамі Чырванца былі Віктар Гарнастаеў, сын сьвятара зь сяла Рай Смаленскага павету, і Кузьма Рабцаў — унтэр-афіцэр царскае арміі, селянін зь вёскі Віхраны Мсьціслаўскага павету, дзе Віхра ўпадае ў Сож. А з шараговых чырванцоўцаў найбольш ведамыя Кандрат Кажан, Піліп Кот і Цімох Багор.

Чырванец меў вялікі сьпіс зь пералікам імёнаў камуністаў, камсамольцаў, камісараў, чэкістаў, старшынь камунаў і саўгасаў і г. д. па ўсіх раёнах, якія ён кантраляваў. Зьнішчыўшы таго або іншага камуніста, ён выкрэсьліваў ягонае імя са свайго сьпісу і ўкладаў яму ў рукі паперку з такім тэкстам:

Дадзеная камісару (імя) у тым, што ён камандыруецца народным мсьціўцам Чырванцам на той сьвет, пакараны ім за свае злачынствы (ішоў пералік злачынстваў) перад працоўным народам.

Чырванец забіваў не адразу. Схопленаму ім бальшавіку ён спачатку выбіваў зубы, выколаў вочы, адразу ў вушы й нос, выразаў на сьпіне і грудзёх зоркі і г. д. Жахлівы тады быў час, аднак сярод людзкіх пачвар Чырванец, безумоўна, займае адно зь першых месцаў. Чырванец сыстэматычна перарэзваў ўсе тэлеграфныя й тэлефонныя драты. Не пасьпеюць злучыць іх у адным месцы, як яны адразу пераціналіся ў другім або ў некалькіх адразу. Фактычна тэлеграф і тэлефон за ягоныя часы амаль ня дзейнічалі. Пошта рэдка даходзіла да адрасагаў, перахопленая па дарозе Чырванцом. Аднак паштальёнаў ён не чапаў, дасылаючы зь імі свае пагрозы раённым уладам. Газэты адбіраліся ў першую чаргу. Савецкая прапаганда ўплывала на партызанаў толькі ў тым сэнсе, што рас-

пальвала іхнюю нянавісьць да Саветаў. Іх цікавіла вылучна тое, што робіцца на франтах і граніцах. А пасья прачытаньня газэты ўжываліся на цыгаркі.

Чырванец спаліў бадай усе будынкi савецкіх устаноў. Зьнішчаліся таксама дашчэнту сховішчы збожжа й бульбы, ільну й сена, млыны й масты, цагельні й смалакурні, бровары й тартакі. Пры ім заўжды ўночы недзе на небе палыхала зарыва, а часам і некалькі. Калі Чырванец падпальваў такі будынак, дык яго зусім не цікавіла, ці далёка ад гэтага будынку стаіць сялянская хата і ці ня дзьме ў гэты час вецер, таму нярэдка з ласкі Чырванца выгаралі цэлыя вёскі. Ён падпальваў таксама на румах дровы й бярвеньне, прызначаныя для сплаву па Сажы і ягоных прытоках. На тым жа Сажы, ля мястэчка Карма, Чырванец затрымаў і спаліў пасажырскі параход «Парыская Камуна», што ішоў з Гомелю ў Прапойск. Аднак калі на рацэ Ёсвьячы вяліскі партызан Воранаў, патапіўшы захоплены ім буксірна-пасажырскі параход, адпусьціў усю каманду й нешматлікіх пасажыраў, дык Чырванец забіў усіх гебраяў, якія былі на параходзе.

У Чырванца меўся плян, паводле якога ён рыхтаваўся захапіць гарады Чэрыкаў, Чавусы, Крычаў і мястэчкі Прапойск, Хоцімск, Касьцюковічы, Краснапольле. Сьпярша быў зроблены напад на Краснапольле*, які закончыўся дзікім гебрайскім пагромам, бо перад тым местачковыя камсамольцы арганізавалі атрад для змаганьня з Чырванцом і забілі чырванцоўца Кандрата Кажана. (Між іншым, з гэтага самага Краснапольля паходзіў адзін з 26 бакінскіх камісараў Я. Зэвін³⁶⁴.) Два дні панаваў тут Чырванец, а адыходзячы, спаліў мястэчка. Па дарозе да Цёмнага Лесу ён перахапіў

* Мястэчка Краснапольле мела ў 1931 г. 2272 жыхароў. Зь іх беларусаў было 40,4 %, гебраяў — 58,8 %, іншых — 0,8 %. (Мястэчкі БССР у рэканструкцыйны пэрыяд. З матар'ялаў абсьледаваньня, праведзенага Нацкамісіяй ЦВК БССР і яўрсэктарам БАН у сакавіку — красавіку 1931 г. Менск, 1932. 55 б.)

харчовую дапамогу АРА*, што прызначалася савецкай уладай краснапольскім камуністам. Лёгка прадбачыць, што магло чакаць іншыя гарады, пазначаныя ў пляне Чырванца.

Сем год, даўжэй як хто іншы зь беларускіх партызанаў, змагаўся з бальшавікамі Чырванец. Ён быў нязлоўны ня толькі таму, што меў зухаватых дзяцюкоў і добрых коней. Ні адзін карны атрад ня ў стане быў перахапіць ягоны эскадрон. Ведамы выпадак, калі пасля аднае такога няўдалага пагоні за ім Чырванец праз паштальёна даслаў начальніку Мсьціслаўскае міліцыі грошы й цыдулку: «Купі сваім коням аўса. Чырванец». Чырванец быў нязлоўны таксама таму, што, акрамя падтрымкі з боку насельніцтва, ён меў сваіх агентаў у раённых міліцыях, а паміж імі асабліва дапамагаў яму начальнік мсьціслаўскага крымінальнага вышуку Лапаткін. Гэтыя агенты загадзя папярэджвалі Чырванца аб усіх небяспеках, што яму пагражалі.

Першым загінуў схоплены чэкістамі Віктар Гарнастаеў. Прадчуваючы, што набліжаецца ягонае выяўленьне, Лапаткін вырашыў бязь сьледзтва і суда забіць яго. Ён, як кажуць, прапанаваў Гарнастаеву, што сядзеў у адзіночнай камэры турмы, сімуляваць хваробу, і тады, маўляў, Лапаткін, пераводзячы яго ў бальніцу, дапаможа яму ўцячы. Даў веры гэтаму Гарнастаеў і, сапраўды, выдаў сябе за хворага, аднак на дарозе Лапаткін забіў яго стрэлам у патыліцу, запэўніўшы потым чэкістаў, што «аніяк ня ў стане быў перамагчы сваю нянавісьць да бандыта». Аднак празь вельмі кароткі час іншыя сьведкі выявілі гэтага подлага пярэваратня, і ён быў самімі бальшавікамі расстраляны.

* АРА (ARA скары. ад англі. American Relief Administration — «Амерыканская Адміністрацыя Дапамогі»). 1919—1923 гг., кіраўнік Г. Гувэр) — арганізацыя, створаная ЗША для аказаньня дапамогі эўрапейскім краінам, якія пацярпелі ў гады Першае сусьветнае вайны. АРА пазьней аказала істотную дапамогу падчас голаду 1921 г. у Паволжы, дзе выратавала ад сьмерці сотні тысяч людзей. Гэта не перашкодзіла потым бальшавіком абвінаваціць АРА ў шпіёнскай дзейнасьці і спыніць ейную працу на тэрыторыі РСФСР і БССР.

Другім трапіў у рукі ЧК пасля жорсткай сутычкі ля вёскі Перадзеньне Кузьма Рабцаў. Незадоўга перад тым ён у выніку цяжкага параненьня ў Мсьціслаўскім раёне згубіў руку.

І ўрэшце, на пачатку 1925 г. прыйшла чарга й няўлоўнага Чырванца. У «Справаздачы Калінінскага акруговага выканкаму за тэрмін з жніўня 1924 г. па 1 красавіка 1925 г.» чытаем:

На працягу сьнежня, студзеня й лютага месяцаў амаль уся ўвага міліцыі была зьвернутая на ліквідаваньне рэшткаў старога бандытызму, а таксама і аформленае банды Чырванцова, што апошнім часам дзейнічала на тэрыторыі Мсьціслаўскага раёну й сумежнае часткі Смаленшчыны. У выснаве на пачатку лютага банда Чырванцова, а таксама бандыты Шуп, Гарасічкін, Жук і значная колькасьць саўдзельнікаў і ўкрывальнікаў былі злоўленыя. Па трох крымінальных бандах затрыманья і ўвязьненыя 53 асобы*.

Чырванец быў расстраляны. Так закончыліся «воўчыя ночы»³⁶⁵. Беларускі народ не захаваў пра Чырванца цёплых успамінаў. І сапраўды, калі думаеш пра ягонае актыўнае антыбальшавіцкае змаганьне, дык адначасна ўстаюць у памяці і засланыя гэтую барацьбу сотні скрываўленых ценяў замучаных ім нявінных чэсных працаўнікоў.

Трапны назоў даў сваёй п'есе «Воўчыя ночы» ўзвышэнец Васіль Шашалевіч.

Звычайна леў і тыгр аздабляюць сабой дзяржаўныя гербы. Чаму ня воўк? Трапіўшы ў клетку, леў і тыгр спакойна ўкладваюцца на ейнай падлозе ды дзівяцца на людзей, чакаючы ад іх ежы. І толькі адзін воўк безупынку бегае з кута ў кут, сквапна прагну-

* Справаздача Калінінскага Акруговага Спаўняючага Камітэту Саветаў Рабочых, Сялянскіх і Чырвонаармейскіх дэпутатаў Першаму Акруговому Зьезду Саветаў аб становішчы акругі і аб сваёй працы за тэрмін з жніўня 1924 г. па 1 красавіка 1925 г. Клімавічы, 1925. Б. 159.

чы волі, сумуючы па лесе. І леў, і тыгр, падпарадкуючыся бізуну, скачуць праз абручы і шпацыруюць на задніх лапах. А хто, калі й дзе бачыў асвоенага ваўка? Паспрабуйце бліжэй падысьці да ягонае клеткі. Воўк адразу ашчэрыцца й пакажа вам свае іклы. Нават калі, працягваючы кавалак мяса, вы добразычліва ўсьміхнецеся яму, ён зірне на вас позіркам, у якім гарыць ніколі ня згасная нянавісьць.

Фульгур (Раман Ільлін)

У 1923 г. пасья працяглага змаганьня быў забіты вяліскі гімназіст, сын селяніна Раман Ільлін. Некалькі гадоў толькі адна ягоная мянушка «Фульгур», што на мове рымскіх легіянераў значыла «маланка», наводзіла жах на бальшавікоў усяго Вяліскага павету. І цяпер, прыглядаючыся да мёртвага цела квалага бязвусага юнака, яны сваім вачам веры не давалі, што гэта і ёсьць страшны, няўлоўны Фульгур. Выграсаючы ягонья кішэні, чонавец знайшоў акрываўленую фотакартку дзяўчыны з доўгай касой і таксама акрываўлены томік вершаў. Разгледзеўшы з цынічным камэнтарам фотакартку, ён парваў яе, а потым кінуў у грязь і кніжку:

— У агонь лёрда! Няхай жыве Дзямян Бедны³⁶⁶!

Другі чонавец, што стаяў побач, з дакорам паківаў галавою й падняў кнігу. Прачытаў зь цяжкасьцю па складох:

— Байран³⁶⁷. «Чайльд Гарольд»... — і сказаў свайму другу: — Давай, Ваня, скруцім сабачую ножку. Папера тонкая.

Нічыпар Сапляк

Нічыпар Сапляк — беларус, селянін, ураджэнец вёскі Стралічава Хойніцкага раёну БССР. Ён належаў да маленькае, аднак актыўнае партызанскае групы, што складалася толькі з чатырох самахварных змагароў. У Гомельскай газэце «Палеская праўда»³⁶⁸ многа пісалі ў той час пра гэтую групу. Амаль з нумару ў нумар на ейных старонках зьмяшчаліся зацемкі пад загаловамі: «Зноў кат Сапляк», «Сьмерць бандыту Сапляку», «Дзякуй таму, хто за-

б'е недабітага балахоўца Сапляк» і г. д. Наўрад ці чытаў гэтую шэрую газэціну Нічыпар Сапляк, аднак сапраўды ён даўся ў знакі бальшавіком Гомельшчыны. Спачатку групу ўзначальваў былы афіцэр. Потым ён і два іншыя загінулі ў няроўнай барацьбе.

Тады гэтае змаганьне, што сталася яшчэ больш няроўным, працягваў значны час адзін Нічыпар Сапляк. Сярод белага дня зьявіўся ён у вёску Астрагляды, зайшоў у памяшканьне аднайменнага тутэйшага сельсавету і забіў ягонага старшыню камуніста, ад якога стогнам стагналі аколiшнія сяляне. Шмат крыўды ўчыніў сялянам «селькор» — савецкі вясковы карэспандэнт — Стралічаўскага сельсавету, друкуючы ў мясцовых газэтах данос за даносам, якім адразу наступнічалі арышт і турма. У 1928 г. на Вялікдзень, калі моладзь, а зь ёю й камсамалец-карэспандэнт гулялі на вуліцы, у вёску нечакана ўехаў Сапляк. Ён зьвярнуўся да моладзі з традыцыйным павіншаваньнем «Хрыстос Уваскрос!» і адразу ж, не зьвязаючы з каня, застрэліў карэспандэнта, сказаўшы: «Трымай, сабака!».

Чатыры, а мо' пяць разоў Сапляк затрымліваў пошту паміж Брагінам і Хойнікамі. Не забіваючы паштальёнаў, ён спальваў баул зь дзяржаўнай карэспандэнцыяй. Звычайна ён паяўляўся ў поўнай міліцэйскай форме, зьбіваючы з панталыку тых, хто ня ведаў яго асабіста. Адночы ён зьявіўся ў самае мястэчка Хойнікі на пільню й забраў усё зь ейнае касы. З такім жа посьпехам ён наведаў аддзел дзяржаўнага банку ў мястэчку Брагін, пакінуўшы цыдулку: «Мужыцкія грошы на змаганьне з бальшавіцкімі гадамі цалкам атрымаў балаховец Нічыпар Сапляк».

Нарэшце раённае ГПУ накіравала на барацьбу з партызанам Нічыпарам Сапляком адмысловы атрад. Яно ж усюды абвясьціла аб вялікай грашовай узнагародзе за ягонае забойства. Сапляк вымушаны быў пакінуць і амаль падпарадкаваны яму аднаму перад гэтым раён, і сваю асабістую рэзідэнцыю — вёску Чахі. Увосень 1928 г. ён перахоўваўся ў непраходных балотах каля вёскі Паганае. Аднак лёс апошняга самотнага партызана быў вырашаны.

Сюды ў балаты Сапляку прыносіў за грошы ежу адзін вясковы хлапец. Гэты хлапец выдаваў сябе ў вачох партызана за па-

крыўджанага савецкай уладай, а ў сапраўднасьці зьяўляўся правакатарам. Адноўчы, нясучы Сапляку бліны, хлапец, убачыўшы яго, нечакана ўдарыў, як у бубен, у бляшаныя талеркі і адразу ж ніцма паваліўся на зямлю. Сапляк усё зразумеў і рынуўся ўцякаць. Аднак сыгнал правакатара быў пачуты прыведзеным ім у балаты атрадам, і восем куль затрымалі Сапляка.

Наколькі Сапляк быў фізычна моцны, сьведчыць тое, што нават восем куль яго не забілі, а цяжка паранілі. Яго прывезьлі ў Хойнікі і крыху падлячылі ў местачковай бальніцы, каб ён меў магчымасьць хаця б сядзець у часе суда, што прыгаварыў яго да сьмерці. Гэты прысуд Сапляк выслухаў спакойна і аб дараваньні не прасіў. На расстрэл яго цягнулі па зямлі, бо пасья ранаў ён яшчэ не хадзіў. Перш чым яго дабілі, Нічыпар Сапляк пасьпеў пабожна перахрысьціцца.

Каля будынку Хойніцкага райвыканкаму знаходзіўся сьметнік. Разгробшы сьмецьце і выкапаўшы пад ім яму, бальшавікі закапалі ў ёй аднаго з апошніх беларускіх антыбальшавіцкіх партызанаў — Нічыпара Сапляка, накідаўшы на ягоную магілу зноў сьмецьце. Правакатар атрымаў ад ГПУ ўзнагароду.

ГРАМАБОЙ

Востры на язык і быстры на руку матрос Грамабой. Сваю мянушку атрымаў ад роднага, авеянага славай крэйсэра «Грамабой», імя якога залатымі літарамі гарэла на хвацка заламанай матроскай бесказырцы. І ён поўнасьцю апраўдаў гэтае слаўнае імя. Пранёсься Грамабой празь некалькі паветаў і пакінуў яркі сьлед у гісторыі грамадзянскай вайны. Пра ягоную сьмеласьць успаміналі шэптам старыя.

У адзін зь ліпеньскіх вечароў 1919 г. па ходніку аднэй з вуліц мястэчка Ёсвяты Вяліскага павету ішлі дзьве камсамолкі. Усьлед за імі ехаў па бруку кавалерыст з арліным профілем і выразнымі чорнымі вачыма. Ссунуўшы набок бесказырку, ён хрыплым тэнарам вёў:

Врагу не здаётся наш гордый «Варяг»,
Пощады никто не желает..

Не зьвяртаючы на яго ўвагі, камсамолкі ішлі й гаварылі пра партызанаў. Раптам адна з дрыжыкамі ў голасе заўважыла:

— А ўсё ж мне хацелася б убачыць гэтага самага Грамабой.

І на іхні вялікі жак, кавалерыст, на якім замест галіфэ былі шырачэзныя штаны-клёш, сказаў:

— Ну, што ж, паглядзіце на альбатроса-матроса.

Камсамолкі зьбялелі, у іх падкасіліся ногі, а Грамабой ссунуў бесказырку на патыліцу й нясьпешліва паехаў далей, напяваючы пра гераічнага «Варяга»:

Не думали, братцы, мы с вами вчера,
Что нынче умрём под волнами...

Не пад хвалямі загінуў Грамабой. Дзесьці ў глухіх бельскіх лясох звалілася назаўсёды зь ягонае кучаравае галавы бесказырка³⁶⁹. Аднак затое назаўсёды расьпісаўся ён на картах грамадзянскай вайны, і засталася пра яго ў народзе харошая памяць.

БРАЊІСЛАЎ ТАВАРАС

У крыві і сьлязах патапілі бальшавікі Вяліскае народнае паўстаньне. У самым агні гэтага паўстаньня можна было бачыць сьветла-шэрыя шынялі вяліскіх гімназістаў. Шмат іх загінула, аднак яшчэ больш пайшло ў лясы, каб адтуль працягваць змаганьне з ворагамі Бацькаўшчыны. Нельга ня ўспомніць іх са здзіўленьнем і ўдзячнасьцю. І адным зь першых прыпамінаецца летувіс, сын фэльчара Браніслаў Таварас.

На пачатку чэрвеня 1920 г. у Вяліскім тэатры давалі канцэрт для чырвонаармейцаў. За раялем, на бліскучай паверхні якога віднелася выцарапанае цвіком кароткае лаянкавае слова, сядзеў ведамы ўсёй краіне сівы кампазытар — бежанец з галоднага й халоднага Петраграду. З клявішаў абадралі сланёвую косьць, аднак дастаткова было толькі музыканту дакрануцца да іх, каб у залю,

як марскі прыбой, уварваўся трагічны й мужны Бэтговэн³⁷⁰. З геніяльнай сілай клікаў ён зноў чалавечтва ад пакут да радасці.

Нечакана музыку перарвалі крыкі:

— Даёшь «Волгу»! «Яблочко»! Отколи «Барыню»!

Толькі адна дзяўчына, што сядзела ў самым куце залі, слухала музыку маўкліва, з захапленнем. Ніхто не зьвяртаў на яе ўвагі. І калі кампазытар з запалымі ад недаяданья вачыма паслухмяна зайграў «Барыню», дзяўчына незаўважна выйшла з тэатру. Праз колькі хвілін у залю ўварваліся чэкісты. Адзін зь іх, стукнуўшы кулаком па раялі, аж той азваўся стогнам, закрычаў:

— Таварышы! Недзе тут знаходзіцца абнаглелы гад Таварас. Сьмерць гэтаму агіднаму забойцу нашых камунараў!

А ў гэты час за горадам ішоў, не сьпяшаючыся, кірункам да лесу, высокі прыгожы юнак. Гэта й быў Браніслаў Таварас, які толькі што скінуў зь сябе ў прыдарожным хмызьняку жаночую адзежу. А яшчэ празь некалькі гадзін за дваццаць кілямэтраў ад Вяліжу гарэла падпаленая ягоным аддзелам камуна.

Браніслаў Таварас загінуў зімою 1921 г. Зямлянку, у якой ён быў адзін, нечакана акружылі тры дзясяткі міліцыянэраў. Каля дзвюх гадзін цягнуўся няроўны бой, пакуль у Тавараса не застаўся толькі адзін патрон. І тады ён разьвітаўся з жыцьцём, паміраючы за Бацькаўшчыну, за Эўропу, за Бэтховена.

Мікалай Зацерын

Стары драгун, вусаты вахмістр Мікалай Зацерын. Зь беларускіх драгунаў і ўланаў царскай арміі ён арганізаваў невялікі, але добра абмундзіраваны, узброены й дысцыплінаваны конны аддзел. Пакрытыя шрамамі ад ранаў, з ордэнамі на грудзёх, заліхвацкія рубакі й меткія стралкі, яны мелі шматгадовы баявы вопыт.

У траўні 1923 г. у Вяліжы знаходзіўся вялікі экспэдыцыйна-карны атрад і некалькі частак Чырвонай арміі. Пасьля працяглага змаганья, карыстаючыся колькаснай перавагай, ім удалося акружыць шэраг партызанскіх аддзелаў, у тым ліку і Зацерына.

Радасьць тутэйшых камуністаў была бязмежная, і таму яны зь нявыказным захапленьнем віталі атрад, што ішоў у цудоўны травенеўскі дзень праз горад. Наперадзе гэтага атраду лунаў вялікі чырвоны сыцяг. Побач ехаў барадаты спакойны камандзір. На карабінах віднеліся чырвоныя стужкі, і пелі байцы, хоць і ня надта дружна, рэвалюцыйную песьню.

Атрад праехаў паўз будынак ЧК і падаўся з гораду. Яшчэ Вяліж быў відзён, як на далані, калі камандзір сарваў зь сябе бараду і, стаўшыся зноў вусатым Зацерыным, усміхаючыся, крыкнуў:

— Ну, хлопцы, выйшлі з акружэньня, рві цяпер чырвонае рызь-зё. Мы яшчэ паказычым бальшавікоў сваімі клінкамі!

АБЯРОНАЎЦЫ **Макуня, Філіпаў, Шалепін**

14 сакавіка 1921 году ў Віцебску рэвалюцыйны ваенны трыбунал 15-й арміі судзіў вяліскіх гімназістаў з партызанскага аддзелу Абярона (Анушчанкі). Той, хто любіць французскі й нямецкі сярэднявечны эпас, той, хто любіць Шэкспіра³⁷¹ й Віланда³⁷², той знаёмы і з Абяронам³⁷³ — царом лясных духаў. Менавіта пад гэтым імем дзейнічаў на вялізнай тэрыторыі трох лясных павеатаў — Вяліскага, Парэцкага й Бельскага — Анушчанка³⁷⁴.

З выключнай годнасьцю і ўпэўненасьцю трымаліся на судзе гімназісты-абяронаўцы Макуня й Філіпаў. Аднак асабліва запомнілася апошняе слова гімназіста Леаніда Шалепіна. Зірнуўшы на перапоўненую залю, Леанід адчуў, як у яго сыціснуліся кулакі. Цяпер яму хацелася сказаць прачулае слова змучаным сялянам, што дзяліліся з абяронаўцамі апошнім кавалкам хлеба. Хацелася прыціснуць да грудзей свайго бацьку — сьвятара, у якога больш нікога не заставалася на сьвеце. Дый самому хацелася жыць. Яму ж было толькі 22 гады, а па вуліцах беглі вясновыя ручаі. Аднак яшчэ раз зірнуўшы ў залю, ён сказаў:

— У апошнім слове абвінавачаны звычайна просіць памілаваньня. Аднак я так ненавіджу вас, што не магу прынізіцца нават

да маленькай просьбы. Хвіліну перад тым я чуў, што гэтаму рэўваентрыбуналу рэкамэндуюць падумаць пра маё перавыхаваньне. Гэты грамадзянін спадзяецца мяне, абяронаўца, ператварыць у дрэсіраванага пінчара. Якая бязглуздыца! Шкадую, што ў мяне няма гранаты, — самы раз было б яе цяпер выкарыстаць. Няхай мне даруе Ёсывышні, а ня вы. Некалі біблейскі прарок сьцьвярджаў, што жывы сабака лепшы за мёртвага ільва. Не! Тысяча разоў не! Мёртвы леў непараўнальна вышэй за жывога бальшавіцкага сабаку.

Разьюшаныя чэкісты пацягнулі Шалепіна із залі, аднак ён яшчэ пасьпеў крыкнуць: «Няхай жыве Незалежная Беларусь!».

МАРК СІНІЧЫНСКІ

Яго заўсёды называлі не сапраўдным прозьвішчам, а мянушкай — па назве вёскі Сінічына Чэпельскай воласьці Вяліскага павету, дзе ён жыў жыцьцём земляроба. Калі вяліскія партызаны звычайна аб'ядноўваліся ў аддзелы, дык Марк Сінічынскі дзейнічаў адзін, нагадваючы гэтым старога зубра-адзінца. Загартаваны ў баёх Першае сусьветнае вайны, прапахнуўшы да касьцей ружэйным маслам франтавы салдат, ён нават між самых храбрых партызанаў вылучаўся сваёй сьмеласьцю. Сярод белага дня ён кінуў гранату ў акно Чэпельскага валаснога ваеннага камісарыяту, а праз гадзіну, затаіўшыся ў прыдарожным алешніку, меткім агнём прымусіў разьбегчыся пяцёх міліцыянэраў, якія хацелі ўзяць яго жывым. Асабліва ненавідзеў Марк харчовых камісараў: ён жа належаў да патомных хлебаробаў.

Аднойчы сяляне Чэпельскае воласьці везлі ў Вяліж здаваць у лік харчразьвёрсткі сена. Амаль на кілямэтар расьцягнуўся скрыпучы абоз зь пяцідзiesiąці вазоў. Нечакана каля вёскі Градзякі насустрач ім выйшаў з гаю Марк і загадаў зваліць усё сена ў адну кучу. Сяляне паслухаліся, і Марк падпаліў сена. Польшы ўскінулася вышэй лесу, а дым быў відаць у горадзе, за пятнаццаць кілямэтраў.

— Ну, а цяпер, дзядзькі, запальвайце піпкі, пакуль агонь не пагас, — прапанаваў Марк, выцягваючы кісет і люльку. — Няхай бальшавіцкія крывасмокі ў горадзе дзівяцца, як нашае дабро гарыць. Мужыкі касілі — мужыкі і спалілі.

Жывым ён у рукі ня даўся. Ягонае вялікае мёртвае цела ў старым салдацкім шынялі, прабітым кулямі, было прывезена ў горад і два дні ляжала ў двары ЧК. Камсамольцы ўсунулі яму ў рот акурак і кідалі камы гразі на адкрыты мёртвы твар Марка Сінічынскага. А загрубелыя ад работы паўпудовыя мужыцкія кулакі так і засталіся сьціснутымі ад нянавісьці.

Нілёнак Паўлюк. Нілёнак Іван

У Маклакоўскай воласьці Вяліскага павету Віцебскае губэрні зь незапомных часоў існавала вёска Вароніна. Яе жыхары славіліся на ўвесь павет як найлепшыя сплаўшчыкі й цымбалісты. Хто ведае быстрацечную й парожыстую Дзвьіну, той пагодзіцца, што сплаў лесу па ёй паграбуе вялікага ўмельства. І па цымбалах ня ўсякі можа ўдарыць кляновай палачкай так, каб і яны, і людзі вакол іх і сьмяяліся, і плакалі. Пад Саветамі Вароніна абязьлюдзела. Вецер расшкматаў саламяныя стрэхі хатаў і паваліў над калодзежамі скрыпучыя асьверы. На першы пагляд здавалася, што варонінцы вымерлі ад халеры або чумы, аднак ёсьць на сьвечце яшчэ страшнейшае зло — бальшавізм. Усіх варонінцаў — ад старых да немаўлятак — савецкая ўлада саслала ў Сібір, бо яны прыходзіліся родзічамі і сваякамі братам Нілёнкам.

Жылі два браты — Іван і Паўлюк Нілёнкі*. Прыгожыя, рослыя, яны вылучаліся між сваіх раўналеткаў, можа, толькі тым, што яшчэ больш за іншых працавалі на полі і больш за іншых ненавідзелі бальшавізм. Пасьля падаўленьня Вяліскага паўстаньня Нілёнкі пайшлі ў лес, дзе арганізавалі партызанскі аддзел. Івана

* Вобраз Паўла Нілёнка адлюстраваны ў апавесьці беларускага пісьменьніка Юркі Віцьбіча «Лшоно Габоо Бійрушалайм» (Полымя Рэвалюцыі. 1933. № 2—3. Б. 147—199).

неўзабаве забілі, а Паўлюк змагаўся яшчэ некалькі гадоў. І байцоў ягонага аддзелу яднала такое сардэчнае сяброўства, што народ усіх іх з душэўнай цяплынёю называў Нілёнкамі.

Бадай ніхто з вялікіх партызанаў не вылучаўся такой рухомасцю, як Нілёнак. Калі ўранку ён паліў камуну пад Вяліжам, дык у той жа дзень вечарам граміў валасны выканаўчы камітэт ужо за сорок кілямэтраў ад Вяліжу, пад мястэчкам Усьвяты. А на наступны дзень, пакрыўшы адлегласць яшчэ на дзясяткі кілямэтраў, расстрэльваў суражскіх камісараў. Сяляне папярэдзвалі Нілёнка пра небяспеку й кармілі хлебам. Выпадкам чэкісты, заскочыўшы ў тую ці іншую вёску, зь якой толькі што выехаў Нілёнак, пыталіся ў першай сустрэчнай бабулі, куды накіраваліся партызаны. А тая, паказваючы кульбай зусім у працілеглы бок, адказвала:

— Ву-у-унь туды, дабрадзеі ты мой, — і шэптам дабаўляла: — Каб цябе пярун забіў, такога дабрадзея...

Толькі ў ліпені 1925 г. папчасьціла чэкістам злавіць Паўла Нілёнка. Спакойна трымаўся ён на судзе, а потым таксама спакойна ішоў да месца расстрэлу. У гэты час сьвітала, і ён сказаў свайму другу, што ішоў зь ім побач:

— Э-эх, братка ты мой, пакасіць бы цяпер па расе...

Закапалі яго на крутым беразе ручая Каневец. Вяскою шумны паўнаводны Каневец вымыў цела і працягнуў яго па вадзе некалькі кілямэтраў. Нават мёртвы не супакоіўся Паўлюк Нілёнак і здзейсніў яшчэ адзін свой імклівы рэйд.

С. Клімковіч у газэце «Голас Радзімы» (№ 613, 1962)³⁷⁵ сьцьвярджае: «Самі сяляне абясшкодзілі галаварэза. Родны брат Нілёнка, напаіўшы яго да няпрытомнасьці, звязаў, завёз у павет і здаў савецкім уладам».

А ў сапраўднасьці аднавясковец Паўлюка Нілёнка Ігнат Шманцар ня вытрываў чэкісцкіх нялюдзкіх катаваньняў і дапамог ім схапіць партызана. Аднак усё роўна: уся вялікая вёска Вароніна, зь якое паходзілі Нілёнкі, была пазьней цалкам сасланая ў Сібір, і ніхто з варонінцаў, разам з Ігнатам Шманцарам, адтуль да родных хатаў не вярнуўся.

Прымачок

І. К.

беларус, селянін, удзельнік партызанскага змаганьня на Магілёўшчыне

Беларус, селянін, ураджэнец вёскі Мокрае Касьцюковіцкага раёну БССР. Меў конны аддзел, у якім было дваццаць дзевяць чалавек. Дзейнічаў у канцы 1922 г. і на пачатку 1923 г. З антыбальшавіцкіх актаў яго аддзелу найбольш ведамае забойства камуніста — дырэктара Бароўскага лесапільнага заводу.

Шаволін

А. Р.

беларус, работнік, сьведка партызанскага змаганьня на Віцебшчыне й Смаленшчыне

Беларус, селянін, удзельнічаў у Парэцкім паўстаньні, а потым — як партызан у Парэцкім павеце. Меў аддзел, што істотна адрозьніваўся ад аддзелу братоў Жыгалавых, зь якім дзейнічалі адначасна. Калі жыгалаўцам бандытызм ня быў уласьцівы, то шаволінцы звычайна займаліся грабязом мірнага насельніцтва. Шаволін быў выключна трапным стралком. Ім і ягоным аддзелам у розны час было забіта каля двух дзясяткаў міліцыянэраў. Шаволін загінуў у баі ў 1929 г.

Савіцкі

І. К.

беларус, селянін, удзельнік партызанскага змаганьня на Магілёўшчыне

Беларус, селянін, ураджэнец вёскі Калодліва Касьцюковіцкага раёну БССР. Змагаўся адзін з 1927 па 1936 г., не ўваходзячы ні ў адзін партызанскі аддзел. Пра ягоную сьмеласьць сьведчыць

тое, што ён аднойчы прымусяў уцячы пятнаццаць міліцыянэраў, пасланых злавіць яго. Яму прыпісваецца акцыя, калі ў 1934 г. у вёсцы Брацькавічы Касьцюковіцкага раёну ён кінуў у акно гранату й забіў старшыню Брацькавіцкага сельсавету, старшыню калгасу «Чырвоны Маяк» і мясцовага селькора. Рэзыдэнцыяй Савіцкага быў Цярэшчанкаў Лес (8925 га), што раскінуўся каля вёсак Панькоўская Буда, Панькі, Халычычы, Белая Дубрава.

Ружынскі

І. Л.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскага змаганьня на Лепельшчыне

Беларус, настаўнік, былы афіцэр царскай арміі. Дзейнічаў у абсягу мястэчкаў Бешанковічы, Чашнікі, Сянно аж да 1927 г. Меў конны аддзел.

Сьцяпан Тарасэвіч (Асмолак)

І. Ю.

беларус, паэта, сьведка партызанскага змаганьня на Барысаўшчыне й Лепельшчыне

Беларус, селянін, ураджэнец вёскі Кадоўбішчы каля Асецкага возера. З 1918 па 1920 г. быў у частках Булака-Балаховіча. У 1927 г. паявіўся як адзінец у лясох каля сваёй роднае вёскі. У 1929 г. забіў старшыню сельсавету мястэчка Беразіно, на пачатку 1930 г. — начальніка крымінальнага вышуку Бягомельскага раёну Логвінава. Дзейнічаў у той час Тарасэвіч у абсягу мястэчкаў Бягомелю, Плешчаніц, Зэмбіна. Гнаны карнымі атрадамі, ён сімуляваў самазбойства. Зараней набыў у Барысаве на вуліцы Папаніна ў цыганоў паддроблены пашпарт на другое імя, пакінуў усё сваё адзеньне на беразе Бярэзіны з запіскай: «Апрыкрала такое жыцьцё. Тарасэвіч», пераапануўся ў новае адзеньне і зьехаў у Сібір. Там ён

прабыў гадоў пяць-шэсьць і вярнуўся назад. У 1940 г. падпаліў у вёсцы Валокі калгасны клуб. У гэтым жа годзе забіў у вёсцы Ленч фэльчара — «сексота» НКВД. Падчас Другое сусьветнае вайны Тарасэвіч выйшаў зь лесу і служыў у нямецкай паліцыі. У канцы 1941 г. яго забілі савецкія партызаны.

БЕНГЕР

М. Л.

беларус, селянін, удзельнік партызанскага змаганьня на Барысаўшчыне

Латыш Бенгер сваю кар’еру пачаў з пасады Барысаўскага ваеннага камісара і вылучаўся асаблівай жорсткасьцю, уласнаручна расстрэльваў на Батарэях паўстанцаў і партызанаў. Празь некаторы час за нейкае сур’ёзнае парушэньне партыйнай дысцыпліны, як камуніст, ён атрымаў строгу вымову з папярэджаньнем, быў зьняты з пасады павятовага ваеннага камісара й пераведзены на трэцярадную пасаду ў мястэчка Халопенічы. Тут празь месяц-другі, калі з Барысава прыехалі чэкісты арыштоўваць яго (за што — няведама), ён уцёк ад іх у лес. У аддзеле Бенгера было часамі да двухсот чалавек. Нялішне зазначыць, што ніхто так ня здзекваўся над схопленымі камуністамі й чэкістамі, як на працягу шэрагу гадоў Бенгер. Нарэшце ён зьнік (кажуць, што ўцёк у Латвію), і яго не злавілі.

ВОРАНАЎ

Ю. С.

беларус, літаратар, сьведка і ўдзельнік партызанскага змаганьня на Віцебшчыне і на Смаленшчыне

Па нацыянальнасьці беларус, паводле сацыяльнага становішча — настаўнік, былы афіцэр царскай арміі. Меў невялікую

збройную групу (15—20 чалавек), якая складалася выключна з інтэлігентаў. Перш чым спаліць кааператыўную краму або дзяржаўны склад, раздаваў тое, што было ў іх, мясцовым сялянам, аднак наступныя рэпрэсіі да гэтых сялянаў прымусілі яго ад такой раздачы адмовіцца. Ён расстраляў многіх сельскіх камуністаў і камбедаўцаў. На рацэ Ёсцьвячы затрымаў буксірны пасажырскі параход «Камуніст», што вёў дзве баржы з хлебам зь мястэчка Ёсцьвяты ў Віцебск. Воранаў затапіў параход і баржы, аднак каманду й нешматлікіх пасажыраў адпусьціў.

Паверыўшы аб'яўленай савецкай амністыі паўстанцам і партызанам, добраахвотна з'явіўся ў вяліскую ЧК. Пры канваіраваньні яго, пешага, двума коннымі чонаўцамі быў забіты імі каля вёскі Дзятлава Будніцкай воласьці.

Жыгалавы

А. Р.

беларус, работнік, сьведка партызанскага змаганьня на Віцебшчыне і на Смаленшчыне

Зьвесткі пра Жыгалавых — у разьдзеле «Парэцкае паўстаньне. Жыгалаўшчына».

Сьцяпан Курыльчык

А. Б.

беларус, доктар, сьведка партызанскага змаганьня на Слуцшыне

Беларус, ураджэнец мястэчка Капыль, дзейнічаў на Капыльшчыне ў 1920—1922 гг., меў у той час каля 20—22 гадоў. Адноўчы яго захапілі некалькі міліцыянэраў, аднак ён уцёк ад іх, кінуўшы зьвязку гранатаў. Пасьля гэтага эпизоду ўсякі сьлед ягоны зьнікае.

«Барон Кіш». Музыкантаў. Пушкін

Гэта імёны шырака ведамых у свой час партызанаў, што дзейнічалі ў Вялікім павеце Віцебскай губэрні і ў Парэцкім і Бельскім паветах Смаленскай губэрні (1918—1925 гг.). На жаль, памяць не захавала падрабязных звестак пра іхнюю дзейнасьць³⁷⁶. Аднак усё роўна іхнія імёны, якія сяляне вымаўлялі зь любоўю, а бальшавікі — зь нянавісьцю, не павінны быць страчаныя.

Падбярэзны

Я. К.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскага змаганьня на Бабруйшчыне

Беларус, паходзіць зь мястэчка Глусак, дзе быў памочнікам валаснога пісара. Яшчэ ў 1919 г. ягоны аддзел нападаў на бальшавіцкія абозы, што пастаўлялі фронту боепрыпасы і правіянт. Дзейнічаў увесь час у Рагачоўскім раёне. У 1923 г. судзілі ў Менску й расстралялі.

Міхал Хмялеўскі

А. Б.

беларус, доктар, сьведка партызанскага змаганьня на Случчыне

Беларус, ураджэнец мястэчка Капыль, меў аддзел лікам да ста чалавек, сфармаваны з моладзі мястэчкаў Капыль і Цімкавічы. Зь ягонага аддзелу найбольш ведамыя Мікалай Гемла, Шкілевіч, Коршун. У 1920 г. Хмялеўскі разам з усім сваім аддзелам уліўся ў склад Рускай (Беларускай) Дабравольнай Арміі Булака-Балаховіча. Назад на Бацькаўшчыну ніхто зь ягонага аддзелу не вярнуўся.

МАЙСЕЕЎ

Я. К.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскага змаганьня на Бабруйшчыне

Беларус, сын кіраўніка Бабруйскага павятовага казначэйства, капітан царскае арміі. Дзейнічаў у раёне мястэчка Глусак. Зь яго нага аддзелу найбольш ведамыя: Майсееў малодшы — брат, Ралько — настаўнік, закончыў Бабруйскую настаўніцкую сэмінарыю, Клецкі — зь сяла Молкава Лескавіцкай воласьці, закончыў Бабруйскую гімназію. Дзейнасьць гэтага аддзелу знайшла шырокае адлюстраваньне ў менскіх і магілёўскіх газэтах. Сам Майсееў, трапіўшы ў акружэньне, закончыў жыцьцё самагубствам. Ралько ўцёк у Польшчу. Лёс Майсеева малодшага й Клецкага няведамы. У 1924 г. былі асуджаныя й расстраляныя астаткі аддзелу Майсеева.

КУДЗЕЛКА

В. Н.

беларус, настаўнік, сьведка партызанскага змаганьня на Случчыне

Беларус, селянін, ураджэнец Труханаўскага сельсавету Слуцкага раёну БССР. З 1918 па 1920 г. арганізаваны ім партызанскі адзел змагаўся чаргова супраць немцаў, палякаў і бальшавікоў. З 1920 па 1932 г. дзейнічаў як партызан-адзінец. У 1932 г. яго судзілі й саслалі бяз права перапіскі ў аддалены сьбірскі канцлягер. У 1941 г. быў прывезены ў Менскую турму для перагляду справы і вызвалены немцамі. Пры немцах арганізаваў па сваёй ініцыятыве адзел, што змагаўся з савецкімі партызанамі. У 1943 г., правакаваны, трапіў у акружэньне й загінуў. Апошнія ягоныя словы, зьвернутыя да паплечніка:

— Трымайся, Беразоўскі. Бі сталінскіх гадаў. Зямля нашая будзе жыць, як і жыла!

Жылінскі

Пра яго савецкая прэса зазначае: «Таксама лёгка Савецкая ўлада справілася і з падасланымі Польшчай белабандытамі, якія зьвілі былі значнае гняздо ў Чэрвені на чале з вайсковым камісарам Жылінскім»*.

Кісялёк

Ён успамінаецца ў савецкім часапісе, менавіта: «Слабада Давыдаўка была акружаная шляхецкімі пасёлкамі, адкуль часта выходзілі банды пад кіраўніцтвам Кісялька»**³⁷⁷.

* *Касьяровіч Я.* Чэрвеньшчына (Нататкі да тэматычнага апісання раёну) // Наш Край. 1930. № 5—6. Б. 38—44.

** *Старавойтаў М. С.* Слабада Давыдаўка Азарыцкага раёну Мазырскай акругі // Наш Край. 1929. № 11. Б. 29—35.

ЗАЎВАГІ

¹ **Агурскі** Самуіл (1884—1947) — савецкі гісторык і публіцыст. У 1920—1930-я гг. працаваў на кіраўнічых пасадах спачатку ў Інстытуце гісторыі партыі (Гістпарце) пры ЦК КП(б)Б, а пасля — у Гістпарце пры Маскоўскім камітэце ВКП(б). У «Нарысах па гісторыі рэвалюцыйнага руху на Беларусі (1863—1917)» (1928) зрабіў спробу сыстэматызаваць гісторыю рознаацыянальнага рэвалюцыйнага руху. Адным зь першых распачаў барацьбу супраць т. зв. беларускага нацыянал-дэмакратызму. Палітычныя абвінавачанні Агурскага паўплывалі на трагічныя лёсы У. Ігнатоўскага, З. Жылуновіча і інш.

² **Лялевіч Г.** (сапр. **Калмансон** Лабары) (1901—1937) — савецкі гісторык, паэт і крытык. Працаваў у Маскве рэдактарам часопісу «На посту»; быў кіраўніком Усерасейскай асацыяцыі пралетарскіх пісьменьнікаў. Адзін з праваднікоў партыйнай крытыкі, дагматычна ацэньваў творчасць С. Ясеніна, Дз. Фурманова, А. Фадзеева. Дасьледаваў рэвалюцыйны рух і грамадзянскую вайну ў Расеі. Арыштаваны і расстраляны як трацкіст.

³ **Лочмель** Іосіф (1907—1942) — савецкі гісторык, супрацоўнік Інстытуту гісторыі Беларускай Акадэміі навук, выкладчык БДУ. Займаўся праблемамі нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларускага народу ў XIX ст. і польскай акупацыі тэрыторыі Беларусі ў 1919—1920 гг. Загінуў на фронце падчас Другой сусьветнай вайны.

⁴ **Зюзькоў** Андрэй (1904—1938) — беларускі савецкі гісторык. З 1930 г. у Інстытуце гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б, быў навуковым супрацоўнікам, загадчыкам аддзелу, намесьнікам дырэктара. У 1932—1937 гг. сябра сакратарыяту рэдкалегіі гісторыі Грамадзянскай вайны ў Беларусі. Аўтар прац па гісторыі КП(б)Б, рэвалюцыйнага руху пачатку XX ст., Кастрычніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны ў Беларусі. У манаграфіі «Крывавы шлях беларускай нацдэмакратыі» (1931) змясьціў дакумэнты з архіву БНР.

⁵ **Чарвякоў** Аляксандар (1892—1937) — беларускі палітычны і дзяржаўны дзеяч. У 1920—1924 гг. старшыня ЦВК і СНК БССР, з 1924 г. старшыня ЦВК БССР і адзін са старшыняў ЦВК СССР.

⁶ Тут аўтар трохкі перабольшыў. Згаданыя выданьні цалкам зьнішчаныя не былі, але сапраўды пэўны час захоўваліся ў спэцсховішчах.

⁷ **Купала** Янка (сапр. **Луцэвіч** Іван) (1882—1942) — беларускі паэт, клясык беларускае літаратуры.

⁸ **Фарботка** Язэп (1893—1956) — беларускі нацыянальны дзеяч, паэт, фатограф, навуковец. Уключыўся ў беларускі палітычны і культурны рух ва Ўкраіне і ў Менску ў 1918—1920 гг. З 1920 па 1924 г. студыяваў у Віленскім унівэрсытэце, пасля працаваў там выкладчыкам заалёгіі. У 1932 г. абараніў кандыдацкую дысэртацыю. Займаўся мастацкай фатаграфіяй і дзейнічаў у «Віленскім фатаклубе» Яна Булгака. Працаваў таксама ў Ваяводзкай управе ў Вільні ў сельскагаспадарчым аддзяленьні. Пасля вайны арыштаваны і сасланы ў Данбас. Пасля вызваленьня пасяліўся ў Лодзі, дзе жыў да самай сьмерці.

⁹ **Дубоўка** Ёладзімер (1900—1976) — беларускі паэт.

¹⁰ **Салавей** Алесь (сапр. **Радзюк** Альфрэд) (1922—1978) — беларускі паэт, пасля вайны жыў на эміграцыі ў Аўстраліі.

¹¹ **Вігаўт** (1350—1430) — вялікі князь літоўскі ў 1392—1430 гг.

¹² **Доўнар-Запольскі** Мітрафан (1867—1934) — беларускі гісторык, этнограф і эканаміст. Аўтар дасьледаваньняў, прысьвечаных вытокамі і гісторыі станаўленьня дзяржаўнасьці, нацыянальнай і культурнай самабытнасьці беларускага народу.

¹³ **Яцьвягі** — група заходнебалцкіх плямёнаў, якія ў I — пачатку II тысячагодзьдзя н. э. жылі на тэрыторыі паміж Нёманам на ўсходзе і ракой Нараў, Вялікімі Мазурскімі азёрамі на захадзе.

¹⁴ **Голядзь** — балцкае племя, якое ў I — пачатку II тысячагодзьдзя н. э. засяляла басэйн ракі Протва паміж землямі вяцічаў і крывічоў. Пазьней было асыміляванае ўсходнімі славянамі.

¹⁵ **Уладзімер I Сьвяты** (?—1015) — вялікі кіеўскі князь у 980—1015 гг., пры ім былі хрышчаныя паводле візантыйскага абраду ўсходнеславянскія землі.

¹⁶ **Рагвалод** (?—980) — легендарны полацкі князь, першы зь вядомых гісторыкам.

¹⁷ **Рагнеда** (?—1000) — полацкая князёўна, дачка Рагвалода, сілай узятая замуж кіеўскім князем Уладзімерам. Ад яе пайшла полацкая дынастыя Рурыкавічаў.

¹⁸ **Ізяслаў Уладзімеравіч** (979—1001) — полацкі князь у 986—1001 гг.

¹⁹ **Усяслаў Чарадзей** (1029—1101) — полацкі князь у 1044—1101 гг.

²⁰ **Барыс Усяславіч** (?—1128) — полацкі князь у 1101—1128 гг.

²¹ Насамрэч князя Герцыке звалі не Ёсяславам, а Ёсеваладам.

²² **Герсыка (Герцыке)** (Gersike) — замак, цэнтар княства, васальнага ад Полацкага. Месціўся на правым беразе Дзвіны за 170 км ад Рыгі, побач з сучасным населеным пунктам Ерсіка. Заснаваны для абароны залежных ад Полацку плямёнаў і збору даніны. Упершыню згадваецца ў 1203 г.

²³ **Вігэлі** (Вітэліус) Эразм (1474—1522) — польскі рэлігійны дзеяч і дыпламат, паходзіў з Кракава. Быў сакратаром караля Аляксандра Ягелёнчыка. У 1503—1518 гг. быў біскупам плоцкім.

²⁴ **Скарына** Францішак (каля 1490 — каля 1551) — старажытна-беларускі гуманіст і асветнік, беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар.

²⁵ **Астрожскі** Канстанцін (каля 1460 — 1530) — вялікі гетман літоўскі, камандаваў войскам Вялікага княства Літоўскага ў бітве пад Воршай у 1514 г.

²⁶ **Іван IV Грозны** (Жахлівы) (1530—1584) — расейскі цар у 1547—1584 гг. (у 1533—1547 гг. вялікі князь «усяе Русі»).

²⁷ **Смагрыцкі** Мялецкі (1577—1633) — беларуска-ўкраінскі пісьменьнік-палеміст, грамадзка-палітычны і культурны дзеяч. З 1620 г. праваслаўны арцыбіскуп полацкі, біскуп віцебскі і магілёўскі. У 1618 г. надрукаваў «Граматыки словенския правильная синтагма...».

²⁸ Насамрэч канчатковая ліквідацыя сумеснай дзяржаўнасьці Польшчы і Вялікага княства Літоўскага адбылася не праз адно, а больш чым праз два стагодзьдзі пасля Люблінскай уніі — у 1795 годзе.

²⁹ **Налівайка** Севярын (?—1597) — кіраўнік сялянска-казацкага паўстаньня 1594—1596 гг. ва Ўкраіне і ў Беларусі.

³⁰ **Гаркуша** Ілья — палкоўнік Войска Запароскага, паходзіў з Быхава. У 1648 г. прыйшоў з атрадам з Украіны ў Беларусь, браў удзел у няўдалай асадзе Старога Быхава. У 1651 г. з атрадам у 15 тыс. чалавек ваяваў у раёне Прыпяці, быў разбіты войскам ВКЛ. У сакавіку 1654 г., магчыма, быў паслом Б. Хмяльніцкага ў Маскве.

³¹ **Галота** Ілья (?—1649) — палкоўнік Войска Запароскага, вясной 1649 г. накіраваны Б. Хмяльніцкім зь 10-тысячным атрадам на дапамогу паўстанцам у Беларусь. Рухаўся з атрадам уверх па Прыпяці, рабуючы шляхецкія маёнткі. Атрымаў некалькі перамог над войскам ВКЛ. Загінуў у бітве каля мястэчка Загальле (цяпер Хойніцкі раён).

³² **Нябаба** Антон — адзін з кіраўнікоў казацка-сялянскіх атрадаў на тэрыторыі Беларусі падчас антыфэадальнай вайны 1648—1651 гг. Летам 1648 г. дзейнічаў на тэрыторыі ўздоўж ракі Прыпяць, граміў маёнткі шляхты і каталіцкага духавенства. У верасні 1648 г. далучыўся да паўстання гараджанаў Пінску, разам зь імі абараняў горад. Далейшы лёс невядомы.

³³ **Падабайла** (Падбайла, Пабадайла) Сьцяпан (?—1654) — казацкі палкоўнік, кіраваў казацкімі атрадамі ў Беларусі падчас антыфэадальнай вайны 1648—1651 гг. Браў удзел у штурме Старога Быхава, абараняў т. зв. Лоеўскія пераправы. У 1649 г. захапіў Гомель і асадзіў Чачэрск. Пацярпеў паразу ў Лоеўскай бітве ў 1651 г. Падчас вайны 1654—1667 гг. загінуў пад Гомелем.

³⁴ **Галавацкі** Я. (?—1648 (1649)) — палкоўнік Войска Запароскага, у 1648 г. накіраваны Б. Хмяльніцкім зь некалькімі запароскімі палкамі ў Беларусь, заняў зь імі Старадуб, Гомель і некалькі іншых замкаў. Летам 1648 г. зрабіў няўдалы паход на Рэчыцу, быў схоплены і пасаджаны на кол.

³⁵ Маецца на ўвазе забойства полацкага ўніяцкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча (1580—1623).

³⁶ **Урбан VIII** (1568—1644) — папа рымскі з 1623 па 1644 г.

³⁷ **Сыгізмунд (Жыгімонт) III Ваза** (1566—1632) — кароль Рэчы Паспалітай у 1587—1632 гг.

³⁸ **Каніскі** Георгі (1717—1795) — праваслаўны дзеяч у Рэчы Паспалітай, пісьменьнік, з 1754 г. біскуп Беларускай. Падтрымліваў расейскую палітыку, скіраваную на падзелы Рэчы Паспалітай.

³⁹ **Кацярына II** (1729—1796) — расейская імператрыца ў 1762—1796 гг.

⁴⁰ **Герцэн** Аляксандар (1812—1870) — расейскі пісьменьнік і філёзаф, рэвалюцыянер. У 1857—1867 гг. выдаваў у Эўропе рэвалюцыйна-дэмакратычную газету «Колокол».

⁴¹ **Мікалай I** (1796—1855) — расейскі імператар у 1825—1855 гг.

⁴² **Якуб Колас** (сапр. **Міцкевіч** Канстанцін) (1882—1956) — клясык беларускае літаратуры, актыўны ўдзельнік нацыянальнага руху.

⁴³ Словы «З двух бакоў айцы дубінай заганялі нас у рай...» узятыя з паэмы Якуба Коласа «Сымон-музыка».

⁴⁴ Беларуская губэрня існавала ў 1796—1802 гг.

⁴⁵ **Аляксандар II** (1818—1881) — расейскі імператар у 1855—1881 гг.

⁴⁶ **Назімаў** Уладзімер (1802—1874) — расейскі дзяржаўны дзеяч, з 1855 г. віленскі ваенны губэрнатар і гарадзенскі, ковенскі і менскі генэрал-губэрнатар. Зь яго ініцыятывы памешчыкі Віленскай, Гарадзенскай і Ковенскай губэрняў паслалі прашэньне імператару Аляксандру II аб вызваленні іх сялянаў ад прыгоннай залежнасці.

⁴⁷ **Грынявіцкі** Ігнат (каля 1856 — 1881) — рэвалюцыянер-нарадаволец беларускага паходжання, забойца імператара Аляксандра II I сакавіка 1881 г.

⁴⁸ **Каліноўскі** Кастусь (1838—1864) — беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, кіраваў паўстаннем 1863—1864 гг. на тэрыторыі Беларусі і Літвы.

⁴⁹ На самай справе I Усебеларускі зьезд распачаў сваю працу 5 сьнежня 1917 г. Віцьбіч прыводзіць дату 15 сьнежня з увагі на тое, што менавіта ў гэты дзень зьезд сабраўся ў поўным складзе. Але яшчэ да гэтага, 5—7 сьнежня, адбылося 11 паседжаньняў Рады Зьезду, а вечарам 7 сьнежня быў урачыста адкрыты і сам зьезд (гл.: *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*. Т. 1. Кн. 1. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 15—37).

⁵⁰ Правільней будзе сказаць, што Ўсерасейскі Ўстаноўчы сход напаткаў лёс I Усебеларускага сходу, а не наадварот. Усерасейскі Ўстаноўчы сход сабраўся толькі 5 (18) студзеня 1918 г. у Маскве (г. зн. пазьней за Ўсебеларускі сход), але прапрацаваў усяго адзін дзень: 6 (19) студзеня бальшавікі яго зачынілі і прынялі дэкрэт аб роспуску.

⁵¹ Маецца на ўвазе паседжаньне не 19, а 9 сакавіка 1918 г., на якім была прынятая II Устаўная грамата Беларускай Народнай Рэспублікі.

⁵² **Арну** (Arnould) Артур (1833—1895) — францускі пісьменьнік-раманіст і публіцыст, удзельнік Парыскае камуны і яе гісторык. Аўтар працаў «Мерцвякі Камуны» і «Народная гісторыя Камуны».

⁵³ **Парыская Камуна** — першая пралетарская рэвалюцыя і першы ўрад рабочай клясы, які праіснаваў у Парыжы 72 дні, з 18 сака-

віка да 28 траўня 1871 г. Жорстка падаўленая ўрадавымі войскамі (агульная колькасць расстраляных, сасланых на катаргу, знявольеных у турмы даходзіць да 70 тыс. чалавек, а разам з тымі, хто пакінуў Францыю ў выніку перасялення, — 100 тыс.).

⁵⁴ Тут маецца на ўвазе сам Юрка Віцебч (Юры Стукаліч — Ю. С.).

⁵⁵ **Калечыц** Павал (1893—1921) — беларускі дзеяч. Нарадзіўся ў Койданаве. У 1917—1919 гг. быў начальнікам міліцыі Койданаўскае воласьці. У жніўні 1919 г. арыштаваны польскімі акупацыйнымі ўладамі. За яго паручыўся койданаўскі ксёндз, таму хутка Калечыц быў вызвалены і перайшоў на бок палякаў — узначаліў польскую дэфэнзіву ў мяст. Койданаве. У ліпені 1920 г. — кіраўнік Койданаўскай Народнай Рэспублікі. Згодна са сьведчаньнямі аднаго з папчэнікаў Барыса Савінкава, палкоўніка Арлова, пасля падаўленьня Койданаўскага паўстаньня бальшавікамі супрацоўнічаў з С. Булак-Балаховічам і Беларускім палітычным камітэтам. Пасля Рыскага мірнага дагавору арганізоўваў у памежнай паласе беларускія камітэты, у прыватнасьці, у Стоўпцах, Рубяжэвічах і Ракаве, якія дзейнічалі ў паразуменьні з польскай паліцыяй і павінны былі сярод іншага мець выведвальныя функцыі (Борис Савинков на Лубянке: Документы. М., 2001. С. 263—264, 275—276, 280, 281). Быў схоплены невядомымі на стаўпецкім кірмашы, перапраўлены на савецкую тэрыторыю і перададзены Менскай ЧК. Расстраляны.

⁵⁶ У інфармацыйным лісьце інфармацыйна-інструктарскага паддзелу аддзелу кіраваньня Віцебскага губэрнскага выканкаму ад 14 сьнежня 1918 г. адзначалася: «*Маса паўстанцаў складалася зь вясковых кулакоў, афіцэраў і духавенства. Агітацыя зыходзіла ад афіцэраў і духавенства. Сувязі з замежнымі імпрэрыялістамі і субсыдыяваньня імі не назіралася. Паўстанцы патрабавалі зьвяржэньня Савецкае ўлады і аднаўленьня манархіі. У арганізацыі паўстаньня не было парадку. Тэхнічныя сродкі былі ўзятыя з тых, што засталіся ад расфармаваньня вайсковых частак 17-га корпусу і схаваныя да гэтай пары ў вясковых кулакоў*» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 1 (Февр. 1918 г. — февр. 1919 г.). Минск, 1968. С. 380).

У той жа час у зводцы асьведамляльнага аддзелу Маскоўскага акруговага ваенкамагу за 10 сьнежня 1918 г. коратка згадалася: «*Пасля ліквідацыі паўстаньняў у Вялікім павеце высьветлілася, што га-*

лоўны штаб белагвардзейцаў знаходзіцца ў Пскове пад камандай генэрала Краснова» (Тамсама. С. 368).

⁵⁷ Сучасныя дасьледнікі падаюць іншыя звесткі. Так, у кнізе «Памяць» Гарадоцкага раёну сьцьвярджаецца наступнае: «3 11 па 17 лістапада 1918 г. амаль уся Віцебская губерня была ахоплена паўстаньнем, якое выбухнула ў Вялікім павеце і перакінулася ў нашы мясьціны. Узначальвалі яго выхадцы зь мясцовых сьвятароў, афіцэры, сяляне. Гэта ўзброенае выступленьне было выклікана ўвядзеньнем хлебнай манаполіі, харчразьвёўсткай. Паўстанцы таксама выступілі за аднаўленьне Ўстаноўчага сходу. Акрамя сялян у паўстаньні ўдзельнічалі сьвятары, настаўнікі, гімназісты, стараверы, жыхары латыскіх вёсак. 15 лістапада паўстанцы захапілі Вяліж. Колькасьць узброеных сялянаў складала каля 1 тыс. чалавек. Падаўлена Вялікае паўстаньне 23 лістапада, але асобныя групы працягвалі супраціўленьне да 1925 г.» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Гарадоцкага р-на. Мінск, 2004. С. 181).

⁵⁸ Плошча Бэльгіі складае 30 528 км², а амэрыканскага штату Масачусэтс — 27 360 км².

⁵⁹ **Брачыслаў Ізяславіч** (990-я — 1044) — полацкі князь у 1003—1044 гг.

⁶⁰ **Пац Станіслаў** (1525—1588) — дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага, падстолі ВКЛ з 1552 г., ваявода віцебскі з 1566 г.

⁶¹ **Гваніні** (Gwagninus) Аляксандар (1538—1614) — італьянскі вайсковец, які служыў у войску Стэфана Баторыя і Жыгімонта III. Быў камэндантам Віцебску. Пакінуў пасья сябе некалькі гісторыка-геаграфічных твораў.

⁶² **Гайдэнштайн** (Heidenstein) Рэйнгольд (1556—1620) — нямецка-польскі гісторык XVI ст., сакратар Стэфана Баторыя і Жыгімонта III Вазы. Напісаў некалькі гістарычных твораў, у якіх апісвалася і гісторыя Вялікага княства Літоўскага.

⁶³ **Стэфан Баторы** (1533—1586) — кароль польскі і вялікі князь літоўскі ў 1576—1586 гг.

⁶⁴ **Аляксандар I** (1777—1825) — расейскі імператар у 1801—1825 гг.

⁶⁵ **Сапуноў** Аляксей Парфенавіч (1851—1924) — беларускі гісторык, археограф, краязнавец. Пры жыцьці выдадзены 72 яго працы,

сярод якіх зборнікі гістарычных матэрыялаў, актаў і дакумэнтаў, навуковыя дасьледаваньні і ўступныя артыкулы да гістарычных зборнікаў, артыкулы і творы, разьлічаныя на шырокае кола чытачоў.

⁶⁶ **Шлюбскі** Аляксандар (1897—1941) — беларускі літаратуразнаўца, этнограф, фальклярыст, бібліёграф. Паходзіў зь вёскі Межава Полацкага павету Віцебскай губэрні (цяпер Расонскі раён Віцебскай вобласьці).

⁶⁷ **Керзін** Міхаіл (1883—1979) — беларускі скульптар, працаваў у розных жанрах. Браў удзел у аздабленьні будынку Дому ўраду ў Менску. Паходзіў зь Пецярбургу, у 1918—1923 гг. выкладаў у Вяліскай мастацкай школе.

⁶⁸ **Эндэ** Міхаіл (1888—1932) — беларускі жывапісец і графік. Ілюстраваў і афармляў кнігі. У пачатку 1920-х гг. выкладаў у Вяліскай гімназіі, у 1923—1930 гг. — у Віцебскім мастацкім тэхнікуме. З 1931 г. жыў у Маскве.

⁶⁹ **Волкаў** Валянцін (1881—1964) — беларускі мастак. Працаваў у жанры тэматычнай карціны, пісаў пэйзажы і натурморты. Аўтар малюнкаў гербу БССР 1926 і 1938 гг. Паходзіў зь Яльца Ліпецкай вобласьці, у 1919—1923 гг. выкладаў у Вяліскай мастацкай школе.

⁷⁰ **Волкаў** Анатоль (1908—1985) — беларускі графік, сын Валянціна Волкава. Працаваў у галіне выяўленчай сатыры, кніжнай і станковай графікі, жывапісу.

⁷¹ **Хрусталёў** Уладзімер (1896—1954) — беларускі мастак. Пісаў жанравыя кампазыцыйныя партрэты, пэйзажы. Паходзіў з Санкт-Пецярбургу, у 1919—1922 гг. выкладаў у Народнай мастацкай школе ў Вяліжы.

⁷² **Даркевіч** Пятро (1898—1937) — беларускі гісторык мастацтва. Паходзіў зь вёскі Міхалава недалёка ад Вяліжу. Дасьледаваў праблемы тэорыі і гісторыі мастацтва, з 1927 г. выкладаў у Віцебскім мастацкім тэхнікуме.

⁷³ **Даркевіч** Хрыстафор (1900—1937) — беларускі мастак. Скончыў Пецярбурскі вышэйшы мастацка-тэхналягічны інстытут, з 1931 г. выкладаў у Віцебскім мастацкім тэхнікуме.

⁷⁴ **Фогт** Фёдар (1889—1939) — беларускі графік і жывапісец. Працаваў таксама ў галіне кніжнай ілюстрацыі. У 1928—1939 гг. выкладаў у Віцебскім мастацкім вучылішчы.

⁷⁵ **Бембель Андрэй** (1905—1986) — беларускі скульптар. Працаваў у галіне манументальнай і станковай скульптуры. Паходзіў зь Вяліжу.

⁷⁶ **Прышчэпаў Зьміцер** (1896—1940) — дзяржаўны і грамадзкі дзеяч БССР. У 1924—1929 гг. наркам земляробства БССР, затым намесьнік старшыні Дзяржплану БССР. Паходзіў зь вёскі Калодніца цяперашняга Крупскага раёну Менскай вобласці, аднак у пачатку 1920-х гг. адзін час быў старшынём Вяліскага павятовага рэўкаму.

⁷⁷ Маецца на ўвазе вядомая палітыка хутарызацыі, прыхільнікам якой быў Прышчэпаў. Перад пачаткам яе правядзеньня ён наведваў Данію і Нямецчыну, таму ў аснову сваёй палітыкі паклаў іх досвед.

⁷⁸ Першая гільдыя была найвышэйшай для купецкага саслоўя. Яе ўладальнікі былі адной зь нешматлікіх катэгорыяў сярод габрэйскага насельніцтва, што мелі права жыць па-за мяжой габрэйскай аселасці.

⁷⁹ Халасты залп крэйсэра «Аўрора» ў Петраградзе ноччу з 24 на 25 кастрычніка 1917 году стаў сыгналам да ажыццяўленьня бальшавікамі дзяржаўнага перавароту і прыходу да ўлады.

⁸⁰ Маецца на ўвазе тое, што большая частка Беларусі, у тым ліку і Менск, дзе месцілася Рада БНР, у лістападзе 1918 г. яшчэ знаходзілася пад германскай акупацыяй.

⁸¹ Гэты сьпіс дакладна насіў назву «Віцебскі Беларускі Народны Саюз і Саюз праваслаўных і аднаверных прыходаў Полацкае епархіі», ён ішоў на выбары пад нумарам 6 і ўключаў наступныя прозьвішчы: Палонскі Г. А., Баўтута Б. Ф., Бялыніцкі-Біруля Б. А., Літвінаў Ф. П., Сакалоў М. Х., Сухараў А. С., Грыгаровіч Ф. І., Зайцаў Т. Г., Старавойтаў А. С., Падхілка Ф. С.

⁸² **Стукаліч Уладзімер Казіміравіч** (1856—1918) — беларуска-расейскі літаратуразнаўца, гісторык, юрыст. У маладосці падтрымліваў сувязі з народнікамі, у 1889 г. быў зьняволены на 4 месяцы, пасля аддадзены пад нагляд паліцыі. Зьяўляўся сябром Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, выступаў за адкрыцьцё ў Віцебску ўнівэрсытэту. У 1891 г. выдаў кнігу «Белоруссия и Литва», якая пасля вытрымала яшчэ два выданьні. Дасьледаваў аўтарства паэмы «Тарас на Парнасе», творчасць М. Нікіфароўскага, А. Сапунова. Памёр у Віцебску 18 кастрычніка 1918 г., г. зн. яшчэ перад Вялікім паўстаньнем.

⁸³ Тут Віцьбіч памыліўся: у кнізе «Кастрычнік на Беларусі» пра расстрэл кіраўнікоў Віцебскага саюзу беларускага народу нічога ня кажацца.

⁸⁴ **Шарамецьёў** Мацьвей — маскоўскі ваявода, у склад войска якога ўваходзілі палкі князя Празароўскага, што асаджалі Вяліж падчас літоўска-маскоўскай вайны 1632 г. Маскоўцам тады не ўдалося захапіць сам горад, але пасад і навакольныя вёскі былі імі дашчэнтну зьнішчаныя.

⁸⁵ Маецца на ўвазе — на падаўленьне паўстаньня чэхаў і славакаў — ваеннапалонных былой аўстрыйскай арміі, якое адбывалася ў траўні — жніўні 1918 г. у Паволжы, на Ўрале і ў Сібіры.

⁸⁶ Тут відавочная недакладнасьць. Харчпадатак як цэвэрда фіксаваны натуральны сялянскі падатак быў уведзены толькі 11 сакавіка 1921 г. дэкрэтам УЦВК РСФСР замест ранейшай харчразьвэрсткі. Гэта ўспрымалася сялянамі як відавочная палёгка, бо ўстанаўліваўся фіксаваны (прыкладна 20 %) падатак на карысьць дзяржавы, у той час як пры харчразьвэрстцы забіралася прадукцыя на выбар яе зьбіральнікаў. Відавочна, у дадзеным выпадку маецца на ўвазе не харчпадатак, а харчразьвэрстка.

⁸⁷ **Ленін** (сапр. **Ульянаў**) Уладзімер Ільіч (1870—1924) — арганізатар і правадыр бальшавіцкай партыі, у 1917—1924 гг. — старшыня Савету народных камісараў РСФСР, пасья СССР.

⁸⁸ **Троцкі** (сапр. **Бранштэйн**) Лейба Давыдавіч (1879—1940) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, адзін з кіраўнікоў і арганізатараў кастрычніцкага перавароту 1917 г., у 1918—1925 гг. наркам вайсковых спраў Савецкай Расіі.

⁸⁹ На самай справе існавалі не камітэты, а камісіі па барацьбе з дэзэртырствам. Цэнтральная часовая камісія па барацьбе з дэзэртырствам была створаная ў сьнежні 1918 г., і ў яе ўваходзілі прадстаўнікі Ўсерасейскага Генэральнага штабу, Усерасейскага бюро ваенных камісараў і НКВД. На месцах утвараліся губэрнскія камісіі, якім 29 сакавіка 1919 г. было дадзена права разглядаць справы аб дэзэртырстве і накладаць спаганьні (ад умоўнага пазбаўленьня волі да расстрэлу). Акрамя таго, камісіі мелі права канфіскоўваць маёмасьць дэзэртыраў і пазбаўляць іх зямельнага надзелу (цалкам або часткова).

⁹⁰ **Яжоў** Мікалай Іванавіч (1895—1940) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, у 1936—1938 гг. наркам унутраных спраў СССР.

⁹¹ **Уладзімер II Манамах** (1053—1125) — князь смаленскі (з 1067 г.), чарнігаўскі (з 1078 г.), пераяслаўскі (з 1093 г.), вялікі князь кіеўскі (з 1113 г.).

⁹² **Аляксей Міхайлавіч** (1629—1676) — расейскі цар у 1645—1676 гг.

⁹³ **Карл XII** (1682—1718) — кароль Швэцыі ў 1697—1718 гг.

⁹⁴ **Пётар I Вялікі** (1672—1725) — расейскі цар у 1682—1721, імператар у 1721—1725 гг.

⁹⁵ **Напалеон I Банапарт** (1769—1821) — французскі імператар у 1804—1814 гг. і ў сакавіку — чэрвені 1815 г.

⁹⁶ **Фузыя** — крэмневая стрэльба, якая ў свой час замяніла мушкет. З канца XVII да XIX ст. знаходзілася на ўзбраенні эўрапейскіх арміяў.

⁹⁷ **Маркс (Марх) Карл** (1818—1883) — нямецкі філосаф і эканаміст, пачынальнік марксізму.

⁹⁸ **Казімір Ягелёнчык** (1427—1492) — вялікі князь літоўскі ў 1440—1492 гг., кароль польскі ў 1447—1492 гг.

⁹⁹ **Навіцкі Міхал** (?—1931?), праваслаўны сьвятар, пратаярэй Менскай япархіі, рэлігійны і грамадзкі дзеяч. Выконваў сьвятарскія абавязкі ў г. Вяліж Віцебскай губ. Выкладаў Закон Божы ў 5-й Вяліскай школе. У 1920-я гг. браў удзел у арганізацыі Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы. Удзельнічаў у зьездзе прадстаўнікоў беларускай праваслаўнай япархіі, духавенства і вернікаў (Менск, 9—10 жніўня 1927 г.). У ліку сямі праваслаўных сьвятароў падпісаў адозву, якая праклямавала жыцьцёвасьць ідэі аўтакефальнасьці Беларускае праваслаўнае царквы. Перасьледаваўся савецкімі ўладамі. Сьведчаньне пра сьмерць Навіцкага ў 1931 г. на Салаўках падае толькі Юрка Віцьбіч.

¹⁰⁰ **Філярэт** (1880—1937) — беларускі праваслаўны дзеяч, япіскап Бабруйскай, архіярэі Менскае япархіі. Адзін з ініцыятараў абвяшчэньня аўтакефаліі Беларускай праваслаўнай царквы. Выконваў абавязкі вікарыя пры мітрапаліту Мэльхісадэку, пасыла стаў ягоным наступнікам.

¹⁰¹ **Мэльхісадэк** (1878—1931) — беларускі праваслаўны дзеяч, у 1922—1925 гг. мітрапаліт Менскі і Беларускі. Падтрымліваў ідэю аўтакефаліі праваслаўнай царквы ў Беларусі.

¹⁰² **Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква** (БАПЦ) — адміністрацыйна незалежная ад іншых цэркваў праваслаўная царква беларускага народу. Была ўтвораная ў 1927 г., але не атрымала разьвіцьця з прычыны рэпрэсіяў з боку Савецкае ўлады, а таксама вострай унутрыцаркоўнай барацьбы. Пасьля адрадзілася падчас Другой сусьветнай вайны, а затым дзейнічала ў асяродзьдзі беларускай эміграцыі.

¹⁰³ **Рава-Руска** — мястэчка ва Ўсходняй Галіччыне (цяпер горад у Львоўскай вобласьці Ўкраіны), каля якога падчас Першай сусьветнай вайны ішлі жорсткія баі паміж расейскай і аўстрыйскай арміямі.

¹⁰⁴ Баі пад Плеўнай праходзілі паміж расейска-румынскай і турэцкай арміямі падчас расейска-турэцкай вайны 1877—1878 гг. з 8 ліпеня па 28 лістапада 1877 г. Зь 1 верасьня 1877 г. была распачатая блякада Плеўны расейскімі войскамі, якая завяршылася посьпехам. Падзеньне Плеўны мела для расейцаў вялікае значэньне, бо вызваліла амаль 100-тысячную групоўку войскаў для наступу на Балканы.

¹⁰⁵ **Баграціёнавы флешы** — сыстэма ўмацаваньняў — галоўны агнявы пункт расейскай пазыцыі на левым фланзе падчас Барадзінскай бітвы паміж расейскай і французскай арміямі 26 жніўня 1812 г. Французы здолелі іх узяць толькі пасьля правядзеньня чатырох атак, якія суправаджаліся вялікімі ахвярамі з абодвух бакоў.

¹⁰⁶ **Вэрдэнская апэрацыя** — сукупнасьць баявых дзеяньняў германскіх і французскіх войскаў за Вэрдэнскі ўмацаваны раён, праводзілася з 21 лютага па 18 сьнежня 1916 г. падчас Першай сусьветнай вайны. Падчас яе было вельмі шмат ахвяраў, таму сучасьнікі назвалі яе «Вэрдэнскай бойняй» ці «Вэрдэнскай мясарубкай».

¹⁰⁷ **Булак-Балаховіч** Станіслаў (1883—1940) — генэрал-маёр, кіраўнік вайсковых фармаваньняў пад беларускім сьцягам падчас савецка-польскай вайны 1920 г. Пасьля паразы сваёй ваеннай акцыі жыў у Варшаве, займаўся палітычнай дзейнасьцю. Выступаў з палітычнымі заявамі супраць беларускіх нацыянальных арганізацыяў. Супрацоўнічаў зь беларускімі палянафіламі.

¹⁰⁸ Прастрэленая ў Карпатах — г. зн. на аўстрыйскім фронце падчас Першай сусьветнай вайны.

¹⁰⁹ **Таропецкая (Таропецка-Холмская) наступальная апэрацыя** — праводзілася савецкімі войскамі з 9 студзеня па 6 лютага 1942 г. на канцавым этапе Маскоўскае бітвы 1941—1942 гг. Савецкае

камандаваньне ставіла задачу сіламі дзьвюх ударных арміяў разграміць на стыку нямецкіх групаў арміяў «Поўнач» і «Цэнтар» групоўку праціўніка ў вазёрным раёне на захад ад гораду Асташкаў, абысьці варожую ржэўска-вяземскую групоўку з паўночнага захаду і ва ўзаемадзеянні з войскамі Калінінскага і Заходняга франтоў акружыць і знішчыць яе. У выніку, хоць цалкам усіх пастаўленых задачаў выканаць не ўдалося, савецкія войскі прасунуліся на 250 км на ўсход, а ў лініі нямецкага фронту паміж Вяліжам і Ўсвятамі ўтварыўся 40-кілямэтровы пралом — т. зв. Віцебскія (Суражскія) «вароты».

¹¹⁰ **Паўночная армія** — белагвардзейская армія, якая дзейнічала са жніўня 1918 г. пры падтрымцы дзяржаў Антанты на поўначы Расеі, у раёне Мурманску і Архангельску. Яе камандзірамі былі спачатку Г. Чаплін, а пасьля, з пачатку 1919 г., — Я. Мілер. У лютым 1919 г. налічвала 9770 чалавек. Разбітая бальшавікамі ў пачатку 1920 г.

¹¹¹ «**Витебская Старина**» — зборнік дакумэнтаў з гісторыі Віцебшчыны і Полаччыны XI—XIX стст., падрыхтаваны і выдадзены А. Сапуновым. Былі выдадзеныя ўсяго тры тамы (1-шы — у 1883 г., 4-ты — у 1885, 5-ты — у 1888) з заплянаваных шасці.

¹¹² **Паўночна-Заходняя армія** — белагвардзейская армія, створаная ў чэрвені 1919 г. на базе белага Паўночнага корпусу, сфармаванага ў кастрычніку 1918 г. у раёне Дзьвінску і Пскову як Паўночная армія. Пад назвай Паўночна-Заходняй арміі дзейнічала зь ліпеня 1919 г. На кастрычнік 1919 г. яе колькасны склад налічваў 18,5 тыс. чалавек. Камандаваў арміяй генэрал Мікалай Юдзеніч.

¹¹³ У першую чаргу полымя Вяліскага паўстаньня распаўсюдзілася на сумежныя зь Вяліскім паветы. У справаздачнай ведамасьці Камісіі па барацьбе з контррэвалюцыяй, спэкуляцыяй і злачынствамі на пасадзе Гарадоцкага павету ў лістападзе 1918 г. адзначалася: «З буйных падзеяў за справаздачны пэрыяд можна адзначыць паўстаньне белагвардзейскіх бандаў, якія разганалі Саветы ў Вяліжы і Ўсвяце і ўварваліся ў межы Гарадоцкага павету, дзе да іх далучыліся вясковыя кулакі, паўстаньне ахапіла Стайкаўскую, Дубакрайскую, Зайкаўскую, Вышадзкую, Старынскую, Цыясьцяньскую і Верацкую воласьці. Арганізаваны быў ваенна-рэвалюцыйны камітэт, які неадкладна прыняў захады на задушэньне паўстаньня. У месцы паўстаньня быў насланы атрад чырвонаармейцаў пад камандаваньнем Нікіціна. У Гарадку былі ўзятыя закладнікі зь ліку мясцовай буржуазіі — 29 чала-

век. Гарадоцкі павет быў аб'яўлены на ваенным становішчы. У цяперашні час паўстаньне можна лічыць ліквідаваным. Закладнікі вышвалення і ваеннае становішча знята з гораду, за выключэннем валасьцей, у якіх было паўстаньне. Расстраляныя на месцах паўстання як відавочныя контррэвалюцыянеры грамадзяне Горкаўскай воласьці Новікаў Цімафей, Цімафееў Улас, Цыасьцяянскай воласьці Лісіцын Сямён, Кнураў Арцём, Гаўрыленка Фёдар. Арыштавана 135 чалавек» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Гарадоцкага р-на. Мінск, 2004. С. 194).

У той жа час у зводцы асьведамляльнага аддзелу Маскоўскага акруговага ваенкамату за 10 сьнежня 1918 г. праходзіла наступная інфармацыя: «18 лістапада г. Невель аб'яўлены на асадным становішчы ў выніку контррэвалюцыйных паўстанняў, што ахапілі Нова-Вазьнясенскую, Кошалейскую, Трэхалейскую і Ізьяцінскую воласьці. У Гарадоцкім павеце праводзіцца ліквідацыя паўстанняў у валасьцях Вышадзкай, Дубакрайскай, Горкаўскай і Верацкай. 20 лістапада ў адзначаных валасьцях Савецкая ўлада была адноўленая. 21 лістапада ў Вялікім павеце ліквідаванае контррэвалюцыйнае паўстаньне. 23 лістапада падаўлены мяцеж у Полацкім павеце, частка завадатараў расстраляная, частка перададзеная надзвычайнай камісіі, мабілізаваныя пад уплывам контррэвалюцыйнай агітацыі разагналі ваенны камісарыят. Хваляваньні падаўленья» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 1 (Февр. 1918 г. — февр. 1919 г.). Мінск, 1968. С. 368).

¹¹⁴ У той жа зводцы асьведамляльнага аддзелу Маскоўскага акруговага ваенкамату за 10 сьнежня 1918 г. у разьдзеле «Магілёўская губэрня» паведамлялася: «19 лістапада ў Арышанскім павеце, у Лёзьненскай і Мікулінскай валасьцях, на лініі вёсак Колышкі — Вялішковічы белагвардзейцы павялі наступ у кірунку на паўднёвы захад. Прынятыя захады на ліквідацыю. 28 лістапада ў Чэрыкаве адбыўся інцыдэнт у 4-м батальёне мясцовага палка, дзе на сходзе быў арыштаваны ваенкам Кобрын. Трывожны настрой працягваўся тры дні, пасля чаго канфлікт удалося вырашыць мірным шляхам. У Амсьціслаўскім павеце на глебе голаду адбываліся браджэньні насельніцтва. 2 сьнежня, паводле данясення Сеньненскага ваенкаму, сярод мабілізаваных успыхнула паўстаньне, прычым ледзьве ня быў учынены самасуд над ваенруком Аўсяевічам, які прадухіліў ваенкам Шыштар, кінуўшыся са-

маахварна ў натоўп разьёшаных людзей тлумачыць мэту прызыву» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 1 (Февр. 1918 г. — февр. 1919 г.). Минск, 1968. С. 368)

¹¹⁵ У 1-м томе выданьня «Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы», выдадзенага ў 2000 г. у Маскве, на с. 789 зьмешчаная наступная біяграфічная даведка на братоў Жыгалавых: *«Жыгалавы Аляксандар (?—?), Уладзімер (?—?), Канстанцін (?—?), браты, былыя царскія афіцэры, арганізатары і кіраўнікі паўстанцкіх атрадаў у Дзямідаўскім павеце Смаленскай губэрні. Згодна з паведамленьнем намесьніка старшыні Смаленскай губчэка, забітыя напрыканцы 1919 г. “самімі бандытамі”»*.

Штотыднёвая зводка Інфармацыйнага аддзелу ВЧК за 15—22 кастрычніка 1919 г. зафіксавала, што *«ў Дарагабускім павеце Смаленскай губэрні апэруюць банды дзэзэртыраў пад кіраўніцтвам братоў Жыгалавых»* (Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В 4 т. Т. 1. 1918—1922 гг. М., 2000. С. 210), а такая ж зводка за 1—7 сьнежня таго ж году — што *«ў Дзямідаўскім павеце забітыя кіраўнікі шайкі бандытаў Аляксандар і Ўладзімер Жыгалавы і начальнік іх штабу Шчарбакоў. Бандыты ў колькасці 100 здаліся са зброяй, паказалі патаемныя склады, памагатых і перахавальнікаў»* (Тамсама. С. 220).

¹¹⁶ **Тургенеў** Іван Сяргеевіч (1818—1883) — расейскі пісьменьнік, клясык расейскай літаратуры.

¹¹⁷ **Эсэры** (сацыялісты-рэвалюцыянэры) — сябры палітычнай партыі, якая ўзьнікла ў Расеі ў канцы 1901 — пачатку 1902 г. Ставілі за мэту экспрапрыяцыю капіталістычнай уласнасьці, рэарганізацыю вытворчасці і ўсяго грамадзкага ладу на сацыялістычных прынцыпах. Лічылі галоўнай сілай рэвалюцыі сялянства, выступалі за сацыялізацыю зямлі.

¹¹⁸ Памылка. Кіраўніком Сімбірскага паўстаньня 1918 г. быў Міхаіл Мураўёў.

¹¹⁹ **Мураўёў** Міхаіл Арцёмавіч (1880—1918) — бальшавіцкі вайсковы дзеяч, палкоўнік Чырвонай арміі. Узначальваў бальшавіцкія вайсковыя часткі, якія бралі ўдзел у захопе Харкава, Палтавы і Кіева ў пачатку 1918 г. На ягоны загад бальшавікі расстралялі ў Кіеве каля 5 тыс.

жыхароў, тэрарызавалі ўкраінскае насельніцтва. Летам 1918 г. стаў камандуючым бальшавіцкага Ўсходняга фронту, падтрымаў ліпеньскае ўзброенае выступленне левых эсэраў. Расстраляны бальшавікамі.

¹²⁰ **Украінская Рада** — маецца на ўвазе Ўкраінская Цэнтральная Рада — цэнтар украінскага нацыянальнага руху ў 1917—1918 гг., своеасаблівы нацыянальны парламэнт. Існавала з сакавіка 1917 г. да красавіка 1918 г. Выдала 4 Унівэрсалы, апошнім зь якіх (22 студзеня 1918 г.) была абвешчана незалежнасьць Украіны.

¹²¹ Паўстаньне рабочых Арсэналу адбылася ў Кіеве з 15 па 21 студзеня 1918 г. Было арганізаванае і кіравалася бальшавікамі. Украінская Цэнтральная Рада здолела падавіць гэта паўстаньне, але ўрэшце вымушаная была сама адступіць пад ціскам бальшавіцкіх войскаў з-за межаў Кіева.

¹²² **Папоў** Дзьмітры — камандзір атраду асаблівага прызначэньня Маскоўскае ЧК, левы эсэр. Менавіта ў гэтым атрадзе хаваўся пасля забойства нямецкага амбасадара Мірбаха ягоны забойца Якаў Блюмкін. Штаб атраду Папова стаў цэнтрам паўстаньня левых эсэраў. Пасля падаўленьня паўстаньня Дз. Папоў завочна прысуджаны да расстрэлу, знайшоў прытулак у вайсковых фармаваньнях Нестара Махно, быў адным зь ягоных камандзіраў.

¹²³ **Мірбах** (Mirbach) Вільгельм фон (1878—1918) — нямецкі дыплямат, граф. З красавіка 1918 г. пасол Германскай імперыі пры ўрадзе РСФСР у Маскве. Забіты ў ліпені 1918 г. левым эсэрам Я. Блюмкіным з мэтай справакаваць аднаўленьне ваенных дзеяньняў паміж Расеяй і Нямецчынай. Забойства Мірбаха справакавала паўстаньне левых эсэраў супраць бальшавікоў.

¹²⁴ **Дзяржынскі** Фэлікс Эдмундавіч (1877—1926) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, стваральнік бальшавіцкіх карных органаў. З 1917 г. старшыня Ўсерасейскае ЧК, з 1922 г. АГПУ. Падчас леваэсэраўскага паўстаньня ў Маскве ў 1918 г. быў на кароткі час арыштаваны эсэрамі разам з чэкістам М. Лацысам і старшынём Маскоўскага Савету П. Сьмідовічам.

¹²⁵ **Вацэціс** Якім Якімавіч (1873—1938) — савецкі ваенны дзеяч, у 1918 г. камандзір Латыскае стралковае дывізіі. У 1918—1919 гг. галоўнакамандуючы Ўзброенымі сіламі Савецкае Расеі.

¹²⁶ Насамрэч не 20-ты, а 10-ты пагранічны полк.

¹²⁷ Відавочца і ўдзельнік гэтых падзеяў, ураджэнец вёскі Гадзілавічы, баец рагачоўскага атраду частак асобага прызначэння (ЧОН) П. Міхалькоў прыгадваў пра іх так: «*Батальён дзясятага пагранпалка ўзняў паўстаньне і адмовіўся ісьці на фронт. Паўстанцы забілі камісара палка Цымэрмана. Былі мабілізаваныя ўсе камуністы Рагачова, міліцыя, надзвычайная камісія. Нашаму ўзводу загадалі абязброіць батальён з 700 чалавек.*

У ноч на 17 сакавіка мяцежны бытальён быў акружаны, і частка нашых байцоў — Брацянкоў, я, Шышоў і іншыя — уварваліся ў казармы, захапілі кулямёт і далі чаргу па паўстанцах. Пад нашым кантролем знаходзіліся і піраміды зь вінтоўкамі.

У гэты час у казарму ўскочыла другая група нашых салдат. З вуліцы будынак быў акружаны. Падалі каманду байцам батальёну выходзіць на двор. Камандзір батальёну, былы паручнік царскай арміі Іваноў, уцёк, але быў схоплены ля вёскі Тошчыца.

На наступны дзень быў знойдзены труп камісара палка Цымэрмана. Зачынішчыкі зь ліку эсэраў і былога афіцэрскага царскай арміі былі пакараныя, а радавых салдатаў накіравалі на фронт...» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Рагачоўскага р-на. Мінск, 1994. С. 70).

Аднак нялішнім тут будзе сказаць, што перад гэтым выступленьнем падразьдзяленьні гэтага ж пагранічнага палка на чале з Цымэрманам бралі ўдзел у задушэньні сялянскага паўстаньня ў Карме 25 лютага 1919 г. Там каля 300 чалавек, узброеных вінтоўкамі, віламі, сякерамі, разграмілі памяшканьне валвыканкаму і валкаму партыі, забілі 5 камуністаў і захапілі ўладу ў воласьці пад лёзунгам «Саветы без камуністаў».

Дадаткова пра Рагачоўскае паўстаньне гл. дакумэнты ў кнізе: *Пушкін І. А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20—30-я гады ХХ ст.): дакумэнты і матэрыялы.* Магілёў, 2003. С. 9—13.

¹²⁸ **Чарнасоценцы** — у Расеі ў 1905—1917 гг. сябры скрайне правых арганізацыяў, якія выступалі пад лёзунгамі манархізму, вялікадзяржаўнага шавінізму і антысэмітызму.

¹²⁹ Падобная ацэнка сытуацыі зьявілася таксама ў справаздачы інструктара Народнага камісарыяту ўнутраных спраў РСФСР П. П. Салаўёва ад 26 красавіка 1919 г.: «*Горад [Гомель] разьмешчаны амаль*

што ў прыфрантовай паласе і стаіць паміж багатай Украінай і галоднай Вялікарасеяй, гэта самае прыдатнае месца для разьвіцьця спэкуляцыі. Затым, пры вызваленьні Гомелю ад нямецкіх войскаў, як расказваюць, у горадзе былі вялізныя запасы прадуктаў. З аднаўленьнем нібыта Савецкай улады на гэтыя запасы накінуліся дзясяткі надзвычайных і іншых закупачных арганізацыяў з галодных мясцовасьцяў Расеі. На ўсе прадметы кошты хутка ўзрасьлі, і перад паўстаньнем замест 1—2 руб. фунт хлеба каштаваў 7—8 руб. Затым становішча ў горадзе яшчэ больш пагоршылася пасля разьмяшчэньня некалькіх палкоў чырвонаармейцаў. Дзёве траціны запасаў харчаваньня павятовага харчовага камітэту адпускалася Чырвонай Арміі, гарадзкая бяднота галадала, гарнізон недаядаў, а таму незадавальненьне ўзрастала і ўзрастала як сярод адных, так і сярод другіх.

Далей — жыльлёвае пытаньне. Усе казармы былі пакінутыя немцамі ў запусьценьні. Усе наяўныя вайсковыя часткі давялося разьмясьціць на прыватных кватэрах. Буржуазія і чарнасоценцы мелі зручны выпадак разбэшчваць чырвонаармейскія масы, сярод якіх вялася чарнасоценная агітацыя. Тыдні за тры, за чатыры быў раззброены 153-ці полк. Брыгада брала ўдзел у раззбраеньні, але пасля гэтага разбэшчваньне перакінулася і на брыгаду. Пры такіх жа ўмовах палкі былі адпраўленыя на фронт» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 2 (Февр. 1919 г. — 1920 г.). Минск, 1971. С. 83—84).

¹³⁰ **Пятлюра Сымон** (1879—1926) — кіраўнік украінскага ўзброенага руху ў 1918—1920 гг. Зь лістапада 1918 г. галоўны атаман войскаў Украінскай Народнай Рэспублікі. Пасля разгрому сваіх войскаў у 1920 г. выехаў у Варшаву, пазьней жыў у Францыі.

¹³¹ **Білецкі Мікалай Станіслававіч** (сапр. **Язерскі Павал Сямёнавіч**) (1896—1919) — сын генэрал-лейтэнанта Сямёна Язерскага. У 1913—1916 гг. вучыўся на юрыдычным факультэце Петраградзкага ўнівэрсытэту. Са студзеня 1918 г. супрацоўнік Наркамату юстыцыі РСФСР. У ліпені — сьнежні 1918 г. на Ўсходнім фронце. Са студзеня 1919 г. — у Гомелі, арганізатар і рэдактар газэты «Известия революционного комитета г. Гомеля и уезда», аўтар шматлікіх публіцыстычных артыкулаў у ёй.

¹³² **Камісараў** (сапр. **Гурэвіч**) **Сямён Самуілавіч** (1896—1919) — бальшавіцкі дзеяч на Гомельшчыне, сябра РСДРП з 1912 г. З 1913 г.

на падпольнай працы ў партыйных арганізацыях Палескага камітэту РСДРП(б). У 1917 г. сябра прэзыдыюму і выканкаму Гомельскага Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Пасьля акупацыі ў 1918 г. Гомелю нямецкімі войскамі некаторы час уваходзіў у склад Палескага падпольнага камітэту РКП(б), затым старшыня Лефартаўскага райкаму партыі Масквы, на Ёсходнім фронце. З сакавіка 1919 г. старшыня Гомельскага рэўкаму.

¹³³ **Ланге** Іван Іванавіч (1894—1919) — бальшавіцкі дзеяч, летам 1915 г. арганізаваў і ўзначаліў бальшавіцкую ячэйку ў Навабеліцкім гарнізоне. Сябра Гомельскага Савету рабочых і сялянскіх дэпутатаў у 1917 г. Пасьля кастрычніка 1917 г. ваенны камісар Гомелю і начальнік гомельскага гарнізону. У канцы 1918 г. старшыня Слуцкага павятовага рэўкаму. Са студзеня 1919 г. старшыня Гомельскай павятовай ЧК.

¹³⁴ **Гулю** Даніла Сямёнавіч (1889—1929). Нарадзіўся ў в. Дукорка на Ігуменшчыне. З 1907 г. службовец Лібава-Роменскай чыгункі. У 1917 г. актыўны ўдзельнік барацьбы за Савецкую ўладу на Гомельшчыне. У 1918 г. сябра Палескага камітэту РКП(б), кіраўнік нелегальнае бальшавіцкае арганізацыі на чыгуначным вузле Гомелю, адзін з арганізатараў забастоўкі чыгуначнікаў супроць палітыкі ўкраінскага гетмана П. Скарападзкага і наступленьня немцаў. У 1918 г. старшыня Гомельскага падпольнага рэвалюцыйнага камітэту. У сакавіку 1919 г. падчас Стракапытаўскага паўстаньня ўдзельнік абароны гатэлю «Савой». Трапіў у палон да паўстанцаў, быў прыгавораны да пакараньня сьмерцю. Вызвалены чырвонаармейцамі. Пасьля вайны знаходзіўся на савецкай і гаспадарчай працы ў Харкаве, Екацярынаславе, Адэсе, Вінніцы, Уладзімерскай губэрні.

¹³⁵ З узбраеньня, згодна са справаздачай П. П. Салаўёва, гомельскія бальшавікі мелі толькі каля 150 вінтовак і адзін кулямёт (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 2 (Февр. 1919 г. — 1920 г.). Минск, 1971. С. 84).

¹³⁶ Насамрэч загінулыя падчас Стракапытаўскага паўстаньня камуністы ўвайшлі ў гісторыю пад імем «гомельскія камунары».

¹³⁷ У кнізе «Памяць» аб горадзе Гомелі на с. 302 зьмешчаны іншы варыянт загаду Стракапытава № 1:

«1. Загадваю ўсім чырвонаармейскім часткам неадкладна паўстаць супраць Савецкае ўлады, зьнішчыць усіх сваіх камісараў і ня

рухацца з тых месцаў, дзе яны знаходзяцца, да атрымання маіх далейшых загадаў.

2. Ніводзін чырвонаармеец ня сьмее выконваць распараджэньняў, якія зыходзяць ад Леніна і Троцкага.

3. Уся паўната ўлады належыць паўстанцкаму Камітэту Палесься і мне.

Камандуючы Арміяй Расейскае Рэспублікі Стракапытаў».

¹³⁸ Тут праводзяцца паралелі з антыбальшавіцкім Яраслаўскім паўстаньнем, якое адбылося ў ліпені 1918 г. Ядром паўстаньня было маладое афіцэрства, да якога далучыліся маладыя юнкеры і вучнёўская моладзь. Спачатку паўстанцам удалося захапіць Яраслаўль, дзе тады знаходзіўся штаб Паўночнага фронту Чырвонай арміі, а таксама, на кароткі час, — Рыбінск. Бальшавікі сьпешна перакінулі сюды верныя сабе войскі і атачылі горад. Нягледзячы на вялікую перавагу сілаў на карысьць бальшавікоў, задушыць паўстаньне ім удалося толькі праз 16 дзён пасля яго пачатку.

¹³⁹ **Ліга Нацыяў** — міжнародная арганізацыя, якая існавала ў 1919—1946 гг. і мела на мэце разьвіцьцё супрацоўніцтва паміж народамі і гарантыю міру і бясьпекі. СССР уступіў у яе толькі ў 1934 г. і быў выключаны ў 1939 г. праз разьвязваньне вайны зь Фінляндыйй.

¹⁴⁰ Акрамя гэтага, сёньня нам вядомая яшчэ адна паўстанцкая адозва: *«Таварышы салдаты! Рабочыя і грамадзяне! Мы, салдаты Заходняга фронту, аб'яўляем урад Леніна і Троцкага пазбаўленым улады і пастанаўляем падняць сьцяг барацьбы за правы народу. Ганіце ў шую бальшавікоў, арыштоўвайце камісараў, скідайце ганебнае іга. Вашыя ворагі падаюцца вам моцнымі, бо вы стаіце на каленях. Устаньце з каленяў! Уся ўлада ў Гомелі і ваколіцах належыць Паўстанцкаму камітэту, выбранаму салдатамі і рабочымі. Усе распараджэньні і загады, якія зыходзяць ад яго, мусяць без пярэчаньняў выконвацца. Спакой у горадзе не павінен быць парушаны. Захоўвайце дысцыпліну. Мы пачынаем вялікую справу і давядзем яе да канца.*

Хай жыве Расейская Рэспубліка! Хай жыве Ўстаноўчы сход!

Наперад да перамогі!

Паўстанцкі камітэт. г. Гомель 24 сакавіка 1919 г.» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Калінкавіцкага р-на. Мінск, 1999. С. 122).

¹⁴¹ Акрамя згаданага Віцьбічам, сёньня нам вядомы і іншы загад Сьцёпіна (№ 2) наступнага зьместу:

«1. Нягледзячы на загад № 1, учора адбыўся жалю годны і недапушчальны выпадак рабунку і разгрому складу мёду, прычым некаторыя грамадзяне перапілься. Паўтараю, што злоўленыя на такіх учынках і рабунках будуць расстрэльвацца на месцы, бо такія грамадзяне Расейскай Рэспубліцы не патрэбныя.

2. Асобам, якім вядомыя месцы знаходжаньня схаваных бальшавіцкіх камісараў і камуністаў, а таксама і домаўладальнікі, дзе яны жывуць, павінны неадкладна данесьці мне. Вінаватыя ў перахоўваньні будуць карацца па ўсёй строгасьці ваеннага часу.

3. Прыватныя асобы, якія маюць у сябе агнястрэльную зброю, абавязаныя здаць яе на працягу 24 гадзін у Камэнданцкую ўправу. Ня здаўшыя будуць прыцягвацца да той жа адказнасьці.

4. Асобы, якія ведаюць, дзе засталіся патаемныя склады агнястрэльнай зброі і патроны, павінны данесьці мне пра гэта.

5. З гэтага чысла гарадзкая міліцыя прыступае да выкананьня сваіх наўпроставых абавязкаў» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Гомеля. У 2 кн. Кн. 1. Мінск, 1998. С. 302).

¹⁴² Свабодны гандаль усімі таварамі ня быў у той час магчымы пры бальшавіцкай уладзе. Бальшавікі з ідэйных меркаваньняў абвясцілі любы гандаль па-за законам, замяніўшы яго дзяржаўным разьмеркаваньнем прадуктаў і рэчаў па картках згодна з клясавымі прынцыпамі. Гандаль на тэрыторыях, кантраляваных бальшавікамі, ня зьнік, але ажыцьцяўляўся падпольна.

¹⁴³ У гэтай справе захаваўся загад сьбра Рэўваенсавету Беларуска-Літоўскай арміі А. М. Пыжава войскам 17-й стралковай дывізіі ад 26 сакавіка 1919 г.:

«Для ліквідацыі паўстаньня ў раёне Гомелю загадваю:

1. Начальніку Жлобінскага атраду Багданаву пры ваенкаму Адамовічу засяродзіцца зь перададзенымі яму часткамі ў раёне станцыі Ё́за і, дзейнічаючы з поўначы на Гомель, прымусіць заселыя там узбунтаваныя часткі эвакуявацца ў кірунку на Навазыбкаў для раззбраеньня іх атрадам Філіпава. Папярэдне выслась да паўстанцаў партыйных работнікаў для выстаўленьня ім ультыматыва патабаваньня аб здачы зброі і выдачы завадатараў, у выпадку адмовы прымусіць іх да гэтага сілай, маючы за мэту дзеяньня вышэйзгаданую задачу.

2. Начальніку Бранскага атраду Філіпаву падпарадкаваць сабе ўсе часткі, якія канцэнтруюцца на лініі Бранск — Гомель. Для раззбраеньня выйсьці ў раён Унечы ці Навазыбкава, выслаўшы выведку да сутыкнення з бандытамі, і быць у поўнай баявой гатоўнасці ў выпадку, калі ўзбунтаваныя часткі адмовяцца выдаць зброю і завадатараў. Прыняць захады на раззбраеньне іх у зшалонах, калі яны будуць кіравацца ў бок Бранску. Калі яны ня пойдучь на Бранск, то сумесна з багданаўскім атрадам адкрытай сілай змусяць іх да гэтага.

3. Начальніку атраду камуністаў на стн. Рэчыца, разабраўшы чыгуначны пуць на рэчыцкім мосьце, прыняць усе захады на недапушчэньне як зшалонаў, так і асобных людзей да руху ў бок Калінкавічаў.

4. На бахмацкім напрамку будзе дзейнічаць з гэтай самай мэтай асобны атрад.

5. У выпадку хуткай ліквідацыі мяцяжу групе тав. Багданава ўзяць на сябе непасрэднае раззбраеньне частак.

6. Тав. Філіпаву і Багданаву пры раззбраеньні частак мець на ўвазе скрайне злачынныя авантуры ў прыфрантавой паласе для самага суворага пакараньня вінаватых бяз суду.

7. Усім атрадам неадкладна ўсталяваць сувязь са мною і адзін з адным.

8. Аб зробленых распараджэньнях, аб складзе атрадаў данесьці неадкладна.

9. Тэрміновыя данясенні — а 6, 12, 18 і 24 гадзінах.

10. Буду ў Магілёве, вакзал, вагон 519.

11. Пра час атрыманьня тэлеграмы данесьці» (Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918—1920 гг. Сб. документов и материалов: В 2 т. Т. 2 (Февр. 1919 г. — 1920 г.). Минск, 1971. С. 53—54).

У той самы дзень Бабруйскі павятовы рэўкам дакладваў УЦВК у Маскву, што «ў сувязі з выступленьнем белагвардзейцаў у Гомелі вылучаны ваенна-рэвалюцыйны камітэт, якому перададзена ўся ўлада ў горадзе і павеце. Для падаўленьня паўстаньня ў Гомелі выпраўлены атрад камуністаў 400 чалавек на чале зь сябром камітэту партыі Малаковічам» (Тамсама. С. 53).

¹⁴⁴ Аўэрбах-Падгорны Барыс Якаўлевіч (1900—1919) — бальшавіцкі дзеяч. Да рэвалюцыі вучыўся ў Петраградзкай кансэрвато-

рыі. У кастрычніку 1917 г. у Туле, працаваў у мясцовых бальшавіцкіх газетах. Са студзеня 1919 г. у Гомелі, камісар аддзелу юстыцыі.

¹⁴⁵ **Файншміт** Леў Давыдавіч (1896—1919) — бальшавіцкі дзеяч, падчас акупацыі Гомелю кайзэраўскімі войскамі браў удзел у падпольнай працы. Веў прапаганду сярод чыгуначнікаў і рабочых заводу «Пралетарый». Пасля ўсталявання бальшавіцкае ўлады сябра рэўкаму. Працаваў начальнікам аддзелу па барацьбе з контррэвалюцыяй.

¹⁴⁶ Загадчык Цэнтрадруку Я. Фішбэйн быў забіты 25 сакавіка 1918 г. а 10 гадзіне раніцы перад гатэлем «Савой», яшчэ да захопу яго стракапытаўцамі.

¹⁴⁷ **Каганская** Песя — бальшавіцкая дзяячка, у 1918 г. сакратар Гомельскага рэвалюцыйнага камітэту.

¹⁴⁸ **Песін** Зэлік (Зоя) Барысавіч (1896—1919) — бальшавіцкі дзеяч, стальяр. У 1917 г. адзін з кіраўнікоў бальшавіцкае фракцыі Гомельскага гарадскога прафсаюзу стальяроў. У пэрыяд акупацыі Гомелю кайзэраўскімі войскамі сябра падпольнага камітэту Палескай губэрнскай арганізацыі РКП(б), сябра падпольнай баявой дружыны.

¹⁴⁹ Ф. Сундукоў быў забіты яшчэ ў самым пачатку паўстаньня на станцыі Славечна.

¹⁵⁰ **Бочкін** Сяргей Міхайлавіч (1893—1919) — бальшавіцкі дзеяч, у 1919 г. кіраўнік справаў Гомельскай ЧК.

¹⁵¹ Забітыя ўдзельнікамі Стракапытаўскага паўстаньня гомельскія камуністы былі пахаваныя 31 сакавіка 1919 г. на Гогалеўскім бульвары ў Гомелі (цяпер сквэр імя Дзяржынскага).

¹⁵² **Меншавікі** — прадстаўнікі палітычнай плыні (фракцыі) ў Расейскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП) у 1903—1917 гг., з 1917 г. асобнай палітычнай партыі. Былі праціўнікамі бальшавізму, не прынялі кастрычніцкага перавароту 1917 г., лічачы, што Расея яшчэ не сасьпела для сацыялізму.

¹⁵³ Маюцца на ўвазе руска-турэцкая вайна 1878 г. і руска-японская вайна 1904—1905 гг. Мікалай Білецкі сапраўды нарадзіўся ў сям'і расейскага генэрал-лейтэнанта Сямёна Язерскага, хоць сам пры жыцці гэта хаваў. Так, зьяўляючыся кандыдатам у прэзідыюм выканкаму зьезду Саветаў Гомельскай губэрні, ён казаў пра сябе: *«Я сын сельскага настаўніка. Па асьвеце — юрысты, буржуазныя ўрады Мікалая II і Керанскага некалькі разоў абачліва зачынялі за мною браму*

турмы» (Лялевіч Г. Стрэкапытаўшчына (Нарыс гісторыі контр-рэвалюцыйнага паўстання ў Гомлі) // Кастрычнік на Беларусі: 36. артыкулаў і дакументаў (Матэрыялы да гісторыі Кастрычнікавай рэвалюцыі на Беларусі / Уклад. С. Агурскі. Вып. 1. Менск, 1927. С. 264).

¹⁵⁴ **Савінкаў** Барыс Віктаравіч (1879—1925) — расейскі палітык-авантурыст, да кастрычніка 1917 г. адзін зь лідэраў партыі эсэраў, арганізатар многіх тэрарыстычных актаў. Падчас польска-савецкай вайны 1920 г. быў старшынём Расейскага палітычнага камітэту ў Варшаве, арганізаваў т. зв. «Расейскую народную армію», супрацоўнічаў з С. Булак-Балаховічам.

¹⁵⁵ **«Варшавское слово»** — расейскамоўная варшаўская газэта, якая выдавалася ў 1920 г. пад рэдакцыяй Уладзімера Горвіц-Самойлава. Зь верасня 1920 г. называлася «Новое варшавское слово».

¹⁵⁶ **Юдзеніч** Мікалай Мікалаевіч (1862—1933) — расейскі генэрал, адзін з кіраўнікоў белагвардзейскага руху на паўночным захадзе Расеі. Кіраваў няўдалым наступленьнем 1919 г. белагвардзейскіх войскаў на Петраград.

¹⁵⁷ **Зялёнаармейцы («зялёныя»)** — пашыраная назва на тэрыторыі былой Расейскай імперыі ў гады грамадзянскае вайны асобаў, якія хаваліся ў лясах ад ваеннай службы і стваралі ўласныя вайсковыя фармаваньні дзеля барацьбы з бальшавікамі.

¹⁵⁸ Былы работнік Амсьціслаўскай павятовай надзвычайнай камісіі па барацьбе з контррэвалюцыяй, спэкуляцыяй і сабатажам А. Д. Каласкоў ацаніў гэтыя падзеі ў сваіх пазнейшых успамінах наступным чынам: *«Вясной 1919 г. у кулацкім сяле Добрае афіцэры царскай арміі, якія адмовіліся служыць у Чырвонай Арміі, раззброілі харчатрад з васьмі чалавек. Пры гэтым двух харчармейцаў забілі»* (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 108).

¹⁵⁹ **Ваенны камунізм** — эканамічная палітыка бальшавіцкіх уладаў у 1917—1921 гг., для якой былі характэрныя нацыяналізацыя ўсёй буйной і сярэдняй прамысловасьці і большай часткі дробных прадпрыемстваў; харчразьвөрстка, наўпроставы тавараабмен паміж вёскай і горадам; замена прыватнага гандлю дзяржаўным разьмеркаваньнем прадуктаў па клясавай прыкмеце (карткавая сыстэма); натуралізацыя гаспадарчых адносінаў; усеагульная працоўная павіннасьць, ураўняльнасьць у аплаце працы, вайскова-загадная сыстэма кіраванья ўсім жыцьцём грамадства.

¹⁶⁰ У Беларусі і на Заходнім фронце пры выбарах ва Устаноўчы сход перамаглі бальшавікі, якія набралі 1 млн 614 тыс. галасоў (50,7 %). Эсэры набралі больш за 1 млн (32,2 %), кадэты — 55 тыс. (1,7 %) галасоў. За беларускія нацыянальныя партыі прагаласавалі ўсяго толькі 19 тыс. выбарнікаў (0,6 %). У цэлым па Расеі бальшавікі атрымалі толькі 25 % галасоў, у той час як эсэры, меншавікі і іншыя рэвалюцыйна-дэмакратычныя партыі — 62 %.

¹⁶¹ **Баршай** Абрам Іосіфавіч — у пачатку XX ст. адзін з арганізатараў Барысаўскае групы РСДРП. Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі ў лістападзе 1917 г. уведзены ў выканаўчы камітэт Барысаўскага павету як прадстаўнік гарадскога савету. Паводле ўспамінаў трох іншых сяброў выканкаму, С. Д. Хадасевіча, І. Д. Хадасевіча і А. Б. Бэненсона, займаў у камітэце пасаду старшыні прафбюро (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка г. Барысава і Барысаўскага р-на. Мінск, 1997. С. 149—150).

¹⁶² **Зіноўеў** (сапр. **Радамысльскі**) Грыгоры Яўсеевіч (1883—1936) — савецкі палітычны дзеяч, адзін зь лідэраў бальшавіцкае партыі. У 1919—1926 гг. старшыня Выканкаму Камінтэрну.

¹⁶³ **Плагаў** Мацьвей Іванавіч (1751—1818) — расейскі вайсковы дзеяч, з 1801 г. атаман Данскога казачага войска. Падчас вайны 1812 г. камандаваў данскім казачым корпусам. Менавіта гэтым годам, а не 1818 г., датуецца пашкоджаньні, якія казакі Платава прычынілі Міру.

¹⁶⁴ Цыганы выбіралі ў Міры сваіх каралёў да 80-х гадоў не XIX, а XVIII ст. Апошнім вядомым нам падобным каралём быў Ян Марцінкевіч.

¹⁶⁵ **Доўбар-Мусьніцкі** (Dowbor-Muśnicki) Юзэф (1867—1937) — польскі вайсковы дзеяч, генэрал, камандуючы выступленьнем супраць Савецкай Расеі ў 1918 г. У 1917—1918 гг. быў арганізатарам і камандуючым I Польскага корпусу ў Расеі. Гэты корпус вёў актыўныя ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі, праводзячы падчас іх рэпрэсіі супраць мясцовага сялянства.

¹⁶⁶ **Будны** Сымон (каля 1530 — 1593) — старажытнабеларускі гуманіст і асьветнік, заснавальнік Нясьвіскае друкарні, у якой у 1562 г. надрукаваў «Катэхізіс».

¹⁶⁷ **Сыракомля** Ёладзіслаў (сапр. **Кандратовіч** Людвік) (1823—1862) — беларуска-польскі паэт, перакладчык, крытык, краязнаўца.

Пісаў па-польску і па-беларуску. Зь беларускамоўных твораў зьберагліся вершы «Добрыя весьці» (1848) і «Ўжо птушкі пяюць усюды» (1861).

¹⁶⁸ **Бітва на рацэ Калшы** адбылася 31 траўня 1223 г. паміж рускімі князямі і полаўцамі з аднаго боку і мангольскімі падразьдзяленьнямі Чынгісхана — з другога. Першае сутыкненьне рускіх князёў з манголамі, у якім славяне пацярпелі поўную паразу. У бітве загінула 6 князёў, у тым ліку і нясьвіскі князь, якога, аднак, звалі ня Хведарам, а Гергіем (Юрыем).

¹⁶⁹ **Хаванскі Іван** (?—1682) — маскоўскі баярын і ваявода літоўскага паходжаньня. Быў правадыром стралецкага паўстаньня ў 1682 г., за што пакараны сьмерцю.

¹⁷⁰ **Макоўскі Тамаш** (1562 або 1575—1630) — старажытнабеларускі гравёр, у пачатку XVII ст. працаваў пры двары М. К. Радзівіла Сіроткі. У 1603 г. выгравіраваў першую дакладную карту Вялікага княства Літоўскага (да нас дайшло толькі 2-е выданьне, 1613 г.).

¹⁷¹ **Прывілей Стэфана Баторыя** аб наданьні Нясьвіжу магдэбурскага права і адпаведна прысваеньні яму гербу быў выдадзены ў 1586 г. З гэтага ж году Нясьвіж стаў цэнтрам зямельнага ўладаньня Радзівілаў — Нясьвіскай ардынацыі з рысамі дзяржаўнай адзінкі ў Наваградзкім ваяводзтве. Гэтым тлумачыцца і наяўнасьць на гербе гораду чорнага арла — фамільнага гербу Радзівілаў.

¹⁷² **Багдановіч Максім** (1891—1917) — беларускі паэт, клясык беларускай літаратуры.

¹⁷³ **Бэрнардоні (Bernardoni) Ян Марыя** (1540—1605) — італьянскі архітэктар, у 1586—1599 гг. працаваў у Нясьвіжы, збудаваў там касьцёл езуітаў і будынак калегіюму.

¹⁷⁴ **Радзівіл Кароль Станіслаў (Пане Каханку)** (1734—1790) — дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага, магнат. З 1762 г. ардынат нясьвіскі і алыцкі, валодаў таксама Слуцкам, Капылём, Бялай, мноствам маёнткаў ва Ўкраіне, у Польшчы, Літве.

¹⁷⁵ **Радзівіл Магдалена** (1861—1945) — дзяячка беларускага культурнага руху, мэцэнатка. Сымпатызавала беларускім хрысьціянскім дэмакратам, давала грошы на многія культурніцкія мерапрыемствы. Адчыняла ў сваіх маёнтках беларускія школы.

¹⁷⁶ **Пракапчук Андрэй Якаўлевіч** (1896—1970) — беларускі вучоны ў галіне дэрматавэнэралёгіі, акадэмік Акадэміі навук БССР (1940).

¹⁷⁷ **Крывашэін** Мікалай Іванавіч (1885—?) — савецкі партыйны дзеяч. У снежні 1917 г. быў начальнікам гарнізону г. Менску. З пачатку 1918 г. намесьнік старшыні Менскага Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

¹⁷⁸ Сваю інтэрпрэтацыю нясьвіскіх падзеяў пакінуў таксама Аляксандар Залескі, у той час старшыня Замір'еўскага падпольнага райкаму РКП(б): *«У красавіку 1919 г. польскія войскі пачалі налёты на мясцовасьці. Яны разганялі мясцовыя Саветы, расстрэльвалі, рабавалі. У Нясвіжы і в. Качановічы мясцовая буржуазія падняла мяцеж. Былі забіты члены Нясвіскага рэўкаму Грынблат і Татур. Памятаю, як І. І. Валодзька і я, пасья такіх зьвестак, усю ноч сядзелі на тэлефоне ў Наваградку, аддаючы распараджэньне Замір'еўскай і суседнім зь Нясвіжам валасным партыйным арганізацыям. Сіламі мясцовых чырвоных атрадаў і прысланага зь Менску падмацаваньня, атрады польскай кавалерыі пасья баёў у раёне вёскі Студзёнкі вымушаныя былі адысьці ў напрамку Слоніму.*

У падаўленьні Нясвіскага паўстаньня мясцовай буржуазіі вырашальную ролю адыграла Замір'еўская валасная партыйная арганізацыя. Асабліва праявілі сябе І. І. Валодзька і Жук. Атрад пад кіраўніцтвам Жука быў пераважна з членаў партыйнай Замір'еўскай арганізацыі» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Нясвіжскага р-на. Мінск, 2001. С. 149).

У афіцыйным жа дакладзе аб партыйным і савецкім будаўніцтве ў Слуцкім павеце за сьнежань 1918 г. — сакавік 1919 г. сытуацыя адлюстроўвалася так: *«12 сакавіка 1919 г. пачалася мабілізацыя трох гадоў, якая пачала праходзіць паспяхова. Але яшчэ ў першых чыслах сакавіка праходзілі чуткі пра набліжэньне польскіх белагвардзейцаў. Нарэшце ўсярэдзіне сакавіка атрымалі афіцыйныя звесткі, што польскія белагвардзейскія банды рабуюць у раёне Сіняўка — Клецак — Нясвіж. Сярод насельніцтва ўзьнік трывожны настрой, у некаторых валасьцях успыхнулі кулацкія паўстаньні. Дзеля гэтага быў створаны Рэўваенсавет, горад быў аб'яўлены спачатку на ваенным, а пасья на асадным становішчы. Усе ўлады заставаліся на месцы, было эвакуавана толькі казначэйства ды пагружаныя ў вагоны склады харчкаму і некаторыя каштоўнасьці. Агенты ж закупачнай камісіі, кінуўшы ўсе свае склады, уцяклі. Уся рэальная сіла г. Слуцку, варта-*

вая рота, рота ЧК і рота, прысланая з Бабруйска, былі адпраўленыя на фронт, куды накіраваліся і некаторыя адказныя работнікі. Былі пасланыя таксама атрады з камуністаў для ўтаймаваньня кулацкіх паўстанняў.

Да 20 сакавіка ўсё ўжо было ліквідавана і зноў прыступілі да нармальнай працы...» (Тамсама. С. 133).

¹⁷⁹ **Дамброўскі** (Dąbrowski) Уладзіслаў (1891—1927) — польскі вайсковец-кавалерыст, у 1917—1918 гг. ваяваў у I Польскім корпусе пад камандаваньнем Ю. Доўбар-Мусьніцкага. У лістападзе 1918 г. стаў камандзірам коннага аддзелу Самаабароны Віленскай зямлі, у снежні — камандуючым палка віленскіх уланаў. У студзені 1919 г. быў камандзірам гарнізону Вільні, змагаўся з бальшавіцкімі войскамі. Пасьля адступленьня зь Вільні ня склаў зброі і распачаў партызанскую барацьбу. Нягледзячы на адносна малыя сілы, свабодна рухаўся па тэрыторыях, занятых бальшавікамі, захопліваў цэлыя гарады. Пасьля зь ягоных аддзелаў быў створаны полк уланаў.

¹⁸⁰ Нясьвіская гімназія імя У. Сыракомлі зьяўлялася польскай і ўтрымлівалася за кошт дзяржавы. У асноўным у ёй вучыліся палякі, але частка вучняў былі таксама беларусамі і габрэямі.

¹⁸¹ Пра стан сялянскіх гаспадарак на Случчыне даволі падрабязна пісалася ў рапарце рэвідэнта польскага Таварыства стражы крэсовай па Случкім павеце Яна Сушыньскага за студзень — люты 1920 г.:

«Случкі павет мала пацярпеў ад ваенных дзеяньняў. Толькі двары пацярпелі ад бальшавікоў, і тое нязначна (маю на ўвазе жывы інвэнтар і ўраджай).

Сельскагаспадарчая культура — першаклясная. Памешчыцтва пры сыстэме, якая была за часамі Раманавых, трымала зямлю. Культура падвысілася, сяляне яе пераймалі і карысталіся падказкамі двору. Напрыклад, цэлая Мілкаўская гміна, якая ўтварылася на пасьярадзівілаўскіх землях — гэта беларуская Галяндыя: шлюзы, грэблі, каналы, заліваньне лугоў і г. д. Адным словам, ужываецца найбольш прагрэсіўная сыстэма.

Сялянства на вайне зрабіла добры інтарэс: яны маюць шмат грошай, ня ведаюць, што зь імі рабіць, таму маюць апетыт да зямлі. Аднак пра Гарадзеничыну, дзе сотні тысячаў дзесяцін зямлі ляжыць аблогам, яны і чуць ня хочуць. Глядзяць яны на суседнія польскія два-

ры і аблізваюцца. Вясковы пралетарыят надалей знаходзіцца ў галечы — можа, нават болей, чым перад вайной. Двары панішчаныя, таму служба зьменшылася да мінімуму. Фабрыкаў няма, лясныя выпрацоўкі не існуюць, таму працы няма. Адсюль вынікаюць лямант, праклёны і імкненне да бальшавікоў. Трэба гэта выправіць — даць працу, і гэтым многія засьцерагуцца ад галечы, а тым самым і ад заразных хваробаў і галоднае сьмерці. Посьпех абавязкова будзе» (Слуцкі збройны чын у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 35—36).

¹⁸² **Гартны** Цішка (сапр. **Жылуновіч** Зьміцер) (1887—1937) — беларускі пісьменьнік, палітычны і культурны дзеяч. У студзені 1919 г. старшыня Часовага рабоча-сялянскага ўраду ССРБ. Паходзіў з мястэчка Капыль.

¹⁸³ **Гурло** Алесь (1892—1938) — беларускі паэт, перакладчык, лінгвіст. Паходзіў з Капыля.

¹⁸⁴ **Лобік** Лявон (1871—1918) — беларускі паэт, публіцыст. Паходзіў зь вёскі Кукавічы Слуцкага павету (цяпер Капыльскі раён). Скончыў Нясьвіскую настаўніцкую сэмінарыю. Настаўнічаў на Случчыне. З 1905 г. далучыўся да сацыял-дэмакратычнага руху. За ўдзел у рэвалюцыйных падзеях 1905—1907 гг. сасланы на 3 гады ў Краснаярскі край. Потым жыў у паволскім гарадку Чорны Яр. Пасьля сканчэння тэрміну высылкі жыў у Пінску, пазьней пераехаў у родную вёску. З 1910 г. супрацоўнічаў з газэтай «Наша Ніва». Як удзельнік беларускага руху быў арыштаваны і зьняволены ў турме ў Вільні. У ссыльцы і турмах падарваў здароўе, хварэў на сухоты.

¹⁸⁵ **Шантыр** Фабіян (1887—1920) — беларускі нацыянальны дзеяч, паэт. У 1917 г. адзін зь лідэраў левага крыла БСГ. У студзені 1919 г. камісар па нацыянальных справах Часовага рабоча-сялянскага ўраду ССРБ. Арыштаваны бальшавікамі і расстраляны. Паходзіў са Слуцку.

¹⁸⁶ **Бабарэка** Адам (1899—1938) — беларускі пісьменьнік і літаратуразнавец. Паходзіў зь вёскі Слабада-Кучынка Слуцкага павету (цяпер Капыльскі раён).

¹⁸⁷ **Чорны** Кузьма (сапр. **Раманоўскі** Мікалай) (1900—1944) — беларускі пісьменьнік і публіцыст. Паходзіў з маёнтку Лапацічы Слуцкага павету (цяпер вёска Борка-Бялевічы Капыльскага раёну).

¹⁸⁸ **Лужанін** Максім (сапр. **Каратай** Аляксандар) (1909—2001) — беларускі паэт. Паходзіў зь вёскі Прусы Слуцкага павету (цяпер Салігорскі раён).

¹⁸⁹ **Мурашка** Рыгор (1902—1944) — беларускі пісьменьнік. Паходзіў зь вёскі Бязьверхавічы Слуцкага павету (цяпер Слуцкі раён).

¹⁹⁰ **Шукайла** Паўлюк (1904—1939) — беларускі паэт, крытык, прэзаік. У дачыненні да яго Ю. Віцьбіч памыліўся: Шукайла паходзіў не са Случчыны, а зь вёскі Лапеніцы Ваўкавыскага павету Гарадзенскае губэрні (цяпер Бераставіцкі раён Гарадзенскае вобласці).

¹⁹¹ **Гаўрук** Юрка (1905—1979) — беларускі паэт, перакладчык і крытык. Паходзіў са Слуцку.

¹⁹² **Вечар** Алесь (1905—1985) — беларускі паэт і навуковец-біёлаг. Паходзіў зь вёскі Машчыцы Слуцкага павету.

¹⁹³ **Крушына** Рыгор (1907—1979) — беларускі паэт, прэзаік, крытык. Паходзіў зь вёскі Бязьверхавічы Слуцкага павету.

¹⁹⁴ **Кавыль** Міхась (сапр. **Лешчанка** Язэп) (нар. 1915) — беларускі паэт, прэзаік, крытык. Паходзіць зь вёскі Покрашава Слуцкага павету.

¹⁹⁵ **Клішэвіч** Уладзімер (1914—1978) — беларускі паэт і публіцыст. Паходзіў зь вёскі Краснадворцы Слуцкага павету (цяпер Салігорскі раён).

¹⁹⁶ **Случанін** Лявон (сапр. **Шпакоўскі** Лявонці) (1914—1995) — беларускі паэт. Паходзіў зь вёскі Лучнікі Слуцкага павету.

¹⁹⁷ **Золак** Янка (сапр. **Даніловіч** Антон) (1912—2000) — беларускі паэт і прэзаік. Паходзіў зь вёскі Лучнікі Слуцкага павету.

¹⁹⁸ **Жаўрыд** Павал (1889—1939) — беларускі палітычны дзеяч. Дэлегат I Усебеларускага зьезду. У канцы 1920 г. камісар Случчыны, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстаньня 1920 г. З 1921 г. працаваў у Віленскім БНК. З 1923 г. у Менску.

¹⁹⁹ Павал Жаўрыд стаў старшынём Слуцкага БНК толькі ў лістападзе 1919 г. Першым жа старшынём пасьля стварэньня камітэту ў красавіку 1918 г. стаў доктар Яніслаўскі.

²⁰⁰ У пачатку XX ст. сытуацыя з магнацкім землеўладаньнем на Случчыне не была такая адназначная, як сьцьвярджае Віцьбіч. Сапраўды, да пачатку XIX ст. большая частка Слуцкага павету разам са Слуцкам належала магнацкаму роду Радзівілаў. Але ў 1828 г. муж-

чынская лінія гэтага роду згасла, і пасля сьмерці Дамініка Радзівіла ягоная дачка Стэфанія выйшла замуж за Людвіка Леана Вітгенштэйна, якому і перайшлі такім чынам усе радзівілаўскія ўладаньні, у тым ліку і былое Слуцкае княства. Пасля сьмерці без нашчадкаў адзінага сына Людвіка Леана і Стэфаніі Вітгенштэйнаў — Пятра, ягоная сястра Марыя выйшла замуж за германскага князя Хлодвіга Карла Віктара Гогенлоэ. Ён атрымаў у спадчыну ўсе ўладаньні, але валодаць імі ня мог як германскі падданы. Дзеля гэтага ўсе маёнткі былі хутка распрададзеныя і патрапілі ў розныя рукі.

²⁰¹ Маецца на ўвазе, натуральна, не 1918, а 1919 год.

²⁰² Насамрэч Беларускі нацыянальны камітэт у Слуцку пры паляках дзейнічаў легальна, і нават у яго статуце сярод мэтаў арганізацыі фігуравала такая, як *«уходзіць да польскае ўлады з прозьбамі аб па-лепшаньні агульнага і прыватнага жыцьця беларусаў»*.

²⁰³ Белы арол месціцца на дзяржаўным гербе Польшчы, таму пад уладай «Белага арла» маецца на ўвазе польская ўлада.

²⁰⁴ **Вайніловіч** (Woyniłowicz) Эдвард (1847—1928) — польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, адзін з буйных абшарнікаў Беларусі. У 1918 г. вітаў абвяшчэньне БНР, але не падзяляў радыкальнае ідэалёгіі беларускіх сацыялістаў. Быў прыхільнікам аднаўленьня Вялікага княства Літоўскага ў палітычным хаўрусе з Польшчай.

²⁰⁵ **Паўлюкевіч** Арсень (1889—?) — беларускі палітычны дзеяч, лекар. Далучыўся да беларускага руху ў пачатку 1920 г. У лістападзе 1920 г. узначаліў адноўлены Слуцкі БНК, кіраўнік яго мэдычна-санітарнага аддзелу. Падчас Слуцкага збройнага чыну загадваў шпіталем паўстанцаў. Удзельнічаў у Праскай канфэрэнцыі ў верасьні 1921 г. У красавіку 1922 г. арыштоўваўся польскімі ўладамі. У 1920-х гг. жыў у Вільні. У сярэдзіне 1920-х гг. быў стваральнікам і кіраўніком шэрагу беларускіх палянафільскіх арганізацыяў: Часовай беларускай рады, «Прасьветы», «Беларускай хаткі», Беларускага камітэту для спраў самакіраваньня, Беларускай нацыянальнай рады, Беларускай нацыянальнай партыі. Аказваў дапамогу Барысу Каверду ў падрыхтоўцы замаху на савецкага амбасадара П. Войкава. Калі верыць Б. Каверду, падчас Другой сусьветнай вайны браў удзел у антыфашысцкім руху ў Варшаве.

²⁰⁶ **Русац** Васіль (1896 — пасья 1946) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, сябра БПСР. Актыўны ўдзельнік Слуцкага паўстаньня 1920 г. З 1923 г. у Празе на вучобе, адзін з кіраўнікоў Замежнага бюро БПСР.

²⁰⁷ **Пракулевіч** Уладзімер (1887—1938) — беларускі нацыянальны дзеяч, сябра БПСР, адзін з кіраўнікоў Слуцкага паўстаньня. З 1923 г. дзяржаўны сакратар ураду БНР. Акрамя Пракулевіча, намесьнікам старшыні зьезду В. Русака быў таксама Павал Жаўрыд.

²⁰⁸ **Анцыповіч** Анастас — першы камандзір 1-й Слуцкай брыгады войскаў БНР. Вызвалены з пасады 3 сьнежня 1920 г. Пазьней выдзены польскімі ўладамі бальшавікам і расстраляны.

²⁰⁹ **Самусевіч** Антон — ураджэнец Слуцку. Былы афіцэр генэрала Булак-Балаховіча, быў накіраваны апошнім на Случчыну дзеля вэрбоўкі добраахвотнікаў і каардынацыі дзеяньняў. Пасья зьліквідаваньня Слуцкага збройнага чыну — адзін з арганізатараў антыбальшавіцкае партызанкі пад сьцягам «Зялёнага Дубу». Пазьней схоплены савецкім ГПУ і расстраляны.

²¹⁰ **Лістапад** Юрка (1897—1938) — беларускі нацыянальны дзеяч. З восені 1919 г. быў школьным інструктарам на Случчыне, ствараў беларускія школы, удзельнічаў у працы беларускіх нацыянальных арганізацыяў.

²¹¹ **Сасноўскі** Юльян (?—1923) — адзін з кіраўнікоў Слуцкага збройнага чыну. Ураджэнец мястэчка Вызна Слуцкага павету. Напярэдадні Першай сусьветнай вайны скончыў Слуцкую расейскую мужчынскую гімназію. У кастрычніку 1920 г. абраны ў склад Беларускае рады Случчыны, загадчык яе канцылярыі. Пасья ліквідацыі Слуцкага збройнага чыну інтэрнаваны ў Беластоцкі лягер, пазьней знаходзіўся ў Вільні. Супрацоўнічаў з тагачасным лідэрам беларускіх палянафілаў Паўлам Алексюком, разам зь ім у сьнежні 1921 г., перад выбарамі ў так званы Віленскі сойм, арганізоўваў прапольскі «зьезд Заходняй Беларусі» ў Вільні. Незадоўга да сьмерці жыў у Саколцы.

У 1922 г. скончыў жыцьцё самагубствам.

²¹² **Грынько** Рыгор — удзельнік Слуцкага збройнага чыну, на зьездзе Случчыны быў выбраны ў склад Рады Случчыны.

²¹³ **Бусел** Сяргей (1901 — пасья 1940) — беларускі нацыянальны дзеяч, адзін зь лідэраў слуцкага беларускага таварыства «Папараць-Кветка». З 1918 г. быў беларускім эсэрам. Пасья пачатку польска-

савецкай вайны актыўны ўдзельнік антыпольскага падпольнага руху. Адзін з арганізатараў Беларускага зьезду Случчыны 14—15 лістапада 1920 г., пасля прымаў чынны ўдзел у фармаваньні 1-й Слуцкай брыгады войскаў БНР у м. Семежава. Пасля задушэньня паўстаньня супрацоўнік Беларускай вайсковай камісіі, затым Прадстаўніцтва БНР у Літве і Міністэрства беларускіх спраў Літвы. З 1922—1929 гг. вучыўся ў Вышэйшай тэхнічнай школе ў Празе, актыўна ўдзельнічаў у беларускім студэнцкім руху. У 1929 г. вярнуўся ў Вільню. У кастрычніку 1939 г. быў арыштаваны бальшавікамі, у лютым 1940 г. прыгавораны да 15 гадоў канцлягераў. Далейшы лёс невядомы.

²¹⁴ У Віцьбіча ўхвала зьезду прыведзена са значнымі скаротамі. Вось яе поўны тэкст (з захаваньнем правапісу): *«Першы Беларускі Зьезд Случчыны, скліканы ў лічбе 107 дэлегатаў, вітае Раду Беларускай Народнай Рэспублікі і сьведчыць, што ўсе свае сілы аддасць на адбудову сваёй Бацькаўшчыны.*

Зьезд катэгорычна пратэстуе проці акупацыі родных зямель чужацкім наездам і проці самазваннай Савецкай улады, як урад Кнорына і іншыя, якія паўтвараліся на Беларусі. Бацькаўшчына наша зруйнавана чужынцамі, якія нішчаць яе і дагэтуль, і мы, аддаючы справе адбудаваньня нашай Бацькаўшчыны ўсе нашы сілы і жыцьця, зьвяртаемся да ўсяго сьвету і Саюзу народаў аб дапамозе ў стварэньні нашай вайсковай сілы.

Шчыра вітаем нашу сястру Польшчу.

Прыняцьце ўхвалы было пакрыта воклікамі:

Няхай жыве вольная, незалежная, дэмакратычная Беларуская Народная Рэспубліка ў яе этнографічных граніцах!

Няхай жыве Беларуская армія!

Няхай жыве беларускі народ!

Няхай жыве братэрства ўсіх славянскіх народаў!

Няхай жыве Беларускі Ўстаноўчы Сойм!» (Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 956—957).

²¹⁵ На самай справе гэта адбылося пазьней, 28 ці 29 лістапада 1920 г.

²¹⁶ Насамрэч тэкст гэтай дэкларацыі таксама быў куды даўжэйшы і зьмястоўнейшы, чым прыведзены Віцьбічам (тэкст падаецца з захаваньнем правапісу): *«У момэнт самаадзначэньня ўсіх народаў і ба-*

рацьбы іх за сваю самастойнасць і свабоду Беларусі Рада Слуцчыны, выпאўняючы волю сялянства, паслаўшага яе і даверыўшага ёй абарону незалежнасці нашай Бацькаўшчыны Беларусі, падымае сьцяг барацьбы за свабодную незалежную Беларусь і заяўляе ўсяму міру:

1. Беларусь павінна быць Вольнай Незалежнай Народнай Рэспублікай у яе этнаграфічных межах.

2. Асноўныя законы Беларускай Народнай Рэспублікі будуць выпрацаваны Беларускім Устаноўчым Соймам, сазваным на аснове агульнага, роўнага, простага, патаемнага і прапарцыянальнага выбарчага права.

3. Прызнаваючы, што зямля павінна належаць працоўнаму народу і што прыватная ўласнасць на зямлю касуецца, Рада Слуцчыны думае, што нормы землекарыстаньня (землепользование) маюць быць выпрацаваны толькі Беларускімі Устаноўчымі зборамі. Да разьвязаньня ж гэтага пытаньня ў Устаноўчым Сойме ўсе пастановы Часовай Улады павінны згаджацца з вышэйпаказаным прынцыпам. Усе ж лясы і нутра зямлі павінны быць уласнасцю Рэспублікі.

4. Да сазыва Устаноўчага Сойму павінны быць прыняты самыя шырокія меры для абароны правоў і інтарэсаў працаўнікоў, як, напрыклад, а. 17 аб увядзеньні найбольшага 8-мі гадзінавага дня, кантролю над дабрабытам, мінімуму зароботнай платы і г. д.

5. Умэтах барацьбы з вырастаючай спекуляцыяй і ўпарадкаваньня тавараабмену паміж месцам і вёскаю Рада Слуцчыны прыме меры к разьвіцьцю на шырокіх пачатках усіх відаў коопэрацыі.

6. Уперад да скончаньня разьвязваньня гэтага пытаньня ў Устаноўчым Сойме прызнаем на тэрыторыі Беларусі свабоду слова, друку, сходаў, забастовак, хаўрусаў, рэлігій, незачэпнасць асобнасці і памяшчэньняў.

7. Прыдаючы першастэпеннае значэньне народнай прасьвеце, РС будзе старацца к агульнаму абучэньню ў самым шырокім маштабе.

8. У рубяжох БНР прызнаюцца правы ўсіх меншасцяў на нацыянальную пэрсанальную аўтаномію.

Абвешчаючы аб гэтым і зьяўляючыся выразіцельніцай волі народа, Рада Слуцчыны даклярае цьвёрда стаяць за незалежнасць і свабоду роднае Беларусі і бараніць інтарэсы сялянства ад насільляў з боку чужаземных захватчыкаў, у выпадку патрэбнасці нават сілаю аружжжа, нягледзячы на лічэбную перавагу праціўніка, думаючы, што

наша справа — справа праўдзівая, а праўда заўсёды закрасуе» (Слуцкі збройны чын у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 66—67).

²¹⁷ **Гаўрыловіч** Ахрэм — падпалкоўнік, ураджэнец Слуцчыны, падчас Слуцкага паўстаньня 1920 г. камандзір 1-га Слуцкага палка 1-й Слуцкай брыгады. Пасьля падаўленьня паўстаньня жыву ў Заходняй Беларусі, у 1924 г. вярнуўся на радзіму. У 1925 г. арыштаваны ГПУ, асуджаны на 5 гадоў канцлягераў. Далейшы лёс невядомы.

²¹⁸ **Семянюк** — у выданьні «Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах» даецца такая біяграфічная даведка пра гэтага дзеяча: «*Семянюк (Семенік) Лукаш (?—1921) — беларускі вайсковец, ураджэнец в. Траянаўка Халопеніцкае вол. Барысаўскага пав. Удзельнік Першае сусьветнае вайны. Арганізатар і кіраўнік сялянскага паўстаньня ў жніўні 1918 г. супраць нямецкіх кайзераўскіх войскаў, што ахапіла Лісічанскую, Халопеніцкую і Зачысьценскую воласьці Барысаўшчыны і Меншчыны й якое было задушанае сумеснымі дзеяньнямі немцаў і маскоўскіх бальшавікоў. У лістападзе 1918 г., да прыходу бальшавікоў, быў абраны сялянамі Халопеніцкае вол. Вайсковым атаманам. У пачатку 1919 г. арыштаваны “чрэзвычайкаю” і пасаджаны ў барысаўскую вязьніцу. 27 траўня т. г. падчас перасылкі яго з Барысава ў менскі Пішчалаўскі замак здолеў зьбегчы, за што рэвалюцыйным трыбуналам у Барысаве прысуджаны да сьмяротнай кары. Арганізатар “Першага Беларускага партызанскага аддзелу”, які пасляхова дзейнічаў супраць бальшавікоў у Барысаўскім ды Менскім паведах у першай палове 1919 г. Сумесна з польскімі аддзеламі ўдзельнічаў у вызваленьні ад бальшавікоў Барысава ў ліпені т. г. У пачатку 1920 г. у чыне капітана разам са сваім аддзелам залічаны ў склад БВК. Адзін з арганізатараў ваеннага сялянскага руху пад кіраўніцтвам “Зялёнага Дубу”. Прымаў чынны ўдзел у ваеннай акцыі ген. Ст. Булак-Балаховіча і ў Слуцкім збройным чыне, пазьней працягваў партызанскія акцыі супраць бальшавікоў. Паводле зьвестак беларускага бібліяграфа Рамуальда Зямкевіча, загінуў у 1921 г. у адным з баёў з чырвонаармейцамі» (Слуцкі збройны чын у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 347).*

Аднак зьвесткі, якія падае Ю. Віцьбіч пра партызанскага атамана Лукаша Семянюка ў адмысловым артыкуле (гл. с. 184—190), выклікаюць сумнеў, ці зьяўляўся Семянюк-партызан і Семянюк — слугі

паўстанец адной і той жа асобай (паводле Віцьбіча партызан Семянюк загінуў яшчэ ў 1919 г.).

²¹⁹ **Сокал-Кутылоўскі** Антон (1892—1983) — беларускі нацыянальны дзеяч, вайсковец. Адзін з арганізатараў і кіраўнікоў Слуцкага збройнага чыну. У снежні 1920 г. камандзір 1-й Слуцкай брыгады.

²²⁰ Паводле камунікату штабу 1-й Слуцкай брыгады Войскаў БНР, пераход брыгады праз раку Лань і раззбраенне палякамі адбылося не 28, а 30 снежня 1920 г.

²²¹ **Доба** — суткі.

²²² Яшчэ пазней большасць інтэрнаваных слуцкіх паўстанцаў апынуліся ў канцэнтрацыйным лягery ў Дарагуску на Холмшчыне.

²²³ **Цьвікевіч** Аляксандар (1888—1937) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч, навуковец. У 1923—1925 гг. прэм'ер-міністар ураду БНР.

²²⁴ **Захарка** Васіль (1877—1943) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Быў намеснікам старшыні Рады БНР, у 1928—1943 гг. Прэзідэнт Рады.

²²⁵ **Баран** (Баранаў) Сяргей (1892—1937?) — беларускі палітык і грамадзкі дзеяч, сябра партыі беларускіх эсэраў, у 1920—1921 гг. старшыня Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэту, у 1921 г. — камісар БНР на Гарадзеншчыне. У 1922 г. выбраны паслом у польскі сойм. У 1923 г. арыштаваны польскімі ўладамі, асуджаны да 6 гадоў турэмнага зняволення. Датэрмінова вызвалены ў снежні 1926 г. У 1928 г. эміграваў у БССР.

²²⁶ Дакладна гэтае месца з рэзалюцыі канфэрэнцыі аб Слуцкім паўстаньні выглядае так (захаваны правапіс арыгіналу): *«Найяскраўшым момантам у гэтым гераічным змаганьні, апрача паўстаньняў у Віленшчыне, Вітэбшчыне, Ашмяншчыне і г. д., зьяўляецца паўстаньне ў Слуцшчыне, калі сам сярмяжны народ, стыхійна паўстайшы з аружжам у руках за незалежнасьць і непадзельнасьць сваей бацькаўшчыны, напісаў на сваім штандары: ні польскіх паноў, ні маскоўскіх камуністаў»* (Слуцкі збройны чын у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 150).

²²⁷ Арсень Паўлюкевіч аргументаваў сваю пазыцыю наступным чынам (захаваны правапіс арыгіналу): *«Дэлегат [Беларускае Рады Слуцшчыны] быў насланы ў Варшаву, каб знайсці апору. Акцыя Балаховіча і Слуцкае паўстаньне былі цесна зьвязаны з Польшчай, бо іна-*

чай мы сядзелі б у турмах. Я належу да людзей, якія ідуць шляхам эвалюцыйным. <... >

І Найвышэйшыя зварачываліся да Дубейкаўскага, Смоліча, каб стварыць на тэрыторыі Польшчы адзін цэнтр. З урадам Ластоўскага не маглі зносіцца, бо мы рабілі справу пад польскай арыентацыяй. Мы, можа, зімою, можа, вясною развернем сваю акцыю. Я яўляюся староньнікам польскай арыентацыі. Усе вызваленчаскія сілы трэба направиць у адным напрамку. Я апрэдзелёна іду на кампрамісы, я апрэдзелёна староньнік Польшчы. Тая пазыцыя, якую вы займаеце да Польшчы, адзавецца потам і крывёй на тых партызанах, якія сядзяць у лясах. Палякі скажуць, што сабраная канфэрэнцыя заняла варожыя адносіны “к сваему” (направіўся), к польскаму ўраду» (Слукці збрыйны чын у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 148—149).

²²⁸ Гэтыя звесткі пра Арсеня Паўлюкевіча пакуль не ўдалося пацвердзіць дакумэнтальна. Але Ю. Віцьбіч не адзіны, хто пра гэта сьведчыць. Францішак Аляхновіч у сваёй вядомай аповесці «Ў капцюрэх ГПУ» піша нешта падобнае, хоць называе іншыя гады суду і тэрмін знявольнення: «У 1934 ці 1935 годзе польская ўлада арыштавала Паўлюкевіча, і яго судзілі ў Вільні за шпіянаж. Справа адбывалася пры зачыненых дзьвярах. Засудзілі яго на 4 гады астрогу. Тыя, каму ўдалося быць на судзе, казалі мне, што на працэсе выявілася, што П. займаўся шпіянажам на карысьць Саветаў ужо даўно. Хто ведае! Можа, ужо як старшыня Беларускай рады Паўлюкевіч быў на службе Саветаў?» (Аляхновіч Ф. Выбраныя творы. Мінск, 2005. С. 287). Трэба адзначыць, што ў гэтай справе аляхновічавы сьведчаньні падаюцца больш аўтарытэтнымі за віцьбічавы: Аляхновіч добра ведаў Паўлюкевіча асабіста і адзін час, у сярэдзіне 1920-х гг., быў нават ягоным намесьнікам у палянафільскай Часовай беларускай радзе. Таму наўрад ці ён мог яго з кім-небудзь паблытаць.

²²⁹ У кнізе А. Зюзькова выпіс з пракаколу пленарнага паседжаньня Беларускай рады Слуцчыны 30 студзеня 1921 г. (дата 30 сьнежня 1920 г. падаецца Ю. Віцьбічам памылкова) сапраўды цытуецца ў настолькі абрэзаным і перакручаным выглядзе, што набывае проста процілеглы сэнс. На самай справе ўдзельнікі паседжаньня прызналі, «што Урад Польшчы за ўвесь час паўстанчэскага руху на Слуцчыне, паба-

чыўшы, што гэта ёсьць запраўды нацыянальны рух, ня толькі не падтрымліваў змагаўшыюся з Савецкім Урадам першую брыгаду БНР і Раду, але ён нават умысьлена рабіў усялякія перашкоды і правацыраваў справу, баючыся пашырэння руху, што пагэтану ўсе спробы дабіцца ад Польшчы дапамогі аружжам, збожжам ці грашмі, ня згубіўшы сваей самастойнасці, канчаліся нічым і аставаліся толькі абяцанкамі; што за ўвесь час ізнемагаўшым у барацьбе з пераважнымі сіламі савецкіх акупантаў, галодным, неадзетым, азброеным толькі трафеемі, здабытымі у бойках, вайскам беларускім была атрымлена ад іх падачка: 100 пудоў збожжжа ад цывільнай улады і 300 карабінаў з патронамі і 3 кухні ад вайсковых часцьцей» (Слуцкі збройны чын у дакумэнтах і ўспамінах / Уклад. А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк і інш. Менск, 2006. С. 116) (захаваны правапіс арыгіналу).

²³⁰ Тут варта прытачыць погляд на Слуцкае паўстаньне польскіх спэцслужбаў, які быў выкладзены ў больш позьнія часы: «Запозьненым рэхам беларуска-большавіцкага змаганьня было Слуцкае паўстаньне.

На Слуцчыне ўтварыўся мясцовы самаўрад — Павятовая Беларуска радз ў Слуцку, падтрыманая ўрадам Саветаў. Была створана павятовая міліцыя, у склад якой увайшлі беларусы пераважна антыбольшавіцкай скіраванасьці. Менавіта гэта міліцыя стала асяродкам паўстанцага руху.

Пасьля заключэньня польска-большавіцкага перамір'я былыя палечнікі польскай арміі ген. Булак-Балаховіч, Перамыкін і армія Ўкраінскай Народнай Рэспублікі (атаман Пятлюра) перайшлі за польскую дэмаркацыйную лінію і пачалі самастойную ваенную акцыю супраць Саветаў.

З гэтага скарысталася Беларуска радз ў Слуцку, якая намервалася выклікаць агульнае паўстаньне ўсёй Бела Русі супраць большавікоў. З гэтай мэтай быў скліканы зьезд усяго Слуцкага павету. Гэты зьезд вырашыў праводзіць агульную барацьбу з большавікамі з мэтай стварэньня незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Вярхоўнай уладай зьезд прызнаў Беларуска Найвышэйшую Радз (дарэчы, ужэ няясную), а для кіраваньня рухам на Слуцчыне стварыў Слуцкую радз на чале з Пракулевічам.

Неадкладна пачалася вэрбоўка і арганізацыя войска, асновай для якога стала згаданая вышэй міліцыя. Так утварылася першая бела-

руская брыгада, т. зв. Слуцкая брыгада, якая налічвала каля 4000 чалавек. Камандзірам гэтага аддзелу быў Андрэй Якубецкі, а яго памочнікам — Жаўрыд. Як аказалася пазьней, абодва дзейнічалі ў паразуменьні з бальшавікамі.

Першая “Беларуская слуцкая брыгада”, замацаваўшы валоданьне раёнам Слуцку, пасунулася на больш чым дзесяць кілямэтраў на ўсход, прыхільна вітаная мясцовым насельніцтвам.

Далейшаму разьвіцьцю гэтага паўстаньня перашкодзілі, з аднаго боку, вялікі недахоп зброі, а з другога — прыпіраньне бальшавікамі аддзелаў Балаховіча, Перамыкіна і ўкраінцаў да дэмаркацыйнай лініі і прымусу іх да пераходу на польскі бок, дзе яны былі раззброеныя.

Разгром Балаховіча дазволіў савецкаму ўраду кінуць на першую беларускую брыгаду дзьве дывізіі — 8-ю і 17-ю, дзякуючы чаму паўстанцы былі разьбітыя, раздробленыя і вымушаныя перайсьці цераз польскую мяжу, дзе былі раззброеныя і інтэрнаваныя.

Паўстаньне Слуцкага павету было першым самастойным выступленьнем беларусаў у барацьбе за нацыянальную незалежнасьць» (Krótki zarys zagadnienia białoruskiego / Oprac. II Oddziału Sztabu Generalnego. Warszawa, 1928. S. 100—102).

²³¹ **Людэндорф** (Ludendorff) Эрх (1865—1937) — нямецкі генэрал, падчас Першай сусьветнай вайны камандуючы нямецкімі войскамі на ўсходнім фронце.

²³² **Фрунзэ** Міхаіл Васілевіч (1885—1925) — савецкі палітычны і вайсковы дзеяч. У 1917 г. быў у Менску, узначальваў мясцовую міліцыю, быў старшынём Савету сялянскіх дэпутатаў Менскай і Віленскай губэрняў, сябра камітэту Заходняга фронту.

²³³ **Мясьнікоў** (Мясьнікян) Аляксандар Фёдаравіч (1886—1925) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, у 1918—1919 гг. фактычны кіраўнік савецкіх уладных структураў на тэрыторыі Беларусі. Быў перакананым праціўнікам беларускае дзяржаўнасьці.

²³⁴ Смаленск у 1918 г. быў сядзібай Абласнога выканаўчага камітэту Заходняй вобласьці і фронту (Аблвыканкамзаху). Яго лідэры на чале з А. Мясьніковым упарта супраціўляліся ідэі абвяшчэньня беларускай дзяржаўнасьці на савецкай аснове.

²³⁵ **Чунчын** Віліс Янавіч (1882—1919) — бальшавіцкі дзеяч, па паходжаньні латыш. Зь лютага 1917 г. старшыня Латыскага раённага

камітэту РСДРП(б) у Віцебску. 8 (21) сакавіка 1917 г. быў абраны сябрам выканкаму Віцебскага Савету рабочых дэпутатаў, з 2 (15) ліпеня 1917 г. сябра камітэту Віцебскай арганізацыі інтэрнацыяналістаў (з верасня — Віцебская арганізацыя РСДРП(б)). У снежні 1917 г. на I Віцебскім губэрнскім зьездзе Саветаў быў абраны старшынём губэрнскага Савету рабочых, салдацкіх, сялянскіх і батрацкіх дэпутатаў. З 1918 г. на партыйнай працы ў Сібіры, забіты калчакіцамі.

²³⁶ Цяжка сказаць, наколькі вялікі адсотак беларусаў быў у складзе бальшавіцкай 16-й арміі, якая задушыла Слуцкае паўстаньне. Але відавочна, што небеларусаў там было шмат, прынамсі сярод камандаваньня. Адзін з удзельнікаў задушэньня Слуцкага паўстаньня, палітрук адной з бальшавіцкіх ротаў А. Забалзаеў сьведчыў у сваіх пазнейшых успамінах, што прыбыў у Беларусь у складзе цэлага атраду добраахвотнікаў, сфармаванага ў канцы траўня 1920 г. у горадзе Кірसानаве Тамбоўскай губэрні. Атрад кірсанаўскіх добраахвотнікаў (67 чалавек) пасьля ўліўся ў 1-шы запасны полк, які фармаваўся ў Тамбове. Пэралічваючы камандаваньне свайго батальёну ўжо падчас баявых дзеяньняў, Забалзаеў згадвае ўраджэнца Балашоўскага павету Саратаўскай губэрні Карагодзіна, «ленінградца» Канстанцінава, ураджэнца в. Гаўрылаўка Кірसानаўскага павету Якава Карташова. Пра беларусаў сярод сваіх калегаў у той жа самы час ён ня згадвае ні словам (гл. *Забалзаеў А.* Як я падаўляў Слуцкае паўстаньне // Беларускі Рэзыстанс. 2004. № 1. С. 84—85).

²³⁷ Упершыню на пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б беларус (Васіль Шаранговіч) быў выбраны ў сакавіку 1937 г. і ўтрымаўся на пасадзе толькі да ліпеня гэтага ж году. Наступнага такога выпадку давялося чакаць аж да 1956 г., калі першым сакратаром ЦК КПБ стаў Кірыла Мазураў. З гэтага часу аж да распаду савецкай імперыі кіраўнікамі КПБ выбіраліся толькі беларусы па паходжаньні, якія, праўда, зазвычай мелі невысокую нацыянальную сьвядомасьць.

²³⁸ **Гей** Канстанцін Венямінавіч (1896—1939) — савецкі партыйны дзеяч, у 1930—1932 гг. першы сакратар ЦК КП(б)Б. Менавіта пры ім была сфабрыкаваная справа «Саюзу вызваленьня Беларусі» ў 1930 г.

²³⁹ Перад К. Геём, які стаў першым сакратаром ЦК КП(б)Б у студзені 1930 г., гэтую пасаду з 1924 г. пачаргова займалі: расеец Аляксандар Асаткін-Уладзімірскі (травень — верасень 1924), расеец Аляк-

сандар Крыніцкі (верасень 1924 — травень 1927), латыш Вільгельм Кнорын (травень 1927 — кастрычнік 1928), габрэй Ян Гамарнік (сьнежань 1928 — лістапад 1929).

²⁴⁰ **Ігнатоўскі** Ёсевалад (1881—1931) — беларускі нацыянальны дзеяч. У 1920 г. заснаваў Беларускаю камуністычную арганізацыю, браў удзел у аднаўленьні БССР у ліпені 1920 г. Пасьля займаў шмат адказных пасадаў у кіраўніцтве БССР, актыўна садзейнічаў правядзеньню палітыкі беларусізацыі, у 1926—1928 гг. старшыня (затым прэзыдэнт) Інбелкульту, у 1928—1931 гг. прэзыдэнт Беларускай Акадэміі навук. Скончыў жыцьцё самагубствам.

²⁴¹ **Краўцоў** (сапр. **Косьцевіч**) Макар (1891—1939) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, пісьменьнік. Удзельнік Слуцкага паўстаньня 1920 г., аўтар слоў гімну паўстанцаў «Мы выйдзем шчыльнымі радамі».

²⁴² **Скірмунт** — згодна зь летапісамі, наваградзкі князь у XIII ст., сын полацкага і наваградзкага князя Мінгайлы.

²⁴³ **Міндоўг** (1195(?)—1263) — літоўскі князь. Далучыў да сваіх уладаньняў Наваградзкую зямлю і паставіў свайго стаўленіка ў Полацку, чым фактычна заснаваў Вялікае княства Літоўскае.

²⁴⁴ **Перайменаваньне Койданава ў Дзяржынск** адбылося ў сувязі са стварэньнем у 1932 г. на базе Койданаўскага раёну польскага нацыянальнага раёну ў БССР. Гэты раён праіснаваў толькі да 1937 г., а гістарычная назва яго былому цэнтру ня вернутая да гэтай пары.

²⁴⁵ **Шпілеўскі** Іван (1891—1941) — беларускі матрос-рэвалюцыянер і гісторык-краязнаўца. З 1912 г. служыў матросам у Кранштаце, з 1914 г. старшы радыётэлеграфіст лінкора «Імператор Павел I». Пасьля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. агітатар, супрацоўнік газэты «Волна», сябра суднавага камітэту. Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. ваяваў на розных франтах грамадзянскай вайны. З 1921 г. камісар Цэнтру службы сувязі штабу Марскіх сілаў Рэспублікі. У 1922 г. вярнуўся ў Беларусь, быў старшынём Койданаўскага райвыканкаму, з 1925 г. — інспэктарам лясоў Полацкае акругі. Потым працаваў у Акадэміі навук БССР сакратаром прэзыдэнта (з 1927 г.), кіраўніком справаў (з 1929 г.), сакратаром Цэнтральнага бюро краязнаўства. Аўтар шэрагу краязнаўчых кніг, шматлікіх артыкулаў у часопісах. Загінуў у канцы чэрвеня 1941 г. у час бамбэжкі санітарнага цягніка, у якім эвакуяваўся на ўсход.

²⁴⁶ **Бабровіч** Лявон (1904—1934) — беларускі гісторык і публіцыст. Працаваў старшым навуковым супрацоўнікам у Камісіі вывучэння Заходняе Беларусі Беларускай Акадэміі навук. Займаўся гісторыяй мястэчка Койданава і Койданаўшчыны, а таксама Беларускай сялянска-работніцкай грамады.

²⁴⁷ Таксама пра сацыяльны склад койданаўскіх паўстанцаў пісаў у сваім краянаўчым нарысе Зьмітрок Бядуля (спасылаючыся на словы «койданаўскага старажыла, старога бундаўца» Абрама Эвенчыка (захаваны правапіс арыгіналу): *«Эвенчык многа расказваў таксама аб “Койданаўскай рэспубліцы”, калі банда разанала ў 1920 годзе койданаўскі рэўком. У пабудове “Койданаўскай рэспублікі” прымалі ўдзел вакольная шляхта, багатыя сяляне, багатыя яўрэі. Усе яны думалі, што Койданава праройдзе да Польшчы.*

“Койданаўская рэспубліка” існавала 4 дні. Невялічкі бальшавіцкі атрад разгануў яе галавароў. Тады ўжо радаваліся бедныя» (Бядуля З. З краянаўчага блёк-ноту пісьменьніка // Наш край. 1930. № 1 (52). С. 41).

²⁴⁸ **Грузель** Вацлаў Пятровіч (1884—1937) — савецкі дзяржаўны дзеяч. Меў дарэвалюцыйны партыйны стаж. У 1918—1921 г. служыў у Чырвонай арміі. З 1921 г. старшыня Менскага павятовага выканкаму, сакратар Бабруйскага павятовага камітэту КП(б)Б, старшыня Бабруйскага павятовага выканкаму. У 1924—1926 г. наркам Рабоча-сялянскай інспэкцыі БССР, старшыня Бюджэтнай камісіі ЦВК БССР, да 1925 г. старшыня Цэнтральнай кантрольнай камісіі КП(б)Б. У 1926 г. накіраваны на работу ў РСФСР. Рэпрэсаваны.

²⁴⁹ Відаць, Ю. Віцьбіч мае на ўвазе стварэнне 18 лістапада 1919 г. на сялянскім зьездзе ў Гаграх Камітэту вызвалення Чарнаморскай губэрні (КОЧГ). Выбраны камітэт прыняў рашэнне *«паставіць бліжэйшай мэтай барацьбы ўтварэнне Чарнаморскай рэспублікі з усталяваньнем фэдэратыўнай сувязі зь іншымі дэмакратычнымі дзяржаўнымі ўтварэннямі дзеля сумеснай зь імі барацьбы супраць рэакцыі і за канцавыя мэты: Расейскую Фэдэратыўную Рэспубліку, якую мы мысьлім як вольны саюз вольных народаў, за народаўладзьдзе і сацыяльныя заваёвы рэвалюцыі»*. Камітэт выступіў як супраць бальшавіцкай дыктатуры пралетарыату, так і супраць *«гвалту і рабаўніцтва Добраахвотніцкай арміі»* А. Дзянікіна. КОЧГ стварыла свае

ўзброеныя сілы — Сялянскае апалчэньне, якім камандавалі былыя афіцэры царскай арміі. У апалчэньне ўваходзілі як расейскія, так і грузінскія сяляне, а таксама былыя чырвонаармейцы Паўночна-Каўкаскае арміі. Пачаўшы баявыя дзеянні ноччу з 27 на 28 студзеня 1920 г., паўстанцы авалодалі шэрагам важных населеных пунктаў і ўшчыльную падышлі да Сочаў. 11 лютага 1920 г. уся Сочынская акруга была занята «зьялёнымі». Улада КОЧГ пратрымалася да сярэдзіны траўня 1920 г., калі Сочы былі занятыя бальшавікамі.

²⁵⁰ **Доўнар Міхал** (1900—1933(?)) — беларускі дзеяч, ураджэнец Койданаўскае воласьці. Удзельнік Койданаўскага антыбальшавіцкага паўстаньня 1920 г. Калі ў 1921 г. Менская ЧК расстраляла кіраўніка паўстаньня Паўла Калечыца, сям'я М. Доўнара зь меркаваньняў асабістай бясьпекі пераехала ў Менск і пасялілася ў раёне Камароўкі. М. Доўнар працаваў на Менскім дрэвапрацоўчым камбінаце. Вучыўся на вячэрнім аддзяленьні рабфаку, потым у БДУ. Арыштаваны ў 1927 г., асуджаны на 5 гадоў папраўча-працоўных лягераў за ўдзел у Койданаўскім паўстаньні.

²⁵¹ У нарысе Зьмітрака Бядулі ёсьць словы: *«Другі варыянт аб “Койданаўскай рэспубліцы” я чуў ад былога матроса койданаўцы — т. Мялешкі. Ён у галоўным ня розьніца ад апавяданьня Эвенчыка і ад апісаньня Шпілеўскага і Бабровіча, але мае шмат падрабязных рысак»* (Бядуля З. З краязнаўчага блёк-ноту пісьменьніка // Наш край. 1930. № 1 (52). С. 41).

²⁵² Паводле А. Латышонка, ноччу з 16 на 17 сакавіка 1921 г. партызанскі атрад, які, згодна з савецкімі крыніцамі, складаўся з 200 чалавек, ажыццявіў атаку на Койданава (*Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917—1923. Białystok, 1995. S. 229*).

²⁵³ Маецца на ўвазе час нямецкай акупацыі ў Другую сусьветную вайну.

²⁵⁴ **Союз Защиты Родины и Свободы** — арганізацыя афіцэраў расейскага войска, якая ўзнікла ў сакавіку 1918 г. у Маскве з мэтай арганізацыі паўстаньняў дзеля зьвяржэньня савецкай улады. У ліпені 1918 г. «Саюз» падняў мяцеж у шэрагу расейскіх гарадоў. Пасьля падаўленьня мяцяжу дзейнасьць арганізацыі на тэрыторыі Расеі спынілася, але працягвалася на тэрыторыі Польшчы.

²⁵⁵ **Беларускі Палітычны Камітэт** — беларуская арганізацыя палянафільскага крыла. Створаны ў Варшаве восенню 1920 г. Меў цесную сувязь з генэралам С. Булак-Балаховічам і кіраўніцтвам «Зялёнага Дубу». Апанэнт Найвышэйшае Рады БНР і беларускага ўраду Вацлава Ластоўскага. Пасьля заняцця Балаховічам Мазыра пазыцыянаваў сябе як «цывільны ўрад будучай вольнай Беларусі». Пасьля няўдачы ваеннае акцыі Булак-Балаховіча фактычна спыніў сваю дзейнасьць.

²⁵⁶ **Папоў Сяргей Міхайлавіч** (1887—1932) — расейскі пацыфіст-талстовец, жыхар вёскі Хмелявое за 10 вёрстаў ад Тулы. У 1914 г. напісаў і пашыраў антываенную адозву «Милые братья и сестры!», за што быў асуджаны на 1,5 году турмы.

²⁵⁷ **Луга** — цяпер раённы цэнтар у Ленінградзкай вобласьці Расейскае Фэдэрацыі.

²⁵⁸ **Булак-Балаховіч Язэп** (1894—1923) — брат Станіслава Булак-Балаховіча, камандаваў 1-й кавалерыйскай дывізіяй у арміі на чале з апошнім. Пасьля інтэрнаваньня балаховіцкай арміі жыў у Белавежы, у траўні 1923 г. забіты.

²⁵⁹ **Аксакаў Павал Аляксандравіч** (?—1962) — расейскі вайсковец, ротмістар. У 1919 г. ваяваў разам з С. Булак-Балаховічам у Паўночна-Заходняй арміі генэрала Юдзеніча, пасьля разам з балаховіцкім атрадам перабраўся ў Беларусь. Пасьля сканчэньня балаховіцкай акцыі жыў у Польшчы, у Аргентыне.

²⁶⁰ **Радзянка Міхаіл Уладзімеравіч** (1859—1924) — расейскі палітычны дзеяч, у 1911—1917 гг. старшыня Дзяржаўнай Думы. Пасьля прыходу да ўлады бальшавікоў у эміграцыі.

²⁶¹ **Акінчыц Фабіян** (1886—1943) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, да 1917 г. сябра партыі эсэраў. Пасьля далучыўся да беларускага нацыянальнага руху. У 1925—1927 гг. працаваў у Беларускай сялянска-работніцкай грамадзе ў якасьці юрыста, быў сябром Галоўнай управы ТБШ. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі па справе Грамады, асуджаны на 8 гадоў зьняволеньня, у 1930 г. вызвалены згодна з распараджэньнем прэзыдэнта Польшчы. Адзін са стваральнікаў і лідэраў Цэнтрасаюзу, ініцыятар стварэньня і кіраўнік Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі. З 1939 г. у Бэрліне, кіраўнік беларускага бюро прапаганды пры Міністэрстве прапаганды Нямеччы-

ны. У лютым 1942 г. прыехаў у Менск, працаваў па лініі Міністэрства прапаганды Нямеччыны. Забіты партызанамі ў Менску.

²⁶² **Галавін** Мікалай Мікалаевіч (1875—1944) — расейскі генэрал-лейтэнант, у 1917 г. начальнік штабу Румынскага фронту. У 1920 г. эміграваў у Францыю, займаўся навуковай дзейнасцю. Аўтар больш за 30 навуковых прац, у тым ліку 5-тамавай «Российской контрреволюции в 1917—1918 гг.».

²⁶³ **Пілесудзі** (Piłsudski) Юзэф (1867—1935) — польскі палітык і дзяржаўны дзеяч, маршал. У 1919—1922 гг. Начальнік польскай дзяржавы, пасля адышоў ад палітычнай дзейнасці. У траўні 1926 г. ажыццявіў дзяржаўны пераварот, усталяваў у Польшчы аўтарытарны рэжым.

²⁶⁴ **Ульрых** Васіль Васілевіч (1889—1951) — савецкі юрыст. У 1926—1948 гг. старшыня Ваеннай калегіі Вярхоўнага суду СССР і адначасова ў 1935—1938 гг. намесьнік старшыні Вярхоўнага суду СССР. Старшыняваў на ўсіх найбуйнейшых палітычных працэсах 1930-х гг. у СССР.

²⁶⁵ Маецца на ўвазе Шостая сесія Генэральнай Асамблеі ААН, якая адбывалася ў Парыжы ў сьнежні 1951 — студзені 1952 г.

²⁶⁶ **Вышыньскі** Андрэй Януравіч (1883—1954) — савецкі дзяржаўны дзеяч, у 1933—1939 гг. пракурор СССР, у 1949—1953 гг. міністар замежных спраў.

²⁶⁷ **Дзянікін** Антон Іванавіч (1872—1947) — расейскі вайсковы дзеяч, генэрал-лейтэнант. Адзін з кіраўнікоў «белага руху» падчас грамадзянскае вайны ў Расеі, галоўнакамандуючы Добраахвотніцкай арміяй на поўдні Расеі.

²⁶⁸ **Калчак** Аляксандар Васілевіч (1873—1920) — расейскі вайсковы дзеяч, адмірал. Адзін з кіраўнікоў «белага руху» ў часы Грамадзянскае вайны ў Расеі, дзейнічаў у Сібіры, на Ўрале і Далёкім Усходзе. У 1918—1920 гг. — «вярхоўны правіцель Расейскай дзяржавы».

²⁶⁹ **Красноў** Пётар Мікалаевіч (1869—1947) — расейскі вайсковы дзеяч, генэрал-лейтэнант. Адзін з кіраўнікоў «белага руху» ў часы грамадзянскае вайны ў Расеі. У 1918 — пачатку 1919 г. атаман Войска Данскога і камандуючы казацкім войскам.

²⁷⁰ **Чайкоўскі** Мікалай Васілевіч (1850—1926) — расейскі палітычны дзеяч. Пасья Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. — адзін з самых актыўных праціўнікаў бальшавізму. Са жніўня 1919 па люты 1920 г. — старшыня ўраду Паўночнай вобласці, у лютым — сакавіку 1920 г. уваходзіў у «Паўднёварускі ўрад» пры генэралу Дзянікіну. Пасья паразы «белага руху» — у эміграцыі.

²⁷¹ Станіслаў Булак-Балаховіч нарадзіўся 10 лютага 1883 г. у вёсцы Мэйшты Відзкай воласці Новааляксандраўскага павету Ковенскай губэрні. Бацька ягоны стаў арандатарам маёнтку на Браслаўшчыне толькі пазьней, а падчас нараджэння сына працаваў кухарам у маёнтку паноў Мэйштовічаў.

²⁷² Згодна з успамінамі самога Булак-Балаховіча, ён з маленства вельмі любіў коней, асабліва тэмпераментных, нават наравістых, якіх прыручваў дабрыйей і пяшчотай. Як і бацька, захапляўся паляваньнем, асабліва на качак і цецерукоў (Паводле: *Літвін А.* Генерал Булак-Балаховіч (міфы, фальсіфікацыі, рэальнасць) // Сыны і пасынкi Беларусі / Уклад. С. В. Барыс. Мінск, 1996. С. 289).

²⁷³ Сам Юдзеніч нарадзіўся ў Маскве, але ягоныя продкі па бацьку паходзілі са шляхты Менскае губэрні.

²⁷⁴ **Неа-Сільвестар** — псэўданім **Гросэна** Генрыха Іванавіча (1881—1974), расейскага публіцыста, журналіста, пэдагога. Падчас рэвалюцыі 1905 г. быў народным сацыялістам (трудавіком), у грамадзянскую вайну загадваў інфармацыйным аддзелам Паўночна-Заходняй арміі генэрала Юдзеніча. У міжваенны час жыў у Латвіі, рэдагаваў газэту «Рижский курьер». У 1929—1940 гг. быў школьным настаўнікам. У 1941 г. празь Нямецчыну выехаў у Швайцарыю. Памёр і пахаваны ў Жэнэве.

²⁷⁵ **Урыцкі** Майсей Сялямонавіч (1873—1918) — савецкі палітычны дзеяч, з сакавіка 1918 г. быў старшынём Петраградзкай ЧК.

²⁷⁶ Пры пераходзе на бок Юдзеніча Булак-Балаховіч распаўсюдзіў адозву наступнага зьместу:

«Братья-крестьяне!

По вашему призыву я, батька Балахович, встал во главе крестьянских отрядов. Я, находясь в среде большевиков, служил Родине, а не жидовской своре, против которой я создал мощный боевой отряд.

Нет сил смотреть на то, что творится кругом: крестьянство разоряется, церкви, святыни поруганы, вместо мира и хлеба кругом

царит братоубийственная война, дикий произвол и голод. Из школ выброшены иконы и детей с малых лет хотят воспитать в хулиганстве; сыновей наших силой оружия заставляют идти в армию и вместе с наемными китайцами гонят убивать своих же русских людей.

Час расплаты близок, гнев народный растет. Целые области освобождены уже от своры международных военных преступников. Все страны мира идут против них.

Братья, я слышу ваши желания и я иду на помощь вам, обездоленным, разоренным.

Объявляю беспощадную партизанскую войну насильникам. Смерть всем, посягнувшим на веру и церковь православную, смерть комиссарам, красноармейцам, поднявшим ружье против своих же русских людей. Никто не спасется.

С белым знаменем вперед, с верой в Бога и в свое правое дело я иду со своими орлами-партизанами и зову всех к себе, кто знает и помнит батьку Балаховича и верит ему.

Тысячи наших крестьян идут со мной, нет силы, которая может сломить эту великую крестьянскую армию.

Атаман крестьянских партизанских отрядов *батька Балахович*»

(Паводле: Літвін А. Генерал Булак-Балаховіч (міфы, фальсіфікацыі, рэальнасць) // Сыны і пасынкі Беларусі / Уклад. С. В. Барыс. Мінск, 1996. С. 294).

²⁷⁷ Згодна з А. Літвіным, гэта адбылося 6 красавіка 1919 г.

²⁷⁸ **Лайдонэр** (Laidoner) Ёган (1884—1953) — эстонскі генэрал. З 1902 г. служыў у расейскім войску, скончыў Акадэмію Генэральнага штабу. Са снежня 1917 да лютага 1918 г. камандаваў эстонскай дывізіяй у складзе расейскай арміі. У лістападзе 1918 г. вярнуўся ў Эстонию, у 1918—1920 і 1924—1925 гг. быў галоўнакамандуючым эстонскае арміі. Пасля адпраўлены ў адстаўку, вярнуўся на ранейшую пасаду ў 1934 г. пасля ажыццяўлення ваеннага перавароту. У 1940—1953 гг. — у савецкіх лягерах.

²⁷⁹ У першы ж дзень свайго знаходжання ў Пскове Балаховіч прынародна павесіў 9 чалавек камуністаў і іх прыхільнікаў.

²⁸⁰ **Ліянозаў** Сьцяпан Георгіевіч (1872—1951) — расейскі нафтапрамыслоўца, да рэвалюцыі дырэктар-распарадчык і старшыня праўлення шэрагу гандлёвых і прамысловых таварыстваў. У 1919 г. узна-

чальваў Паўночна-Заходні ўрад пры генэралу М. Юдзенічу. Пасьля разгрому Юдзеніча — у эміграцыі.

²⁸¹ **Езавітаў** Кастусь (1893—1946) — беларускі грамадзка-палітычны і культурны дзеяч. Адзін з актыўных дзеячоў БНР, пасьля 1921 г. адзін з кіраўнікоў беларускага руху ў Латвіі.

²⁸² Атрыманьню гэтага дакумэнту папярэднічалі перамовы паміж Булак-Балаховічам і Езавітавым, пра ход якіх апошні пісаў у Варшаву старшыні Рады Народных Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі Антону Луцкевічу 6 лістапада 1919 г.: «...30-га [кастрычніка] бачыўся з прадстаўнікамі Атрада Ген. Балаховіча.

Балаховіч цяперака зусім вольны чалавек. Юдэнічу не падчынён. Працуе разам з эстонцамі, але не пад іх кірункам. За баявую дапамогу атрымлівае часамі ад іх грашовую і прадуктовую. Хацеў бы быць бліжэй да Бацькаўшчыны (Вільня). Лічыў адзін раз сябе літвіном, але цяпер даведаўся аб беларусах і сам ня ведае, хто ён. Трэба, кажэ, добра пазнаёміцца з картамі, рухам і гісторыяй.

Я прапанаваў запытаць яго:

1. Ці ведае ён беларускую (простую) мову,

2. ці ведае мову літоўскую,

3. ці ведае, што фамілія яго зусім беларуская; па літоўску была б Балаховічунас,

4. як ён адносіцца да нацыянальных пытанняў і

5. ці прызнае ён незалежнасьць Беларускай Народнай Рэспублікі...

<...> 4-га [лістапада] зноў бачыўся з прадстаўнікамі Балаховіча. Яны прыйшлі да мяне з прапазыцыяй прыгласіць войска Балаховіча, як злажанае большым чынам зь беларусаў, на службу да Беларускага ўраду і паведамілі, што Балаховіч беларускую мову ведае і Беларускую Народную Рэспубліку прызнае і гатоў бараніць. Стаіць атрад каля Пскова і можа, калі патрэба, двінуцца на Рэжыцу.

Я быў вельмі рад.

Прыступілі да абгавораў грашовых спраў.

На першы пачатак трэба 400.000 марак. Далей магчыма будзе месяц-паўтара пачакаць і дабыць, як гэта ён заўсёды робіць, грошы ў бальшавікоў.

Я даў прынцыповую згоду, але ўзяў сабе 2 тыдні часу, каб зьнесьціся са сваім Урадам.

Усе нападкі на Балаховіча зроблены чарнасоценцамі і зварачываць на іх увагу на трэба» (Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 478—479).

²⁸³ Верагоднасьць такіх паводзінаў жаўнераў атраду Балаховіча — вельмі сумнеўная. Беларусы ў яго складзе былі відавочна ў меншасьці (нават калі ня браць пад увагу ўзровень іх нацыянальнай сьведомасьці). Перад перапраўкай балахоўцаў на тэрыторыю Польшчы палякі правялі інспэкцыю атраду і выявілі, што яго нацыянальны склад наступны: расейцы — 41 %, украінцы — 23 %, беларусы — 21 %, палякі — 8 %, швэды і фіны — 4 %, эстонцы, латышы і прадстаўнікі народаў Каўказу — 3 % (*Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku: Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919—1920. Toruń, 1999. S. 68*).

²⁸⁴ У ліставаньні паміж Балаховічам і ўрадам БНР ужываецца трохі іншая назва — Асобны Атрад БНР, а афіцыйна ён называўся «Асобны Атрад БНР у Эстыі (Эстоніі)».

²⁸⁵ Колькасны склад атраду Балаховіча ў разгляданы пэрыяд відавочна завышаны Ю. Віцьбічам у шмат разоў. Сябра Ваенна-дыпляматычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі Янка Чарапук у сваіх лістах да Антона Луцкевіча ад 18 і 19 лістапада 1919 г. ацэньваў сілы Балаховіча спачатку на «каля 1000—500» чалавек, а пасля на 2000 «салдат з афіцэрствам» (Гл.: Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 504, 506). 25 лютага 1920 г., перад перапраўкай атраду Балаховіча ў Польшчу, польскі ваенны аташэ ў Рызе капітан Аляксандар Мышкоўскі правёў адмысловы агляд і пісаў у сваёй справаздачы паводле яго вынікаў, што атрад налічвае 884 афіцэры і жаўнеры (*Łatyszzonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917—1923. Białystok, 1995. S. 151*).

²⁸⁶ Зьвесткі пра гэты рэйд Булак-Балаховіча не пацвярджаюцца дакумэнтамі, што наводзіць на думку, што гэта толькі прыгожая легенда, якіх шмат склалася вакол імя С. Булак-Балаховіча.

²⁸⁷ **Казячы Рыгор** (1894—1929) — беларускі нацыянальны дзеяч, сябра БПСР. Удзельнік Беларускага зьезду Віленшчыны і Гарадзеншчыны ў ліпені 1919 г., сябра Беларускага нацыянальнага камітэту ў Вільні. З пачатку 1920 г. у складзе Ваенна-дыпляматычнае місіі БНР у Рызе, рэдагаваў часопіс «На Чужыне». З пачатку 1921 г. у складзе

Загранічнай групы БПСР. У 1923 г. пераехаў у БССР, працаваў у газэце «Савецкая Беларусь». Удзельнік ліквідацыйнага зьезду БПСР у Менску ў 1924 г.

²⁸⁸ **Сядых** Андрэй (сапр. **Цьвібак** Якаў Майсеевіч) (1902—1994) — расейскі журналіст і літаратар. З 1920 г. жыве ў эміграцыі. Друкаваўся ў эмігранцкай газэце «Новое русское слово», з 1973 г. яе галоўны рэдактар.

²⁸⁹ **Цюцюньнік** (Тютюнник) Юрка (1891—1929) — украінскі вайсковы дзеяч, генэрал-харунжы арміі УНР. У снежні 1919 — траўні 1920 г. браў удзел у I Зімовым паходзе на чале Кіеўскай (Стралецкай) дывізіі, зь якой ваяваў супраць большавікоў да восені 1920 г. Арганізатар антыбольшавіцкае партызанкі на Валыні. У 1923 г. здаўся ў палон савецкім уладам. Аўтар мэмуараў «З полякамі проти України».

²⁹⁰ **Вэнт** Павал — беларускі вайсковы дзеяч, генэрал-маёр. Памешчык зь Меншчыны. У пачатку 1919 г. знаходзіўся ў Адэсе (у чыне палкоўніка), ягоная кандыдатура разглядалася на камандзіра беларускіх узброеных сілаў, якія ў той час у паразуменьні з французамі намагаліся стварыць мясцовы Беларускі нацыянальны цэнтар. Паводле дакумэнтаў ад ураду БНР лічыўся начальнікам штабу ўсяго беларускага войска. Пасьля адступленьня з Адэсы французаў і белагвардзейскіх фармаваньняў у красавіку 1919 г. перайшоў на бок большавікоў, пачаў фармаваць 1-ю беларускую савецкую брыгаду. За правіну быў асуджаны рэвалюцыйным трыбуналам да адпраўкі на фронт, але далучыўся да антыбольшавіцкага паўстаньня М. Грыгор'ева, якое мела месца ў красавіку — траўні 1919 г. З канца 1919 г. быў ваенным дарадцам Ваенна-дыпляматычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі, у красавіку 1920 г. уваходзіў у дэлегацыю БНР для вядзеньня мірных перамоваў з урадам РСФСР у якасьці дарадцы. У другой палове 1920 г. выконваў розныя дыпляматычныя місіі ў Бэрліне, Празе, Парыжы, Жэнэве. У траўні 1921 г. працаваў «як землямер пры парцэляцыі дваровых зямель Прагі (у Пардубіцах)».

²⁹¹ У гэтай цытаце Ю. Віцьбіч зьмяшаў і аўтэнтычнае выказваньне Кастуся Езавітава, і камэнтар да яго Аляксандра Чарвякова. Курсівам пазначаныя словы, што належаць Чарвякову (у ягонай кнізе «За Савецкую Беларусь» яны стаяць без двукосья).

²⁹² Эстонска-расейскі мірны дагавор быў падпісаны 2 лютага 1920 г.

²⁹³ Насамрэч польска-савецкая вайна ішла ўжо ад красавіка 1919 г.

²⁹⁴ Пра спробу арышту Юдзеніча Станіславам Булак-Балаховічам сучасныя расейскія гісторыкі пішуць так: «Ужо празь некалькі дзён пасьля ліквідацыі Паўночна-Заходняй арміі ў гатэль “Камэрцыйны”, дзе жыў генэрал Юдзеніч у Рэвелі, чакаючы выязной візы, нечакана, у 11.30 вечару 27 сьнежня, зьявіўся сам Булак-Балаховіч у суправаджэньні шасьці чалавек са свайго канвою. Ён запатрабаваў ад'езду генэрала Юдзеніча разам зь ім, з тым каб высьветліць усе фінансавыя справаздачы. Генэралы Глазэнап і Ўладзіміраў разам зь верным ад'ютантам Юдзеніча капітанам П. А. Пакаціла не дапусьцілі Балаховіча і яго людзей да Галоўнакамандуючага, а прыбылы ў гэты самы час начальнік французскае ваеннае місіі палкоўнік Гюрстэль паведаміў пра здарэньне галоўнакамандуючаму эстонскай арміі І. Я. Лайдонэру, які абяцаў усё высьветліць.

Каля гадзіны ночы прыбыў афіцэр эстонскай камэндатуры і распарадзіўся нікому не адчыняць дзьверы без умоўнага званка. А трэцяй гадзіне ночы ў гатэлі зьявіўся зноў са сваімі людзьмі Балаховіч, на гэты раз, згодна з У. Л. Горнам, у кампаніі трох эстонскіх паліцыянтаў. Яны арыштавалі і абяззброілі ад'ютанта генэрала Юдзеніча капітана Пакацілу, прысутных палкоўніка Плюсінга і капітана Шышко. Генэрала Юдзеніча павезьлі ў паліцэйскі ўчастак і далей — на вакзал, дзе пасадзілі ў вагон, прычэплены да таварнага цягніка, які адразу ж накіраваўся ў Юр'еў (Дэртт), у бок савецкай мяжы.

У вагоне ад Юдзеніча патрабавалі падпісаць чэк на 100 тысяч фунтаў стэрлінгаў. Але ўжо ў гэты час афіцэры, якія засталіся ў гатэлі, пасьпелі папярэдзіць пра тое, што здарылася, ангельскую і французскую ваенныя місіі і паслаць тэлеграмы ў Парыж Сазанаву, на адрас Расейскай дэлегацыі ў Францыі.

Дзякуючы ўзьнятай трывозе, эстонскі ўрад распарадзіўся вярнуць вагон з генэралам Юдзенічам на станцыю Тапс (Тапа) у Рэвелі, а ангельскія ўлады прапанавалі генэралу Юдзенічу і ягонай жонцы прытулак у будынку ангельскай ваеннай місіі, дзе яны і заставаліся да ад'езду з Эстоніі 24 лютага 1920 г.» (Рутыч Н. Белый фронт генэрала Юдзеніча: Біяграфіі чынов Северо-Западной арміи. М., 2002. С. 141—142).

²⁹⁵ **Тухачэўскі** Міхаіл Мікалаевіч (1893—1937) — савецкі вайсковы дзеяч, Маршал Савецкага Саюзу. У 1920 г. камандаваў войскамі Заходняга фронту пры наступленьні бальшавікоў на Варшаву.

²⁹⁶ **Антанта** (ад франц. *entente* — згода) — ваенна-палітычны блёк Вялікабрытаніі, Францыі і Расеі, які склаўся ў асноўным у 1904—1907 гг. Пасьля кастрычніка 1917 г. Расея выйшла з гэтага хаўрусу. Францыя і Вялікабрытанія пасьля гэтага актыўна падтрымлівалі маральна, матэрыяльна і нават мілітарна «белы рух» супраць бальшавікоў.

²⁹⁷ Маецца на ўвазе бітва пад францускім горадам Сэданам 1 верасня 1870 г. падчас франка-прускай вайны 1870—1871 гг. Перамогу здабылі прусакі, у палон патрапілі больш за 100 тысяч французў, у тым ліку імператар Францыі Напалеон III.

²⁹⁸ **Урангель** Пётар Мікалаевіч (1887—1928) — расейскі вайсковы і палітычны дзеяч, барон, генэрал-лейтэнант. З 27 сьнежня 1918 г. камандуючы Добраахвотніцкай арміяй, з 10 студзеня 1919 г. камандуючы Каўкаскай добраахвотніцкай арміяй. У 1920 г. стварыў урад Поўдня Расеі і т. зв. Рускую армію. Пасьля паразы Рускай арміі выехаў у эміграцыю.

²⁹⁹ Замірэньне паміж палякамі і бальшавікамі было заключана не 20, а 12 кастрычніка 1920 г.

³⁰⁰ **Аляксюк** Павал (1892 — пасьля 1931) — беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1915 г. быў адным з заснавальнікаў Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны ў Вільні і яго паўнамоцным прадстаўніком на Гарадзеншчыне. Удзельнік I Усебеларускага зьезду. У 1918—1919 гг. кіраваў Гарадзенскім БНК, у 1919—1920 гг. — Беларускай вайскавай камісіяй. Са жніўня 1920 г. старшыня Беларускага палітычнага камітэту ў Варшаве, узначаліў створаны С. Булак-Балаховічам «беларускі ўрад» у Мазыры. У 1921 г. стварыў арганізацыю «Беларуская краёвая сувязь», якая прапагандавала саюз з Польшчай і насуперак пастанове Віленскага БНК удзельнічала ў выбарах у Віленскі сойм. Удзельнічаў у беларускай нацыянальна-палітычнай нарадзе ў Празе ў верасні 1921 г. У 1920-я гг. працаваў адвакатам у Наваградку. Быў намесьнікам старшыні і старшынём Наваградзкай павятовай управы ТБШ. Абіраўся ў Наваградзкі павятовы сойм. Згодна зь беларускай прэсай, у 1931 г. падпаліў сваю маёмасьць у На-

ваградку, якую напярэдадні застрахаваў на 100 тысяч злотых, за што патрапіў у турму. Далейшы лёс невядомы.

³⁰¹ На Беларускай нацыянальна-палітычнай канфэрэнцыі ў Празе 28 верасня 1921 г. была прынятая наступная «Рэзалюцыя аб чыннасці Балаховіча» (захаваны правапіс арыгіналу):

«Беларуская Нацыянальна-Палітычная Нарада ў Празе, абмеркаваўшы выступленне Балаховіча пад нацыянальным беларускім штандарам, пастанаўляе, што:

1. Балаховіч ня мае ніякага падтрыманьня з боку беларускіх нацыянальных і палітычных арганізацый;

2. Зьвязаўшы сваё імя зь беларускім асвабодзільным рухам, ён дагэтуль не ачысьціў сябе ад пазорачых беларускае імя абвінавчваньняў у жыдоўскіх пагромах і грабежствах;

3. Ён самавольна абвясціў сябе галоўнакамандуючым беларускіх вайсковых сіл і

4. Дазволіў сабе выдаваць акты дзяржаўнага значэньня.

Дзеля гэтага Беларуская Нацыянальна-Палітычная Нарада ў Празе лічыць Балаховіча да таго часу, пакуль ён не апраўдае сябе перад беларускім грамадзянствам, узурпатарам і авантурнікам.

Прага-Чэская, 28-га верасня 1921 г.»

(Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 1221).

Незадавальненьне ж беларускіх нацыянальных дзеячоў выклікалі падобныя «дэкрэты», выдаваныя Балаховічам:

«Згодна з выказанай воляй усіх паўстанцкіх групаў на тэрыторыі Беларусі аб'яўляю:

1) Усе паўстанцкія групы, якія знаходзяцца на тэрыторыі Беларусі, а таксама і рэгулярныя войскі знаходзяцца пад маім непасрэдным камандаваньнем.

2) З усіх урадаў, якія мянуюць сябе Беларускімі ўрадамі, будзе прызнаны той, які абаніраецца на беларускае сялянства, разам зь ім працуе за незалежнасьць і разам з народамі падзяляе ягоную цяжкую долю.

3) Тыя, хто лічыць сябе Беларускімі ўрадамі, аднак, на справе, зьяўляецца толькі ўрадамі на паперы, разьяжджае за мяжой, ня мае нічога агульнага зь беларускімі народамі, тармозіць справу вызваленьня бацькаўшчыны з-пад бальшавіцкага іга, аб'яўляюцца ворагамі беларускага народу.

4) *Усе, каму дарагая бацькаўшчына, заклікаюцца да працы пад маім кіраўніцтвам.*

Бацька Булак-Балаховіч»

(Тамсама. С. 1016).

³⁰² Маецца на ўвазе **Расейскі палітычны камітэт** (РПК), які існаваў у Польшчы ў 1920 г. Яго кіраўнікамі былі Барыс Савінкаў, Дзьмітры Філосафаў, Зінаіда Гіпіўс і інш. Ставіў сабе за адну з мэтаў стварэньне на тэрыторыі Польшчы расейскіх узброеных фармаваньняў. У снежні 1920 г. быў ліквідаваны «з прычыны зьмены палітычных стасункаў і інтэрнаваньня на польскай тэрыторыі расейскіх армій, якія змагаліся з бальшавікамі». Замест ліквідаванага РПК быў створаны Расейскі эвакуацыйны камітэт.

³⁰³ **Адамовіч Вячаслаў (Дзяргач Язэп)** (1890—?) — беларускі грамадзка-палітычны і вайсковы дзеяч. З 1912 г. карэспандэнт «Нашай Нівы». У час польска-савецкай вайны сябра БВК, кіраўнік адкрытых 5 студзеня 1920 г. у Менску курсаў вэрбавачных агентаў БВК. Адзін са стваральнікаў сялянскай паўстанцкай арганізацыі «Зялёны Дуб» і начальнік штабу яго партызанскіх аддзелаў. Адзін з кіраўнікоў Беларускага палітычнага камітэту. Уваходзіў у многія палянафільскія арганізацыі: Краёвую сувязь, Арганізацыю беларускіх беспартыйных актывістаў, Цэнтральны камітэт па беларускіх справах. Супрацоўнічаў з II аддзелам Генэральнага штабу ў якасьці інфарматара, сьвядома прадаваў яму непраўдзівую інфармацыю. Ёму была прыдуманая арганізацыя «Камітэт чыну», якая нібыта кіравала зь Менску антыпольскімі акцыямі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Першапачаткова выкрыты II аддзелам у 1923 г., паўторна — у 1925. У 1926 г. высланы за межы Польшчы, жыў у Гданьску. Трымаў шчыльныя кантакты зь мясцовай расейскай эміграцыяй. Працаваў псалёмшчыкам у праваслаўнай царкве. Далейшы лёс невядомы.

У дадзеным выпадку, аднак, мае месца звычайная блытаніна. Сябрам Беларускага палітычнага камітэту быў не Вячаслаў Адамовіч-Дзяргач, а ягоны бацька, таксама Вячаслаў **Адамовіч** (1864—1939) — беларускі палітычны й вайсковы дзеяч, выдавец, публіцыст. У 1907—1914 гг. выдаваў у Коўне газэту «Северо-западный телеграф». З 1917 г. удзельнічаў у беларускім ваенным руху. У 1919—1920 гг. быў сябром Беларускай вайскавай камісіі, браў удзел у стварэньні арганізацыі «Зя-

лёны Дуб». У 1920-я гг. браў удзел у дзейнасьці беларускіх палянафільскіх арганізацый.

³⁰⁴ **Сянькевіч** Язэп — адзін зь лідэраў Беларускага палітычнага камітэту, займаў у ім пасаду міністра ўнутраных спраў і фінансаў.

³⁰⁵ **Перамыкін** (Пярмікін) Барыс Сяргеевіч (1890—1971) — расейскі вайсковец, генэрал-маёр. Удзельнік «белых» вайсковых фармаваньняў на тэрыторыі Ўкраіны. У 1920 г. на тэрыторыі Польшчы разам з Б. Савінкавым арганізаваў т. зв. Расейскую народную армію. Пасьля заканчэньня ваенных дзеяньняў жыў у Францыі, працаваў на заводзе, у палітыцы ня ўдзельнічаў. Падчас Другой сусьветнай вайны служыў у 1-й дывізіі арміі Ўласава. Пасьля вайны жыў у Аўстрыі.

³⁰⁶ **Махроў** Пётар Сямёнавіч (1876—1964) — расейскі вайсковы дзеяч, генэрал-лейтэнант. У 1918—1920 гг. служыў у розных арміях «белых» на поўдні Расеі. З сакавіка 1920 г. начальнік штабу Ўзброеных сіл поўдню Расеі (ВСЮР), у 1920—1924 гг. вайсковы прадстаўнік Галоўкаму ВСЮР у Польшчы.

³⁰⁷ **Духонін** Мікалай Мікалаевіч (1876—1917) — расейскі вайсковы дзеяч, генэрал-лейтэнант. Зь верасьня 1917 г. начальнік штабу вярхоўнага галоўнакамандуючага расейскага войска, у лістападзе в. а. галоўнакамандуючага. Пасьля заняцця Стаўкі галоўнакамандуючага ў Магілёве рэвалюцыйнымі войскамі забіты салдатамі.

³⁰⁸ **Гініўс** Зінаіда Мікалаеўна (1869—1945) — расейская пісьменьніца, ідэалаг сымбалізму. З 1920 г. у эміграцыі, жыла ў Польшчы. Была перакананай праціўніцай бальшавікоў.

³⁰⁹ **Філосафаў** Дзьмітры Ўладзімеравіч (1872—1940) — расейскі пісьменьнік, які пасля рэвалюцыі эміграваў у Нямецчыну, а адтуль перабраўся ў Польшчу. У 1921—1932 гг. рэдактар савінкаўскай газэты «Свобода» («За свабоду»), сябра праўленьня Расейскага палітычнага камітэту і Расейскага эвакуацыйнага камітэту. Прадстаўнік ЦК Народнага саюзу абароны бацькаўшчыны і свабоды ў Польшчы.

³¹⁰ **Лойд-Джордж** (Lloyd George) Дэвід (1863—1945) — ангельскі палітык, адзін зь лідэраў Лібэральнае партыі. У 1916—1922 гг. прэм'ер-міністар Вялікабрытаніі, да восені 1919 г. падтрымліваў інтэрвэнцыю супраць Савецкай Расеі, пасля выступаў за наладжваньне супрацоўніцтва з бальшавікамі.

³¹¹ **Чэрчыль** (Churchill) Ёінстан Леанард Спэнсэр (1874—1965) — ангельскі палітык, у 1919—1921 гг. вайсковы міністар, актыўна пад-

трымліваў «белы рух» у Расеі. У 1940—1945 і ў 1951—1955 гг. прэм’ер-міністар Вялікабрытаніі.

³¹² **Пантыйскі Пілат (Понты Пілат)** (Pontius Pilatus) — рымскі пракуратар Іўдэі ў 26—36 гг. н. э., які прысудзіў Ісуса Хрыста да распяцця на крыжы. Прыняўшы такое рашэнне, ён спаслаўся на волю народу і, каб прадэманстраваць уласную невінаватасць, згодна са старадаўнім юдэйскім звычаем памыў свае рукі.

³¹³ З рэзкім асуджэннем габрэйскіх пагромаў, якія рабілі балахоўскія атрады, выступіў сярод іншых урад БНР. У ліпені 1921 г. ён выпусціў у гэтай справе зварот «Да ўсіх партый і арганізацый беларускіх» наступнага зместу (захаваны правапіс арыгіналу):

«Цёмныя людзі і банды праступнікаў, хочучы, з аднэй стараны, апаганіць імя беларускае і скампрамітаваць Беларусь перад усім сьветам, з другой стараны, проста хочучы паграбіць чужое дабро, пачынаюць ганебную справу — пагромы жыдоў на Беларусі.

Беларускія народныя масы ў гэтых пазорных чынах учасьцьця не прымаюць, наадварот, змагаюцца з гэтым. Але паасобныя людзі, будучы ўведзенымі, дарогай нашоптаў усякіх прахадзімцаў, у заблуджэнне, могуць прымкнуць да пагромшчыкаў.

Урад Беларускай Народнай Рэспублікі кліча ўсе партыі і арганізацыі на Беларусі, а таксама ўсіх чэсных людзей дапамагчы народу беларускаму ў яго барадзьбе проціў гэтых пагромшчыкаў, каб ніводная кропля нявіннай крыві не была праліта на зямлі беларускай.

Арганізаўце лекцыі, мітынгі, рэфэраты, выдавайце адозвы і, наагул кажучы, высьвятляйце усякімі спосабамі ганебнасць і непатрэбнасць пагромаў і гвалтаў над нявінным і братнім нам народам жыдоўскім.

Памятуйце, што калі вам удасца выратаваць хоць аднаго чалавека ад страшнай сьмерці, то і гэта будзе ўжо вялікая заслуга»

(Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 2. Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. С. 1150—1151).

³¹⁴ **Жалігоўскі (Żeligowski)** Люцыян (1865—1947) — польскі палітычны і вайсковы дзеяч, генэрал. Браў удзел у польска-савецкай вайне, у 1920 г. камандзір 1-й Літоўска-Беларускай дывізіі, якая 9 кастрычніка 1920 г. захапіла Вільню і Віленскі край. Да снежня 1921 г. зьяўляўся вярхоўным правіцелем Сярэдняй Літвы.

³¹⁵ **Галер** (Haler) Юзэф Уладзіслаў (1873—1960) — польскі генэрал, падчас Першай сусветнай вайны камэндант польскага Ёсходняга Легіёну.

³¹⁶ **Махно** Нэстар Васілевіч (1889—1934) — украінскі палітычны дзеяч, адзін з кіраўнікоў анарха-сялянскага паўстанцкага руху ва Ёкраіне ў 1918—1921 гг.

³¹⁷ **Тарас Бульба** — пэрсанаж аднайменнага апавядання расейскага пісьменьніка Мікалая Гоголя (1809—1852), запароскі казак.

³¹⁸ Маецца на ўвазе атрыманы Булак-Балаховічам канцэсіі на правядзеньне лясных работаў у Белавескай пушчы для былых жаўнераў свайго войска. Трэба адзначыць, што беларускія нацыянальныя дзеячы зь Вільні паставіліся да гэтага факту выразна няўхвальна. У газэце «Беларускі зван» (рэдактар Францішак Аляхновіч) пісалася, напрыклад (захованы правапіс арыгіналу): *«Вядомы сваёй благой славай “генарал” Булак-Балаховіч, які з бандай “зялянадубцаў” езьдзіць цяпер на Беларусі і пагрозамі стараецца запужаць народ, каб не выбіраў у Сойм беларусаў, — на кожным кроку заяўляе аб сваёй “любві” да Бацькаўшчыны, ці, лепш, “отчества”, бо ж гэты панскі найміт не гаворыць інакш, як на маскоўску ці на польску! А якая гэная “любвоў” яго — гэта паказваюць ягоныя ўчынкi.*

Аказалася, што за верную службу паляком “Бацька” дастаў падрад ад ураду на выруб 12.000 дзесяцін лесу ў Белавескай пушчы. У яго працуюць пры гэтай нягоднай рабоце каля 2.000 ягоных салдатаў, 120 парных падвод, 10 грузавых аўтамабіляў ды звыш 10 вярстоў вузкакалейкі. Дзеля выпאўнення падраду гэты пагромшчык жьсдоў разам стаўся такім жа жьсдоўскім “Бацькам”, як і нашым: ён зрабіў хаўрус з жьсдоўскімі спекулянтамі (Рэзьніком і др.), якія не саромяцца дзеля грошы ціснуць ягоную руку, запэцканую крывёй жьсдоўскага народу.

Памятайце, Беларусы, хто рабуе наш край!» («Бацька» Балаховіч рабуе наш Край! // Беларускі зван. 1922. № 24 (49). 7 кастрычніка. С. 3).

³¹⁹ На пачатку 1920-х гг. Балаховіч не цураўся і палітычнай працы. Так, у другой палове 1922 г. ён актыўна ўдзельнічаў у выбарчай кампаніі ў польскі сойм на баку праўрадавага Дзяржаўнага аб’яднаньня на крэсах (выбарчы № 22). Гэтае аб’яднаньне стваралася сярод іншага дзеля супрацьдзеяньня агітацыі Блёку нацыянальных меншасцяў

Польскай Рэспублікі, на карысьць якога працавала пераважная большасьць іншых беларускіх дзеячоў. Як палітычны канкурэнт, Балаховіч востра крытыкаваўся на старонках тагачаснай беларускай прэсы. Незадоўга перад галасаваньнем ягонаю асобе быў прысьвечаны адмысловы разьдзел у матэрыяле пад характэрнай назвай «Здраднікі Бацькаўшчыны». Пра Балаховіча пісалася (захаваны правапіс арыгіналу): *«Генарал Балаховіч — пагромичык і бандыта. Сваімі рукамі разстрэліваў бязвінных людзей, аддаваў на зьдзек сваёй бандзе кабет, якія малілі аб зьмілаваньні для дзяцей і мужоў, устраіваў жыдоўскія пагромы. Прыкрываючыся беларускім імянем, за панскія грошы праліваў кроў, адваёвываючы ў бальшавікоў панскія маёнткі. Цяпер Балаховіч прадаўся “крэсовым” панам і разам з бандай “зялёна-дубцаў” агітуе за панскі сьпісак № 22. За яго шкодную працу для беларускага сялянства, за здраду для Беларусі паны Балаховічу добра плацяць багацьцем нашага краю. Цяпер самазванны “бацька” дастаў падрад ад ураду на выруб 12 тысячаў дзесяцін Белавескай пушчы»* (Здраднікі Бацькаўшчыны // Беларускі звон. 1922. № 29 (54). 27 кастрычніка. С. 3).

³²⁰ Так, дарадца па адміністрацыйных справах дэлегата польскага ўраду ў Вільні дакладваў 19 ліпеня 1922 г. свайму шэфу: *«Палітычная паліцыя ведае, што ў Вільні на Антокалі ў доме пана Яна Саліманага ўжо доўгі час жыве б. генэрал Булак-Балаховіч з братам, якія нібыта займаюцца трыманьнем лазьні. А ў сапраўднасьці ствараюць у Вільні экспазытуру Савінкава, які жыве ў Варшаве і зь якім яны знаходзяцца ў пастаянным кантакце. Сувязь жа з Савінкавым Булак-Балаховіч утрымлівае з дапамогай некалькіх расейцаў, прозьвішчы якіх вядомыя палітычнай паліцыі і якія пастаянна курсуюць паміж Варшавай і Вільняй. <... >*

Вядомы на тэрыторыі Сярэдняй Літвы беларускі дзеяч пан Аляксюк знаходзіцца ў цесным кантакце з Булак-Балаховічам, зь якім супольна арганізуе ўзброеныя банды, скіроўваючы іх за памежны польска-расейскі кардон з мэтай выкліканьня на тэрыторыі Меншчыны руху пад лэзунгам змаганьня з савецкім ладам у Расеі. У апошні час гэтыя банды зрабілі пагром габрэяў у адной памежнай мясцовасьці, падчас якога было забіта больш за 10 габрэяў, а некалькі дзясяткаў параненыя.

Палітычная паліцыя сканстатавала, што Булак-Балаховіч паразумеўся з былым камандзірам 23 палка ўланаў панам Дамброўскім і пры ягонай дапамозе сканцэнтраваў у Вільні 70 казакоў і 11 афіцэраў, якіх таксама ўзнамерыўся выслаць за польска-расейскую мяжу, але ў выніку ўмяшаньня палітычнай паліцыі гэтыя казакі і афіцэры былі арыштаваныя і інтэрнаваныя» (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA). F. 22. Ap. 1. V. 72. L. 17).

Падобная дзейнасьць Балаховіча не віталася ўладамі Сярэдняй Літвы (фактычна Польшчы), бо магла выклікаць непатрэбнае ўскладненьне адносінаў з Савецкай Расеяй, зь якой толькі нядаўна быў заключаны мір. Таму віленская палітычная паліцыя праводзіла акцыю супрацьдзейня. Паводле пляну правядзеньня акцыі прадугледжвалася «пасля правядзеньня арыштаў яго афіцэраў выклікаць самога генэрала Балаховіча ў бюро мясцовай палітычнай паліцыі і, пакінуўшы яму 10 дзён часу на вырашэньне сваіх спраў, рэкамандаваць выехаць за межы тэрыторыі Сярэдняй Літвы ў выбраным ім самім напрамку. Наколькі магчыма, паводзіць сябе ў дачыненні да яго ветліва — робячы магчымым і палягчаючы як мага хутчэйшы яго выезд. Паперы, карэспандэнцыю і фатакарткі — сканфіскаваць для магчымага далейшага ўжытку, а на зброю і амуніцыю наклацьці арышт. На ўвесь час знаходжаньня на тэрыторыі Сярэдняй Літвы аддаць яго пад адкрыты нагляд, адначасова вызначаючы аднаго функцыянера тутэйшай палітычнай паліцыі — з мэтай кантролю адкрытага нагляду і прадухіленьня магчымасьці яго подкупу. Па дарозе за генэралам Балаховічам мусіць назіраць адмысловы агент, а на месцы, дзе асядзе, ён мусіць быць перададзены пад нагляд дзяржаўнай паліцыі. Магчымы выезд Балаховіча ў Ковенскую Літву ці Савецкую Расею не павінен быць дапушчаны. Усіх яго афіцэраў, якія вядомыя мясцовай палітычнай паліцыі разам зь яе экспазытурамі, — арыштаваць у адзін дзень і ў адну гадзіну, правесцьці ў іх хатні і асабісты ператрус — зь яго ж вынікамі рабіць на аналёгіі з генэралам Балаховічам» (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (LCVA). F. 19. Ap. 1. V. 73. L. 24).

У выніку самому Булак-Балаховічу і ягоным найбліжэйшым паплечнікам было забаронена знаходзіцца на тэрыторыі Сярэдняй Літвы.

³²¹ Пра дапамогу Балаховіча былым удзельнікам свайго войска згадваў былы прыхільнік Барыса Савінкава палкоўнік Арлоў у сваіх паказаньнях у савецкай ЧК у красавіку 1922 г.: *«Балаховіч, на выгляд 35—38 гадоў, робіць уражаньне энэргічнага чалавека, і калі я яго трохі бліжэй пазнаў, гатовы быў прыйсьці са сваёй грашовай дапамогай насустрач кожнаму, хто выкажа яму сваё падпарадкаваньне. Афіцэраў былой ягонай арміі да яго прыходзіла вельмі шмат, і ўсіх ён задавальняў, галоўным чынам, савецкімі грашамі, якіх у яго было вельмі шмат. У той час за сто тысяч савецкіх грошай выдавалі ў варшаўскіх канторах 6000 польскіх марак. Большая частка ягоных афіцэраў, якія атрымалі ад Балаховіча грошы, у той жа дзень іх прапівалі і зноў заставаліся ні пры чым. Разам з тым павінен адзначыць, што ў студзені і, часткова, у лютым балахоўскія афіцэры беспрабуда пілі на тых грошы, якія засталіся ў іх пасля пагромаў, але, вядома, гэтых грошай у іх не хапала і на месяц, і ў рэшце рэшт яны жабравалі. Афіцэраў, якія зьяўляліся да яго неаднаразова, Балаховіч напросту выганяў, а пры мне быў нават выпадак, што Балаховіч высьцебаў нейкага свайго палкоўніка за тое, што той перайшоў на службу да Савінкава»* (Борис Савинков на Лубянке: Документы. М., 2001. С. 258).

Тым ня менш былыя ўдзельнікі балахоўскіх вайсковых фармаваньняў нават праз гады зьявталіся да Булак-Балаховіча па дапамогу, пры гэтым не заўсёды фінансавага пляну. Так, Мікалай Грыгаровіч, які называўся «былым сябрам Беларускага камітэту ў Варшаве і супрацоўнікам на фронце супраць бальшавікоў 1919 г.», пісаў у сваім лісьце да Балаховіча ад 26 кастрычніка 1927 г.: *«Гэтым ласкава прашу Пана Генэрала падтрымаць маю справу на выезд у Францыю з мэтай заканчэньня вышэйшай адукацыі. Думаю, што Пан Генэрал добра памятае 1918 і 1919 г., калі, змагаючыся з ворагам пад Вашым кіраўніцтвам і загадамі, я і ўсе іншыя жылі адной думкай з Панам Генэралам. Добра ведаю і памятаю, як Пан Генэрал аказваў, і неаднойчы, матэрыяльную дапамогу студэнтам-беларусам, і гэты водгук на наш заклік я памятаю і да сёньняшняга дня. Пан Генэрал добра памятае гістарычны прыезд маршала Фоша ў Польшчу, у якога і я быў прыняты як прадстаўнік беларускага народу. Я жыў і сёньня жыву адной думкай з Панам Генэралам. Мой выезд у Францыю разам з тою пра-*

цяю, якую паставіў сабе за мэту завяршыць, будзе карысным і для Пана Генэрала ў будучыні, можа нават і ў недалёкай. І з гэтай верай цяпер я зьвяртаюся да Вяльможнага Пана Генэрала аб падтрымцы маёй справы на выезд у Францыю з мэтай заканчэньня вышэйшай адукацыі. Я прыняты ў Вышэйшую школу гандлю і прамысловасьці ў Хансі. Яшчэ раз маю гонар прасіць аказаць дапамогу, не матэрыяльную, але падтрымку маёй справы — як мага хутчэй атрымаць візу для выезду ў Францыю» (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I. 303. 4. 2679. Podteczka 32). Пакуль ня выяўлена звестак, як адрэагаваў на гэтую просьбу Балаховіч, аднак 7 чэрвеня 1928 г. Гальяш Леўчык пісаў да нейкага Мікалая (падобна на тое, што менавіта да Грыгаровіча) ужо ў Францыю, атрымаўшы перад гэтым ліст адтуль, датаваны 18 лютым 1928 г. (Леўчык Г. Доля і хлеб. Мінск, 1981. С. 148—150).

³²² **Франко Баамондэ** (Franco Bahamonde) Франсыска (1892—1975) — гішпанскі вайсковец і палітык, з 1937 г. правадыр гішпанскай праванакцыяналістычнай арганізацыі «Гішпанская фалянга», з 1939 г. — Каўдыльё (кіраўнік дзяржавы) Гішпаніі.

³²³ **Якаўлеў** Міхаіл Ільіч (?—1941) — расейскі вайсковы і палітычны дзеяч, есаул. Камандаваў атрадам, які дзейнічаў на поўдні Расеі і на савецка-польскім фронце. У эміграцыі выдаваў у Вільні газэту «Новая Россия», адзін з арганізатараў замаху на пасла СССР у Польшчы Пятра Войкава ў 1927 г.

³²⁴ **Аўшвіц** (Auschwitz) — нямецкая назва вядомага гітлераўскага лягера сьмерці — Асьвенцыму.

³²⁵ **Кранштацкае паўстаньне** — паўстаньне маракоў Балтыйскага флэту супраць бальшавіцкіх уладаў, якое адбылося ў сакавіку 1921 г. у Кранштаце. Сярод патрабаваньняў паўстанцаў былі забесьпячэньне вольных перавыбараў Саветаў, свабода слова і друку для рабочых і сялян, свабода сходаў, прафсаюзаў і сялянскіх аб'яднаньняў, вызваленьне палітзьяволеных, рэалізацыя лёзунгу «Зямля — сялянам», дазвол саматужніцкай вытворчасці на аснове ўласнай працы. Празь 10 дзён, дзякуючы прымяненьню тактыкі расстрэлу тых, хто адступае, загараджальнымі атрадамі і сьцягваньню вялікай колькасці войскаў ураду ўдалося разьбіць кранштадцаў. Тым ня менш паўстаньне мела вялікае значэньне — пасля яго бальшавіцкія ўлады пайшлі на

адмену ваеннага камунізму і ўвядзеньне новай эканамічнай палітыкі (нэп).

³²⁶ «**Работніцкая апазыцыя**» — фракцыйная група ў РКП(б), якая ўзьнікла ў 1920—1922 гг. у ходзе прафсаюзнай дыскусіі. Лідэры — А. Г. Шляпнікаў, А. М. Калантай, С. П. Мядзьведзеў. Імі высоўваўся лёзунг, каб партыя і дзяржава займаліся палітыкай, а прафсаюзы — эканомікай. Прапаноўвалі перадаць усё кіраваньне гаспадаркай краіны «ўсерасейскаму зьезду вытворцаў», аб'яднаных у прафсаюзы, якія павінны былі выбраць цэнтральны кіраўнічы орган. Патрабавалі, каб усе органы кіраванья народнай гаспадаркай выбіраліся толькі адпаведнымі прафсаюзамі, пры гэтым вылучанья кандыдатуры не маглі быць адхіленыя партыйнымі і савецкімі органамі. XI зьезд РКП(б) у 1922 г. асудзіў дзейнасьць «Работніцкай апазыцыі», пасля чаго група ў хуткім часе перастала існаваць.

³²⁷ На самай справе тут ідзе гаворка пра **Шляпнікава** Аляксандра Гаўрылавіча (1885—1937) — савецкага партыйнага дзеяча. У 1917 г. быў сябрам першага Савету народных камісараў у якасьці народнага камісара працы. У 1920 г. быў старшынём ЦК Усерасейскага саюзу рабочых-мэталістаў. Адзін зь лідэраў «Работніцкай апазыцыі» ў РКП(б). Пасля яе ліквідацыі працаваў гандлёвым прадстаўніком СССР у Францыі, пасля — на гаспадарчай працы. Рэпрэсаваны.

³²⁸ **Бэркман** (Berkman) Аляксандар (1870—1936) — амэрыканскі анархіст, паходзіў зь Вільні. Адзін з найбольш выбітных дзеячоў міжнароднага анархісцкага руху за ўсю яго гісторыю. Эміграваў у Амэрыку ў 1888 г., у 1892—1906 гг. быў зьняволены за забойства падчас рабочай забастоўкі кіраўніка буйнога прамысловага канцэрну ў Пітсбургу. У гады Першай сусьветнай вайны займаўся антымільтарысцкай прапагандай, за што высланы з ЗША. Адправіўся ў Савецкую Расею, дзе заставаўся да 1921 г. Быў замежным назіральнікам пры Рэваенсавеце і Культасьветадзеле Ўкраінскай рэвалюцыйнай паўстанцкай арміі (махноўцаў). Меў непасрэдня адносіны да Кранштацкага паўстанья. З 1925 г. жыў у Францыі. Скончыў жыцьцё самагубствам.

³²⁹ **Камбедаўцы** — сябры камбедаў (камітэтаў беднаты), створаных дэкрэтам СНК Савецкай Расеі ад 6 жніўня 1918 г. Зьяўляліся апорнымі пунктамі савецкай улады на вёсцы. Іх мэтай было супраць-

стаянне сельсаветаў, у якіх бальшавікі тады ня мелі большасці. Скасаваныя ў 1919 г., пасля набыцця бальшавікамі перавагі ў сельсаветах, паўторна ўведзены падчас калектывізацыі вёскі.

³³⁰ **Керанскі** Аляксандар Фёдаравіч (1881—1970) — расейскі палітычны дзеяч. У ліпені — кастрычніку 1917 г. міністар-старшыня Часовага ўраду Расеі.

³³¹ **Кадэты** — сябры Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі (Партыі Народнае Свабоды), якая дзейнічала ў Расеі ў 1905—1917 гг. Выступалі за канстытуцыйна-парлямэнцкую манархію, дэмакратычныя свабоды, прымусовае пазбаўленне памешчыкаў зямлі за выкуп, заканадаўчае вырашэнне «рабочага пытання».

³³² **Юрчанка** Аляксандар Лявонцьевіч (1892—1919) — бальшавіцкі дзеяч, сын селяніна-бедняка з вёскі Скверата Амсьціслаўскага павету. З 1910 г. працаваў рабочым на Марыюпальскім мэтэалюргічным заводзе, з 1913 г. прызваны ў царскую армію. У Першую сусветную вайну ваяваў на тэрыторыі Беларусі, у Карпатах, удзельнічаў у Брусілаўскім прарыве. Вёў бальшавіцкую агітацыю сярод жаўнераў, за што ў 1917 г. прыгавораны да расстрэлу. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі стаў старшынём палкавога камітэту і сябрам фракцыі бальшавікоў 5-й Арміі. Удзельнік штурму Зімяга палацу. Вясной 1918 г. вярнуўся ў родныя мясціны, прызначаны ваенным камісарам па харчаванні, а ў ліпені 1919 г. абраны старшынём выканкаму Амсьціслаўскага павятовага савету. На павятовай канфэрэнцыі камуністаў абраны старшынём павятовага камітэту партыі. Загінуў 2 жніўня 1919 г. пры правядзенні апэрацыі супраць «зялёных».

³³³ Бальшавіцкія дзеячы інтэрпрэтавалі падобныя падзеі зусім паіншаму. Так, былы старшыня Амсьціслаўскага павету І. П. Боднеў сьцьвярджаў у сваіх пазнейшых успамінах, што *«эсэра-меншавіцкія групы... збіралі вакол сябе дзэзэртаў і невядомых, якія бадзляліся на павеце з рэштай войскаў замежных салдатаў. Былі выпадкі, калі ім удавалася ў Амсьціславе збіраць кулакоў, якія патрабавалі вызваліць зь месцаў зьяявольнення бандытаў, дзэзэртаў, кулакоў-цвёрдазданьнікаў»* (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 108).

³³⁴ Абставіны сьмерці Юрчанкі ў інтэрпрэтацыі былога работніка Амсьціслаўскай павятовай надзвычайнай камісіі па барацьбе з контр-

рэвалюцыяй, спэкуляцыяй і сабатажам А. Д. Каласкова былі наступныя: «У пачатку лета 1919 г. у Шамаўскай воласьці ў межах Цёмнага Лесу пачала дзейнічаць добра ўзброеная банда колькасцью каля 30 чалавек, арганізаваная белагвардзейскім афіцэрам. Гэтая банда разграміла Копцеўскі сельсавет, разагнала камуну, якая складалася зь беднякоў і парабкаў маёнтку Копцеўка...

На ліквідацыю гэтай банды выступіў атрад, сфармаваны з чырвонаармейцаў вартавой роты і кулямётчыкаў атраду павятовай ЧК пад камандаваньнем павятовага вайсковага камісара Галамызава І. Т. і старшыні павятовага выканкаму Юрчанкі А. Л. З надыходам ночы атрад пад камандаваньнем Юрчанкі прыбыў у Цёмны Лес і выявіў там бандыцкі лягер. Атрад раней часу адкрыў бязладны агонь са стрэльбаў. Бандыты схаваліся ў лесе, згубіўшы толькі аднаго чалавека забітым.

Збраўшы ў лягеры маёмасьць бандытаў, Юрчанка вывеў атрад на дарогу. Пачало сьвітаць. На шляху руху атраду бандыты зрабілі засаду. Атрад ішоў безь перасьцярогі. Як толькі бандыты адкрылі агонь, ён у паніцы разьбежся, пакінуўшы забітага старшыню ПВК тав. Юрчанку і трох чырвонаармейцаў. Бандыты захапілі наш станковы кулямёт, чатыры кані, два вазы, іншую маёмасьць і пайшлі ў Цёмны Лес...

Адкрытага бою бандыты не прымалі, дзейнічалі групамі 5—6 чалавек. Кіраўнік банды з найбольш адданай яму часткай бандытаў перайшлі ў Польшчу. Рэшткі банды, 12 чалавек, былі зьнішчаныя пад час іх перасьледу» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 112).

³³⁵ **Індывідуальны сельскагаспадарчы падатак** («цввёрдае заданьне») — падатак, які накладаўся на «кулакоў» і аднаасобнікаў. Ня быў фіксаваны, таму пасьля поўнага выкананьня пераглядаўся і прызначаўся ў большым памеры. Немагчымасьць выкананьня індывідуальнага падатку змушала самых упартых гаспадароў запісвацца ў калгасы — альтэрнатывай гэтаму былі толькі раскулачваньне і высылка.

³³⁶ **«Дваццаціпяцітысячнікамі»** называлі фабрычных рабочых зь ліку сяброў партыі ці камсамолу, якія згодна з рашэньнем лістападаўскага пленуму ЦК ВКП(б) у пачатку 1930 г. былі накіраваныя ў вёскі з мэтай правядзеньня калектывізацыі і раскулачваньня.

³³⁷ **Кіраў** (сапр. **Кострыкаў**) Сяргей Міронавіч (1886—1934) — савецкі партыйны дзеяч, у 1926—1934 г. Першы сакратар Ленінградзкага абкаму і гаркаму ВКП(б). Ад ягонага забойства 1 сьнежня 1934 г. фактычна распачаўся час «вялікага тэрору» ў СССР.

³³⁸ **«Головокружение от успехов»** — артыкул Сталіна, які зьявіўся ў галоўнай бальшавіцкай газэце «Правда» 2 сакавіка 1930 г. У ім Сталін раскрытыкаваў сілавыя мэтады стварэньня калгасаў і заклікаў да прытрымліваньня прынцыпу добраахвотнасьці. Публікацыю артыкулу толькі што калектывізаваныя сяляне ўспрынялі як сыгнал да масавага выхаду з калгасаў.

³³⁹ **ЧОН** (Части особого назначения) — вайскова-партыйныя атрады, якія ствараліся пры заводзкіх партыячэйках, райкамах, гаркамах, павяткамах і губкамах партыі на падставе пастановы ЦК РКП(б) ад 17 красавіка 1919 г. для «аказаньня дапамогі органам Савецкай улады ў барацьбе з контррэвалюцыяй», нясення вартавой службы каля асабліва важных аб'ектаў і г. д. Але згадка пра дзейнасьць чонаўскіх атрадаў у 1930 г. — відавочная памылка Аўтара, бо ЧОН былі расфармаваныя ў БССР яшчэ ў 1924 г.

³⁴⁰ **Сэн-Сір** (Saint-Cyr) Ларан (1764—1830) — францускі маршал, у 1812 г. падчас паходу на Расею камандаваў корпусам.

³⁴¹ **«Торгсин»** (Торговля с иностранцами) — сетка адмысловых гандлёвых прадпрыемстваў у СССР у 1931—1936 гг., у якіх за валюту, золата і каштоўнасьці пакупнік мог набываць адсутныя ў звычайных крамах тавары. У гэтыя крамы дапускаліся ня толькі іншаземцы, але і савецкія грамадзяне з мэтай выцягнуць у іх каштоўнасьці за бэсцань. Любыя ювэлірныя рэчы прымаліся ў «Торгсине» на вазе, без уліку іх рэальнага кошту.

³⁴² **Студзёнка** — вёска ў Барысаўскім раёне на Бярэзіне, дзе ў 1812 г. падчас пераправы загінулі ад марозу 50 тысяч жаўнераў францускае арміі, якія адступалі ад Масквы.

³⁴³ **Чычагаў** Павал Васільевіч (1765—1849) — расейскі адмірал, у 1812 г. камандаваў арміяй, якая перасьледала Напалеона.

³⁴⁴ Маецца на ўвазе, відаць, **Паўлоўскі** Іван Мікалаевіч, сябра партыі эсэраў, ураджэнец Тумілавіцкае воласьці, які ў 1917 г. быў старшынём Барысаўскае земскае ўправы.

³⁴⁵ Маецца на ўвазе ўдзел Сталіна да рэвалюцыі ў бальшавіцкіх баявых атрадах, якія займаліся т. зв. «экспрапрыяцыямі» дзеля здабыцця сродкаў на рэвалюцыйную працу.

³⁴⁶ **Буры** — народ у Паўднёвай Афрыцы, нашчадкі колішніх галандзкіх перасяленцаў. У XIX ст. пастаянна ваявалі з ангельскімі каланізатарамі, што ў рэшце рэшт скончылася вялікай англа-бурскай вайной 1899—1902 гг.

³⁴⁷ **Барух** (Boruch) Бэрнард Манэс (1870—1965) — амэрыканскі палітычны і дзяржаўны дзеяч. Быў эканамічным дарадцам прэзідэнта ЗША Ф. Д. Рузвэльта. У 1946 г. прызначаны прадстаўніком ЗША ў камісіі ААН па атамнай энэргіі. У 1947 г., выступаючы ў Сэнаце штату Паўднёвая Караліна, першым у сусьветнай практыцы ўжыў тэрмін «халодная вайна».

³⁴⁸ **Дызрэлі** (Disraeli) Бэнджамін (1804—1881) — ангельскі палітык, прэм'ер-міністар Вялікабрытаніі ў 1868 і 1874—1880 гг., лідэр Кансэрватыўнай партыі.

³⁴⁹ **Фукс** (Fuchs) Кляўс (1911—1988) — нямецкі фізык. Падчас Другой сусьветнай вайны, знаходзячыся ў эміграцыі ў Вялікабрытаніі, уваходзіў у групу навукоўцаў, якія распрацоўвалі атамную бомбу. У 1941 г. звязаны з савецкай выведкай і выказаў гатоўнасьць перадаваць ім інфармацыю пра ход сакрэтных работаў. Зь сярэдзіны 1944 г. да студзеня 1945 г. працаваў у патаемным атамным цэнтры ў Лос-Аламасе (ЗША), працягваў супрацоўнічаць з саветамі. Выкрыты ў 1949 г., 1 сакавіка 1950 г. прыгавораны да 14 гадоў зьнявольеньня. У 1954 г. датэрмінова вызвалены, жыве ва Ўсходняй Нямеччыне.

³⁵⁰ **Розэнбэрг** (Rosenberg) Джуліўс (1918—1953) і Этэль (1916—1953) — амэрыканскія сужонцы, абвінавачаныя ў шпіянажы на карысьць СССР. У першую чаргу ім закідалася перадача Савецкаму Саюзу амэрыканскіх вайсковых таямніцаў. Былі пакараныя сьмерцю, хоць усе нешматлікія ўлікі супраць іх былі толькі ўскоснымі. На сёньняшні дзень даказана, што Джуліўс Розэнбэрг быў савецкім шпіёнам, але яго віна ў канкрэтных абвінавачваньнях па-ранейшаму пад пытаньнем. Няма і новых доказаў віны Этэлі.

³⁵¹ **Балаголы** — габрэйскія рамізьнікі.

³⁵² **Керзан** (Curzon) Джордж Натаніэл (1859—1925) — ангельскі палітык, міністар замежных справаў Вялікабрытаніі ў 1919—1924 гг.

³⁵³ Тут Віцьбіч мае на ўвазе самога сябе.

³⁵⁴ **Стэйтэн-Айлэнд** — адна з выспаў, на якой месціцца горад Нью-Ёрк, агульная яго плошча — 151,5 км².

³⁵⁵ **Шапэн** (Chopin) Фрыдэрык (1810—1849) — польскі кампазытар і піяніст.

³⁵⁶ Дз. М. Хромчанка ў кнізе «Памяць» Крупскага раёну піша наступнае: «У канцы 1919 — пачатку 1920 г. у Красналуцкай, Халопеніцкай і Валасевіцкай воласьцях існавала банда Семенюка колькасьцю да 130 чалавек. Для барацьбы зь імі, акрамя ўмацаваньня павятовых надзвычайных камісіяў у воласьцях пагранічнай паласы, былі створаны асобныя раённыя аддзелы і атрады міліцыі. Камандаваньне войскамі ўнутранай службы Заходняй акругі выдзеліла з 50-й брыгады атрад і накіравала яго ў Барысаўскі навет, атрад з 352-й брыгады — у Сеньненскі. Дапамогу аказвалі і вайсковыя часьці. Калі, напрыклад, у сьнежні 1919 г. абвастрылася абстаноўка ў Халопеніцкай воласьці, туды выступілі падразьдзяленьні 17-й стралковай дывізіі.

Зь ліку партыйнага і савецкага актыву ствараліся атрады самаабароны. Для барацьбы з бандытамі прыцягвалася мясцовае насельніцтва. Так, у Халопеніцкай воласьці для прадухіленьня бандыцкіх налётаў сяляне ў начны час выстаўлялі на вёсках варту. Пры Халопеніцкім выканкаме быў арганізаваны і дзейнічаў конны атрад добраахвотнікаў, створаны зь мясцовых жыхароў. Барацьба працягвалася да сярэдзіны 1920-х гадоў. Для барацьбы з бандытызмам на тэрыторыі Барысаўскай акругі, куды ўваходзіла і тэрыторыя сучаснага раёну, зь ліку партыйнага і савецкага актыву быў сфармаваны полк. Кіравала ім камісія па баявым яднаньні камунараў, створаная пры акружкаме партыі. Такія камісіі, дарэчы, былі створаныя і пры іншых акружкамах і губкамах рэспублікі. На месцах фармаваліся роты, на Крупшчыне, напрыклад, дзейнічалі 8-я і 9-я роты 3-га батальёну. Роты дзяліліся на ўзводы, у кожным па 50—60 чалавек. гэтыя меры садзейнічалі паступовай нармалізацыі абстаноўкі ў раёнах і ў цэлым па рэспубліцы» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Крупскага р-на. Мінск, 1999. С. 111—112).

³⁵⁷ **Арджанікідзэ** Грыгоры Канстанцінавіч (Сярг) (1886—1937) — савецкі партыйны і гаспадарчы дзеяч, актывіст, удзельнік Кастрычніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны.

³⁵⁸ **Моцарт** (Mozart) Вольфганг Амадэй (1756—1791) — аўстрыйскі кампазытар.

³⁵⁹ У выданьні «Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939» прыводзяцца наступныя біяграфічныя звесткі пра гэтага партызана: *«Моніч Ягор Адамавіч (1892—1924) — ураджэнец вёскі Вялікія Жаберычы Лошніцкай воласьці Барысаўскага павету Менскай губэрні, настаўнік, эсэр, былы прапаршчык, кіраўнік банды “палітычнай афарбоўкі” (савінкаўскай), арганізаванай у Польшчы ў 1921 г. Банда (колькасцью да 26 чалавек) апэравала пад выглядам атраду Аршанскае міліцыі ў раёне Барысаўскага, Лепельскага і Аршанскага паветаў Менскай губэрні. На ўзбраенні былі вінтоўкі, рэвальвэры, бомбы. На працягу трох гадоў з раньняй вясны да позьняй восені банда рабіла буйныя тэрарыстычныя акты (налёты на чыгуначныя станцыі, заводы, валвыканкамы), забойствы камуністаў і савецкіх працаўнікоў, рабавала і пускала пад адхон цяжкікі. Падчас аднаго такога нападу на цяжнік, які ішоў зь Менску, бандай былі абрабаваныя ўсе пасажыры, уключаючы сяброў італьянскай і ангельскай дыпляматычных місіяў, якія кіраваліся ў Маскву. Банда лічылася няўлоўнай, ад перасьледу сыходзіла бяз стратаў, а на зімоўку вярталася ў Польшчу. На яе ліквідацыю былі кінутыя спэцатрады ПП ОГПУ па Заходнім краі. Кантроль за апэрацыяй па ліквідацыі банды Моніча ўскладаўся на начальніка Асобай групы ОГПУ па барацьбе з бандытызмам Ф. Я. Мартынава. Як выключэньне, канкрэтныя тэрміны правядзеньня гэтай апэрацыі не прызначаліся. У ноч з 22 на 23 траўня ў перастрэлцы з атрадамі ЧОНу Моніч быў забіты. Банда была ліквідаваная толькі ў снежні 1924 г.»* (Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В 4 т. Т. 2. 1923—1929 гг. М., 2000. С. 1098).

³⁶⁰ **Малік** Якаў Аляксандравіч (1906—1980) — савецкі дыплямат, намесьнік міністра замежных справаў СССР у 1946—1952 і 1960—1976 гг. і пастаянны прадстаўнік СССР у Радзе Бясьпекі ААН у 1948—1952 і 1968—1976 гг.

³⁶¹ **Грамыка** Андрэй Андрэвіч (1909—1989) — савецкі палітык і дыплямат, у 1957—1985 гг. міністар замежных справаў СССР. Паходзіў зь Веткаўскага раёну Беларусі.

³⁶² Перад гэтым, у верасні 1923 г., Віцебскае ГПУ паведамляла ў Інфармацыйны аддзел гэтае ўстанова ў Маскве: *«маюцца звесткі,*

што зь Беларусі перайшла банда паручніка Моніча ў складзе 15 чал., якая сябе пакуль ні ў чым не выяўляе». А празь месяц у чарговай зводцы пісалася, што «ў частцы Аршанскага павету, што прымыкае да Менскай губэрні, апэруе банда Моніча, якой ноччу з 10 на 11 кастрычніка зроблена крушэньне хуткага цягніка, які ішоў зь Менску ў Маскву. Абрабаваныя пасажыры, людзкіх ахвяраў не было. Для барацьбы з гэтай бандай выбыў атрад у 35 чалавек на чале з начальнікам павятовай міліцыі» (Пушкін І. А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20—30-я гады ХХ ст.): дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. С. 101).

³⁶³ **Шашалевіч** Васіль (1897—1941) — беларускі пісьменьнік і драматург, аўтар аповяданьняў і драматычных п'есаў.

³⁶⁴ **Зэвін** Якаў Давыдавіч (1888—1918) — расейскі рэвалюцыянер, змагаўся за ўсталяваньне савецкай улады ў Азэрбайджане. У красавіку — ліпені 1918 г. быў камісарам працы ў Бакінскім СНК. Пасьля прыходу ангельскіх войскаў арыштаваны і ў верасьні 1918 г. расстраляны ў ліку 26 т. зв. бакінскіх камісараў.

³⁶⁵ Вось як выглядае вэрсія тых падзеяў у сучаснай інтэрпрэтацыі: «У [Амсьціслаўскім] павеце працяглы час існаваў бандытызм. Тут дзейнічала буйная банда, якую ўзначальваў мацёры грабежнік Іван Чырвонец, ураджэнец в. Буда Горацкага павету. Яго бліжэйшымі памочнікамі былі крымінальнікі Гарнастаеў і Рабцаў — жыхары суседніх вёсак. Узброеныя агнястрэльнай і халоднай зброяй бандыты рабавалі на дарогах сялян, паштальёнаў, упаўнаважаных на закупцы жывёлы і сельскагаспадарчых прадуктаў у насельніцтва. Частым налётам падвяргаліся жыхары мястэчак, вёсак і хутароў. Нарабаванае золата і брыльянты Чырвонец адпраўляў кантрабандным шляхам у Польшчу.

У абвінаваўчым заключэньні Клімавіцкага акруговага суду названы 280 грамадзян, што пацярпелі ад гвалтоўнікоў і грабежнікаў.

Для ліквідацыі банды ў лістападзе — сьнежні 1924 г. створаны апэратыўныя групы. У Амсьціславе гэтую групу ўзначальваў Бельскі. Толькі ў лютым 1925 г. у выніку рашучых дзеяньняў міліцыі і насельніцтва бандытызм перастаў існаваць. Чырвонца і яго чатырох саўдзельнікаў прыгаварылі да расстрэлу, астатніх бандытаў — да розных тэрмінаў турэмнага зьняволеньня» (Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мсціслаўскага р-на. Мінск, 1999. С. 121).

³⁶⁶ **Бедны** Дзям'ян (сапр. **Прыдвораў Яфім Аляксеевіч**) (1883—1945) — савецкі паэт. Ягонья вершы-«агіткі» былі сымбалам бальшавіцкае літаратуры.

³⁶⁷ **Байран** (Вугон) Джордж Ноэл Гордан (1788—1824) — ангельскі паэт-рамантык.

³⁶⁸ «**Палеская праўда**» — газэта, якая выходзіла ў Гомелі з 1 траўня 1920 г. да 15 лістапада 1938 г. Да 1930 г. выдавалася на расейскай мове.

³⁶⁹ У «Бандзводцы аб фактах узброенага супраціву ў Віцебскай губерні № 179 ад 3.08.22 г.» утрымліваецца наступная інфармацыя: «*Атрадам баявуч 3 пад камандай т. т. Гурняка і Казлова ноччу з 3 на 4 жніўня каля хутару Пыжэнькі Шуцінскае вол. Дзямідаўскага павету Смал. губ. (на мапе няма, 2—3 вярсты на ўсход ад мяст. Ільіно) падчас перастрэлкі з бандай “Грамабоя” ў колькасці 7 чалавек забітыя 2 бандыты: галава Антон Іванавіч Разгуляеў (мянушка “Грамабой”) і Антон Мікітавіч Купрыенка. Таксама адбітыя тры карабіны і два рэвальверы: адзін — сыстэмы “Маўзэр” і другі — “Наган”, два палявыя біноклі. Загады на вылоўліваньне астатніх бандытаў прынятыя» (Пушкін І. А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20—30-я гады XX ст.): Дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. С. 78). Відаць, пасля гэтага маленькі атрад Грамабоя не праіснаваў доўга. У адной з чарговых «Бандзводак...» за 14 жніўня 1922 г. праходзіла інфармацыя, што «*выведвальны атрад 3-га баявога ўчастку ноччу з 6 на 7 жніўня ў лесе, у раёне Пустаіш — Апішчаўка (на мапе няма), што за 18 вёрстаў на паўднёвы ўсход ад мяст. Ільяна, сутыкнуўся з бандай былога верхавода “Грамабоя”. Пасля перастрэлкі бандыты, карыстаючыся гушчынёй лесу, схаваліся. Перасьлед працягваецца. Вынікі будуць паведамленыя дадаткова... Паводле звестак, атрыманых ад Начбаявуч № 3, пацьвярджаецца знаходжаньне банды был. Грамабоя ў лясах у раёне Пусташавіна (на мапе няма), 15—18 вёрстаў на паўднёвы ўсход ад м. Ільяна» (Тамсама. С. 79).**

³⁷⁰ **Бэтгоўэн** (Beethoven) Людвіг ван (1770—1827) — нямецкі кампазытар, піяніст і дырыжор.

³⁷¹ **Шэкспір** (Shakespeare) Ўільям (1564—1616) — ангельскі драматург і паэт, клясык ангельскае літаратуры.

³⁷² **Вілянд** (Wieland) Крыстаф Марцін (1733—1813) — нямецкі пісьменьнік эпохі Асьветніцтва, сярод іншага аўтар паэмы «Абярон» (1780).

³⁷³ **Абярон** — у сярэднявечным заходнеэўрапейскім эпасе — карла, валадар лясных духаў. Фігуруе сярод іншых пэрсанажаў у камэдыі Ё. Шэкспіра «Сон у летнюю ноч».

³⁷⁴ У выданьні «Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939» прыводзяцца наступныя біяграфічныя звесткі пра гэтага партызана: «**Абярон** (сапр. прозьвішча **Анушчанка**) — кіраўнік добра ўзброенай банды (колькасьцю 12—14 чалавек), якая дзейнічала ў Дзямідаўскім павеце Смаленскае губэрні і ў Вяліскім павеце Пскоўскае губэрні. Банда была арганізаваная ў 1918 г., мела сувязь з савінкаўскай арганізацыяй, насіла “палітычную афарбоўку”, якая пасля зьмянілася на “крымінальную”. Банда ў асноўным складалася зь мясцовых сялянцаў і мела спачуваньне з боку некаторых грамадзянаў. Нягледзячы на гэта, бандыты жорстка распраўляліся з тымі, хто сыгналізаваў мясцовым уладам пра іх злачынную дзейнасьць» (Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В 4 т. Т. 2. 1923—1929 гг. М., 2000. С. 1098).

Пра баявыя дзеянні атраду Абярона захаваліся архіўныя звесткі, зь якіх можна сярод іншага зрабіць выснову пра мабільнасьць і шырокі тэрытарыяльны ахоп дзейнасьці «абяронаўцаў». Так, Інфармацыйная зводка № 41 Віцебскага ДПУ за 05—11.10.23 г. аб дзейнасьці ўзброеных атрадаў у губэрні сьведчыла: «У Вяліскім павеце апэруе банда Абярона, у колькасьці 20 чал. У апошні час у выніку ўзмоцненага перасьледу банды яна сябе нічым не праяўляе. Памагатыя і хавальнікі гэтай банды ўсе злоўленья і аддадзенья пад суд» (Пушкін І. А. Узброены супраціў ва Усходняй Беларусі (20—30-я гады XX ст.): Дакументы і матэрыялы. Магілёў, 2003. С. 101). Праўда, як адзначае публікатар, прозьвішча кіраўніка атраду напісанае ў дакумэнце ня вельмі разборліва, таму ня выключана, што гаворка ідзе пра іншага чалавека.

Праз два гады ў дакладной запісцы начальніка інфармадзелу ОГПУ Г. Я. Пракоф’ева «Аб руху бандытызму ў СССР за пэрыяд з 1 студзеня па 1 кастрычніка 1925 г.» праходзіла інфармацыя, што

«з бандаў, якія праявілі сябе актыўна на іншых раёнах, неабходна адзначыць банду Абярона, якая апэруе на тэрыторыі Ленінградзкае вайсковае акругі і дзейнасьць якой выяўляецца ў застасаваньні рэпрэсіяў да насельніцтва шляхам накладаньня кантрыбуцыі ад 25 да 100 рублёў» (Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В 4 т. Т. 2. 1923—1929 гг. М., 2000. С. 341).

Урэшце, у «Аглядзе інфармадзелу ОГПУ аб палітычным стане СССР» за верасень 1926 г. канстатавалася: *«Узмацнілася актыўнасьць крымінальнага бандытызму ў Магілёўскай акрузе Беларусі і Гомельскай губэрні. Шайкі Мачаньнікава, Антоненкава, Агароднікава — Кудраўцава, Шаволіна, Журоўскага і рэшткі бандаў Абярона і Іванова праявілі сябе налётамі і абрабаваньнямі каапэратываў, асобных квартэраў і хутароў, што суправаджалася ў некаторых выпадках забойствамі і падпаламі будынкаў»* (Тамсама. С. 452).

³⁷⁵ Маецца на ўвазе артыкул С. Клімковіча «Сьлізкая істота», надрукаваны ў газэце «Голас Радзімы» ў красавіку 1962 г. Артыкул цалкам прысьвечаны крытыцы Ю. Віцьбіча, які называецца сярод іншага «ачмурэлым графаманам» і «падгалоскам верхаводаў нацыяналістычнага “парыскага блёку”». Прыводзяцца вялікія ўрыўкі з аповесьці Віцьбіча «Лшоно Габоо Бійрушалайм», надрукаванай у 1933 г. у менскім часопісе «Польмя Рэвалюцыі», і з эміграцыйных публікацыяў таго ж Віцьбіча. Героем кожнага з матэрыялаў зьяўляецца партызан Павал Нілёнак, і вынікае, што стаўленьне аўтара да гэтага дзеяча ў розныя часы — кардынальна супрацьлеглае. Таксама ў артыкуле цытуецца ўрывак зь яшчэ аднаго даўняга віцьбічавага твору, у якім аўтар у карыкатурным выглядзе выстаўляе заходняе радыё. Гэта дало падставу С. Клімковічу заявіць, што *«трапіўшы на Захад, Віцьбіч даўно ўжо апынуўся ў становішчы тых, каго да вайны высьмейваў разам са сваімі героямі. Трусасьць і здрада прывялі яго ў лягер адшчапенцаў і правакатараў. Гэты “змагар” жыве наводле прынцыпу: на чым возе едзеш, таму песенькі пяеш. Недабіты фашысцкі вужака выкручваецца як можна, ды песенька яго даўно сьпета»*.

³⁷⁶ Захаваліся некаторыя дакумэнтальныя зьвесткі пра дзейнасьць «Барона Кіша». У інфармацыйнай зводцы сакрэтнага аддзелу ВЧК

№ 19 за 1—21 верасня 1919 г. у падрэзьзеле, датычным дзейнасьці паўстанцаў у Духоўшчынскім павеце Смаленскай губэрні, ёсьць згадка пра тое, што «ў павятовай воласьці апэруе белагвардзейская банда на чале з баронам Кішам. Ва Ўзвоскую, Прачысьценскую і Шылавіцкую воласьці пасланыя атрады для барацьбы і ліквідацыі белагвардзейскіх выступленьяў». Трохі ніжэй у той жа зводцы казалася пра тое, што «перайшоў у белагвардзейскую банду Кіша старшыня Ўзвоскага валвыканкаму, захапіўшы з сабою грошы, прызначаныя сем'ям чырвонаармейцаў» (Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД: 1918—1939. Документы и материалы. В 4 т. Т. 1. 1918—1922 гг. М., 2000. С. 179).

У наступнай падобнай зводцы, № 20 за 21—30 верасня 1919 г., казалася, што «банды зялёных пад кіраўніцтвам барона Кіша, рухаючыся са ст. Заходняя Дзьвіна, уступаюць у Вяліскі павет. Вызначыць дакладную колькасьць зялёных немагчыма, бо зялёныя рухаюцца асобнымі групамі па 40—100 чалавек кожная» (Тамсама. С. 197).

Зводка за 1—7 сьнежня 1919 г. інфармавала: «У Духоўшчынскім павеце злоўленья 17 бандытаў з банды “барона Кіша”, адабраныя 20 вінтовак, мех патронаў, харчовыя прадукты і 13 тысячаў грошай. Забіты нашумелы ў губэрні верхавод шайкі бандытаў “барона Кіша”. Банда яго ў колькасьці 60 чалавек узятая ў палон» (Тамсама. С. 220).

Але атрад не спыніў сваёй дзейнасьці і пасьля сьмерці правадыра. Гэта вынікае са зводкі за кастрычнік 1920 г.: «Смаленская губэрня. Банды працягваюць рабаваць і забіваць савецкіх службоўцаў і мірных грамадзянаў. Арудуюць яны пэўнымі групамі, кіраўнікі зьяўляюцца памочнікамі барона Кіша. Банды пад страхам тэрору прымушаюць мірных жыхароў не паведамляць пра іх месцазнаходжаньне ўладам. ЧК вядзе самую рашучую барацьбу» (Тамсама. С. 351).

³⁷⁷ Гэтая цытата мела наступны працяг: «... і іншых і не давалі спакою Слабадзе. Імі забітыя 5 чалавек. Ахвяры пахаваныя на Азарыцкіх яўрэйскіх могілках. У Слабадзе тады была арганізавана самаабарона, якая шмат дапамагала органам палітбюро і чырвоным атрадам у зьнішчэньні бандытызму. Поўнае заспакаеньне ў Слабадзе настала ў 1922 годзе».

ЗЬМЕСТ

«Гарыць і ня гасьне пад попелам прысак...». <i>Лявон Юрэвіч</i>	3
Ад аўтара	15
Прадмова	17
Вяліскае паўстаньне	31
Парэцкае (Дзямідаўскае) паўстаньне. Жыгалаўшчына	57
Гомельскае паўстаньне (Стракапытаўскі мяцеж)	61
Дабранскае паўстаньне	83
Барысаўскае паўстаньне	87
Мірскае паўстаньне	91
Нясвіжскае паўстаньне	93
Слуцкі фронт БНР (Слуцкае паўстаньне)	99
Койданаўская Незалежная Рэспубліка	116
Асобны Дабравольны Народны Аддзел БНР	121
Руская (Беларуская) Дабравольная Армія	138
Мсьціслаўская сялянская дэманстрацыя	153
Панькоўска-Будаўскае паўстаньне	159
Бешанковіцкае паўстаньне	165
Барысаўскі галодны бунт	169
Партызанская барацьба на Беларусі	177
Найбольш ведамыя партызаны	196
Лукаш Семянюк	196
Георгій (Юрка) Моніч	202
Чырванец (Чырвонцаў)	210
Фульгур (Раман Ільлін)	217
Нічыпар Сапляк	217
Грамабой	219
Браніслаў Таварас	220
Мікалай Зацерын	221
Абяронаўцы Макуня, Філіпаў, Шалепін	222

Марк Сінічынскі	223
Нілёнак Паўлюк. Нілёнак Іван	224
Прымачок	226
Шаволін	226
Савіцкі	226
Ружынскі	227
Сьцяпан Тарасэвіч (Асмолак)	227
Бенгер	228
Воранаў	228
Жыгалавы	229
Сьцяпан Курьльчык	229
«Барон Кіш». Музыкантаў. Пушкін	230
Падбярэзны	230
Міхал Хмялеўскі	230
Майсееў	231
Кудзелка	231
Жылінскі	232
Кісялёк	232
Заўвагі	233

Віцьбіч, Ю.

В 41 Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі.
Выданьне другое, выпраўленае. Першае выданьне — БНІМ, NY, 1996 /
Юрка Віцьбіч. — Смаленск, 2007. — 308 с.
ISBN 978-5-658-48549-2.

Кніга пабудавана на ўспамінах аўтара, удзельнікаў і сьведкаў антыбальшавіцкай барадзьбы ў Беларусі. Тэма беларускіх антыбальшавіцкіх паўстаньяў да гэтага часу маладасьледаваная. Фактычна аўтар вяртае беларусам іх страчаную спадчыну.

УДК [274/278+94] (476)

ББК 63.3 (4 Бел)

Літаратурна-мастацкае выданьне

Юрка Віцьбіч
АНТЫБАЛЬШАВІЦКІЯ ПАЎСТАЊНІ
І ПАРТЫЗАНСКАЯ БАРАЦЬБА НА БЕЛАРУСІ

Выданьне другое, выпраўленае

Рэдактар *А. Пашкевіч*
Кампутарная вёрстка *І. Дараішэвіч*
Карэктарка *Г. Рабянкова*

Падпісана да друку 3.01.2007 г. Фармат 84x108 ^{1/32}.
Друк афсэтны. Папера афсэтная. Ул.-выд. арк. 13,69.
Ум. друк. арк. 18,5.
Наклад 500 асобнікаў.

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка
ў друкарні «Новы сьвет».
Смаленск.

